

8

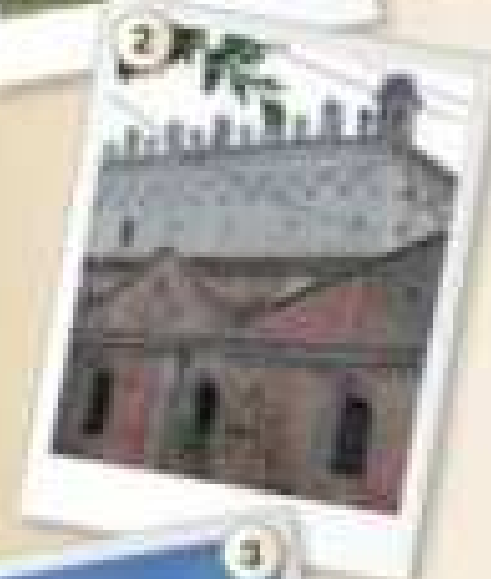
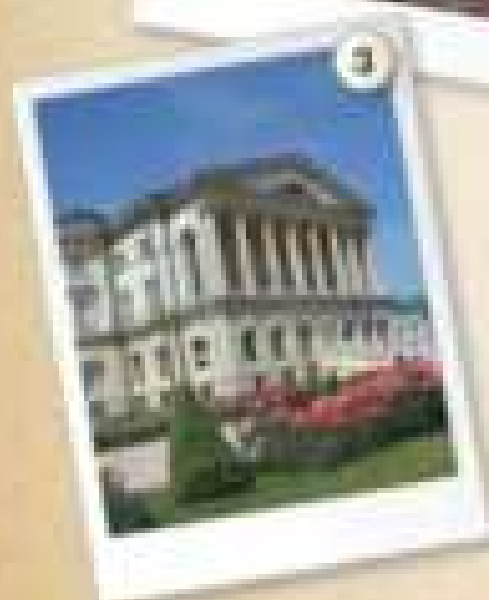

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

There are two types of *gustatory* (taste) receptors:

F

100

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

УДК 94(477)*кл8(075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02. 2025 № 347)

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(автори програми: Бурлака О. В., Желіба О. В.,
Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ ПІДРУЧНИКА:

Ігор Щупак (Дніпро)
Наталія Старченко (Київ)
Олена Бурлака (Городище, Черкаська обл.)
Наталія Власова (Дніпро)
Кирило Галушко (Київ)
Віталій Дрібниця (Біла Церква, Київська обл.)
Олександр Желіба (Ніжин, Чернігівська обл.)
Владислав Кронгауз (Харків)
Ірина Піскарьова (Дніпро)
Олег Репан (Дніпро)
Дмитро Секиринський (Запоріжжя)
Борис Черкас (Київ)

За науковою редакцією проф. Наталії Старченко

Е-додаток до підручника

<https://faino.school>

© І. Я. Щупак, Н. П. Старченко, О. В. Бурлака,
Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Дрібниця,
О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова,
О. А. Репан, Д. О. Секиринський, Б. В. Черкас, 2025
ISBN 978-966-991-409-5 © УОВЦ «Оріон», 2025

Український освітянський видавничий центр «Оріон»

Зміст

§ 1. Вступ. Ранній Новий час в історії України	7
--	---

Розділ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ у XVI – першій половині XVII ст.

§ 2. Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.	16
§ 3. Люблінська унія і її вплив на українське суспільство	24
§ 4. Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст. Повсякденне життя.	31
§ 5. Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.	39
§ 6. Берестейська церковна унія 1596 року та її наслідки	45
§ 7. Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.	51
§ 8. Культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.	56
§ 9. Узагальнення з розділу 1	65

Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – перша половина XVII ст.)

§ 10. Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ	69
§ 11. Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво	75
§ 12. Козацькі повстання кінця XVI ст.	80
§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний.	85
§ 14. Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького»	90
§ 15. Узагальнення з розділу 2.	97

Розділ 3. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII ст.

§ 16. Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький	100
§ 17–18. Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір	107
§ 19. Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун.	115
§ 20. Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва	120
§ 21. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	124
§ 22. Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників	132
§ 23. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.	136
§ 24. Узагальнення з розділу 3.	143

Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

§ 25. Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва.	146
§ 26. Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави	153
§ 27. Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я	157
§ 28. Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний	163
§ 29. Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир»	167
§ 30–31. Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко	173
§ 32. Гетьманщина за часів Івана Мазепи	178
§ 33. Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні.	183
§ 34. Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво	187
§ 35. Узагальнення з розділу 4	192

Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х роках XVIII ст.

§ 36. Імперський наступ на автономію Гетьманщини	196
§ 37. Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ	201
§ 38. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією	206
§ 39. Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.	214
§ 40–41. Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України та західноукраїнських земель	220
§ 42. Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.	228
§ 43. Узагальнення з розділу 5.	235
§ 44. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу. Внесок України у формування європейської цивілізації.	237

Дати, що допоможуть
орієнтуватися в подіях
[https://qr.orioncentr.
com.ua/bUEuZ](https://qr.orioncentr.com.ua/bUEuZ)

Словник термінів
і понять
[https://qr.orioncentr.
com.ua/H1yXK](https://qr.orioncentr.com.ua/H1yXK)

Рекомендована
література
[https://qr.orioncentr.
com.ua/kbll2](https://qr.orioncentr.com.ua/kbll2)

Пам'ятки
для виконання робіт
[https://qr.orioncentr.
com.ua/V6Zji](https://qr.orioncentr.com.ua/V6Zji)

Шановні восьмикласники й восьмикласниці!

Ми продовжуємо мандрівку історією України. Сподіваємося, що під час роботи із цією книжкою ви отримаєте задоволення від пізнання захопливого світу історії.

Як працювати з підручником / посібником

Навчальний матеріал підручника розподілений на розділи й параграфи, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти.

Перед кожним новим параграфом наведено запитання і завдання на повторення вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Дорогі друзі! Упорядкуванню матеріалу у вивченні історії сприятимуть такі рубрики:

Варто запам'ятати!

Поміркуймо!

Думки істориків

Діємо: практичні завдання

Факт чи фейк?

Свідчать документи

Історичні подробиці

Читаємо й розуміємо

Матеріали рубрик доповнюють основний текст цікавинками, історичними документами, мистецькими творами, баченням істориками історичних подій і явищ. До них запропоновано запитання і завдання, що сприятимуть розумінню матеріалу. Дати для запам'ятовування виділені в тексті червоним кольором. Вони також повторюються після кожного параграфа. Для зручності всі дати в підручнику подано за новим стилем (григоріанським календарем, який був впроваджений 1582 р.). Біля імен правителів у дужках вказано роки правління. Вміщені у підручнику історичні карти допоможуть локалізувати історичні події в просторі.

Запитання і завдання в рубриці

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➡ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➡ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❁ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❁

після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ історії України. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

§ 1

Вступ. Ранній Новий час в історії України

Пригадайте хронологічні межі доби Середньовіччя.

1. Цивілізаційна спадщина Середньовіччя в історії України

Ми продовжуємо мандрівку сторінками історії України. Протягом попередніх років ви дізналися, як розвивалися людські спільноти на теренах сучасної України за періодів первісності й античності. У 7 класі досліджували суспільні процеси за доби Середньовіччя. На початку цієї епохи на українських теренах відбувалося Велике розселення слов'ян. Саме до цих часів належить заснування столиці нашої держави Києва. Протягом IX — середини XIII ст. розвивалася *давньоруська держава Русь-Україна із центром у Києві*. За короткий історичний проміжок часу Русь-Україна стала сильною та впливовою в Європі. Згодом, за доби монгольської навали, центр державотворення Русі-України перемістився до *Волинсько-Галицької держави (Королівства Руського)* (XIII — середина XIV ст.).

Особливості устрою давньоруської держави й зовнішньополітичні обставини призвели до її послаблення і розпаду. Тому протягом другої половини XIV — початку XVI ст. українські землі увійшли до складу Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Угорщини, Молдови, Московії. На території Криму існувало *князівство Феодоро*, а в 1440-х роках постало *Кримське ханство*, що згодом стало васалом Османської імперії.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте лінію часу та виконайте завдання.

1. Розташуйте події середньовічної історії України у хронологічній послідовності, додайте замість «?» самостійно підібрані події.
2. Розкажіть, що ви пам'ятаєте про ці події та їхнє значення в історії України.

ГРА «СПАДОК ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

Правила гри

- Оберіть фішки та визначте право першого ходу за допомогою кубика.
- Кидком кубика визначаєте кількість ходів уперед.
- Потрапивши на поле, поясніть значення написаного на ньому поняття (правильна відповідь — 1 бал; далі це поле не розігрується).
- Перемагає гравець/гравчиня з найбільшою кількістю балів.

1 Середньо- віччя 	2 Велике розселення слов'ян 	3 Язичництво 	4 Русь- Україна 	5 Віче 	6 Князь 	7 Дружина
8 Данина 	9 Полюддя 	10 Хозари 	11 Християн- ство 	12 Імперія ромеїв (Візантія) 	13 Печеніги 	14 Реформа
15 Бояри 	16 Вотчина 	17 Шлюбна дипломатія 	18 Централізо- вана монархія- імперія 	19 Руська правда 	20 Берестяна грамота 	21 Графіті
22 Мозаїка 	23 Фреска 	24 Ікона 	25 Собор 	26 Митрополія 	27 Книжкова мініатюра 	28 Міжусобна війна
29 Політична роздроб- леність 	30 Половці 	31 Король 	32 Королівство Руське 	33 Монгольсь- ка навала 	34 Хан 	35 Улус Джучі
36 Ярлик 	37 Баскак 	38 Польське королівство 	39 Унія 	40 Велике князівство Литовське 	41 Інкорпора- ція 	42 Еліта
43 Шляхта 	44 Магнат 	45 Самовряду- вання 	46 Магдебур- зьке право 	47 Держава Феодоро 	48 Кримське ханство 	49 Султан

2. Ранньомодерна доба в історії України

На межі XV–XVI ст. Європа вступила в Новий час — період прогресу та істотних зрушень у всіх сферах життя європейського суспільства.

Варто запам'ятати!

Новий час (або Модерна доба) — період в історії людства (**кінець XV — початок XX ст.**), протягом якого відбувся перехід від аграрно-ремісничої цивілізації до індустріального суспільства; період становлення сучасної європейської цивілізації.

Модерне суспільство пройшло дуже довгу еволюцію від Середньовіччя до сучасності. Недаремно історики говорять про «довге Середньовіччя», яке тривало майже до кінця XVIII ст. Тому в історії Нового часу виокремлюють два періоди: **Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)** та власне **Новий час (Модерна доба)**.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)	Новий час (Модерна доба)
Кінець XV ст. — середина XVIII ст. Перехід <ul style="list-style-type: none">• від доби Середньовіччя до нових часів;• до передіндустріальної цивілізації	Кінець XVIII ст. — початок XX ст. Формування <ul style="list-style-type: none">• індустріального суспільства;• засад демократичної системи суспільних відносин

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, визначте і запишіть до схеми особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби. Визначте, які процеси і явища були співзвучними європейській історії, а які явища були унікальними на теренах України.

Особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби

Протягом Ранньомодерної доби українські землі були об'єктом зазіхань сусідніх держав. Проте **більшість українських теренів були об'єднані у Речі Посполитій**. Єдина територія, мова становили основу

українського етносу. Також формувалося уявлення про спільне минуле українців — Русь, про їхні давні права, мову, віру, власних давніх володарів та їхніх спадкоємців.

Таким чином тривало формування української нації, що відбувалося паралельно з подібними процесами в Європі. *Поступово виникло уявлення про «руський народ», що має спільну історію, релігію та світогляд.* Так зароджувалися паростки націєтворення.

Із XVI ст. дедалі активніше вжиток, паралельно з давньою назвою «Русь», входила назва «Україна». З останньої чверті XVI ст. назва «Україна» («Ucraina», «Ukraine», «Uckrania») з'являлася на західно-європейських картах, переважно як район Подніпров'я. Поруч існували інші українські регіони — Русь, Волинь, Поділля.

Думки істориків

Мелетій Смотрицький

«Виправдання невинності» (1621 р.)

Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем. Не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська, литовська.

**Кирило Галушко, український історик,
про розуміння поняття «нація» (2024 р.)**

Слово «нація» має кілька значень. Не слід плутати відоме вам сучасне поняття «українська нація» із суто «українцями» чи усіма громадянами України.

За Середньовіччя латинське слово «нація» було невідомим на українських теренах. У нас завжди казали «земля і народ».

Згодом під впливом західних ідей на українських землях у шляхти, частини міщан, козацтва формувалося розуміння нації як політично самостійної спільноти. З XIX–XX ст. нацією в Європі вважали народ / етнос, який прагне створити свою державу.

Мелетій Смотрицький
(робота невідомого художника, XVIII ст.)

1. Який погляд на сутність нації представляє кожен з авторів?
2. Знайдіть у цитаті М. Смотрицького слова, які підтверджують судження К. Галушка про розуміння «нації» за Ранньомодерної доби.
3. Що, на думку К. Галушка, вплинуло на формування української нації за Ранньомодерної доби?

На розвиток українських земель істотно впливало їх перебування в межах фронтирів — зонах, на які претендували різні спільноти. При цьому слід розрізняти поняття «кордон» (лінія розмежування спільнот, держав) і «фронтір». Фронтір — територія на межі двох різних суспільств, перехідна зона, що характеризується постійною взаємодією різних культур.

Території фронтиру на українських теренах

Думки істориків

**Віктор Брехуненко, український історик,
про вплив фронтиру на розвиток українських земель**

Широка степова смуга, що відмежовувала лісисті українські землі від Чорного й Азовського морів, істотно впливала на нашу історію. Відсутність природних бар'єрів і неозорий степ постійно створювали для України цивілізаційні виклики. Починаючи від кімерійців, території тут займали щоразу інші кочові народи: скіфи, сармати, печеніги, торки, берендеї, ковуї, половці, татари. Протистояння азійській стихії перетворилося на неодмінний атрибут українського життя, потужно впливаючи на всі його сфери: світобачення, антропологічний тип, культурний код, ментальність українців, стосунки із сусідами.

Визначте за словами історика, як розташування на фронтірі впливало на розвиток українського народу протягом історії.

Землероби лісу

Світ християнства

Західне християнство

Європейська політична
традиція

Скотарі степу

Світ ісламу

Східне християнство

Азійська політична
традиція

На фронтірі існувала потреба охорони й захисту від сусідів. В українських землях цю функцію взяли на себе *шляхта й козацтво*. Козацтво вийшло на історичну арену за неспокійної доби Пізнього Середньовіччя. Воно відіграло вирішальну роль в українській історії XVI–XVIII ст. Внаслідок боротьби за визнання своїх прав козацтву вдалося створити свою державу, яку історики називали Гетьманщиною. За своїм устроєм вона була варіантом республіки і багатьма своїми рисами нагадувала Річ Посполиту. Водночас існувала й Запорозька Січ — своєрідний чоловічий військовий союз «братів по зброї».

Тривала боротьба за збереження державності завершилася для українських земель драматично — наприкінці XVIII ст. українські землі були поділені між Російською та Австрійською імперіями.

Водночас Ранньомодерна доба в Україні позначилася поширенням передових європейських ідей гуманізму і Відродження, а у XVIII ст. — Просвітництва. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. були створені навчальні заклади європейського зразка: Острозька академія і Києво-Могилянський колегіум. До сьогодні окрасами українських міст є архітектурні пам'ятки, збудовані в стилі *українського бароко*.

Під впливом ідей європейської Реформації на хвилі боротьби за оновлення православної церкви та її збереження постала *Українська унійна (греко-католицька)*, яка згодом стала духовним лідером у боротьбі за українське національне відродження.

3. Джерела з історії українських земель за Ранньомодерної доби

Лінгвістичні
Лінгвістичні
Візуальні Усні
Писемні
Писемні Речові
Етнографічні
Писемні Усні Писемні
Етнографічні Візуальні
Речові

Ранньомодерна доба в історії українських земель представлена різноманітними історичними джерелами. Вони відображають політичне, соціально-економічне та культурне життя того часу. Серед них важливе місце займають *тексти між-державних угод, універсали гетьманів, іноземні хроніки та мемуари (спогади) учасників подій, судові книги та актові матеріали*. Важливими джерелами є також *картографічні матеріали*, що відображають територіальні зміни та географічні особливості регіону.

І у наш час увагу багатьох привертає створена в середині XVII ст. перша топографічна карта українських земель Гійома Левассера де Боплана, адже на неї нанесено чимало населених пунктів, що й до наших днів існують в Україні.

Археологічні знахідки (предмети побуту тощо) дають змогу відтворити повсякденне життя різних станів та етнічних груп населення українських теренів.

Пам'ятки культури Ранньомодерної доби (*фольклор, твори мистецтва, архітектурні споруди тощо*) істотно доповнюють наші уявлення про світогляд, естетичні смаки, цінності тогочасного суспільства.

Діємо: практичні завдання

Пригадайте за допомогою хмаринки слів (с. 12) види історичних джерел. Розгляньте колекцію зображень і визначте, які види джерел історії Ранньомодерної доби у ній представлені. Визначте, які сторони життя українського суспільства Ранньомодерної доби ілюструє кожне з них. З'ясуйте, яка з пам'яток не є первинним історичним джерелом. У чому її цінність для вивчення історії?

Карта Г. Л. де Боплана
<https://surl.gd/r1stge>

Грамота Берестейської унії
(«Артикули, що належать до з'єднання
з Римською Церквою»)

Козацькі шаблі XVII–XVIII ст.
(з колекції Дніпровського
національного історичного музею)

Картина «козак Мамай»
(автор невідомий, з колекції Дніпровського
національного історичного музею)

Обкладинка книжки
Д. Яворницького
«Історія запорозьких козаків»

Дума про Івана Богуна
<https://qr.orioncentr.com.ua/AXSsP>

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Вступ. Ранній Новий час в історії України».

Можу назвати хронологічні межі Раннього Нового часу (Ранньомодерної доби).

Прекрасно

Можу визначити ознаки українського націєтворення за Ранньомодерної доби.

Добре

Можу визначити особливості розвитку українських земель за Ранньомодерної доби.

Треба попрацювати

Можу дібрати приклади історичних джерел для вивчення епохи та пояснити їхню цінність.

Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте ілюстрації та виконайте завдання:

- уявно розташуйте зображення в хронологічній послідовності подій, яким вони присвячені;
- поясніть, яке значення у розвитку українських земель відіграли явища, яким присвячено монети;
- запропонуйте власний перелік значущих подій / явищ з історії України доби Середньовіччя, обґрунтуйте свій вибір.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Відомий український і американський історик Сергій Плохій запропонував образ України як «Брами Європи». Які особливості розвитку України за Ранньомодерної доби відповідають такому образу?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

Кінець XV ст. — Період Нового часу в історії людства
початок XX ст.

Кінець XV — друга Ранньомодерна доба (Ранній Новий час)
половина XVIII ст.

Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст.

ІСТОРИЧНІ АКЦЕНТИ

На початку XVI ст. переважна більшість земель Русі перебувала у складі двох держав — Великого князівства Литовського та Королівства Польського. У середині століття вони уклали Люблінську унію — угоду про об'єднання, і на території Східної Європи утворилася нова держава — **Річ Посполита**, унікальна для тої доби. У той час, коли держави Західної Європи ставали абсолютними монархіями, а в Московському царстві стверджувалося деспотичне самодержавство, Річ Посполита стала «шляхетською демократією» — державою, в якій чисельна та впливова шляхта мала широкі права, ухвалювала закони й обирала короля. Польська, литовська та руська (українська) шляхта становили «політичний народ», який брав участь в управлінні державою, мав свої права та привілеї. Вже у 20-ті роки XVII ст. «народ руський» (так себе називали українці) заявив про себе як про повноправного третього члена Речі Посполитої, офіційно федерації двох народів — польського та литовського. Отже, історія Речі Посполитої — це складова польської, литовської, білоруської та української історії.

Руські люди відчували свою спільність за походженням та історією, місцем проживання, мовою, культурою, способом життя та політичною традицією, тобто сприймали свою спільну **ідентичність**.

Релігія в Ранньомодерну добу могла не лише об'єднувати, а й роз'єднувати один народ. Сучасні історики інколи перебільшують значення релігії для націєтворення. Натомість набагато важливішою була спільна історія. Тому свою руську ідентичність зберігали руські католики, протестанти й уніати.

Ідентичність руського народу була захищена кордонами Речі Посполитої, відділяючи його від московитів, які ще від монгольських часів успадкували «азійську», деспотичну політичну традицію та формували свою ідентичність.

На Річ Посполиту впливали європейські процеси Реформації та Контрреформації. Формування протестантизму та його боротьба з католицькою церквою спричинила релігійну кризу. Вихід із кризи низка очільників православної церкви вбачала у відновленні єдності християнських церков під проводом Риму. Для цього було укладено Берестейську релігійну унію — угоду про утворення єдиної **унійної (пізніше — греко-**

католицької) церкви. Але унія, яка мала стати інструментом порозуміння, тільки поглибила конфлікт — з нею не погодилася більшість православних в українських землях, замість однієї спільної церкви їх стало три. Водночас виклик унії спонукав православних до реформування своєї церкви та її осучаснення і впорядкування.

Центрами економічного розвитку Речі Посполитої, як і в інших європейських країнах, були міста. На міста поширювалася дія **магдебурзького права** — європейської системи міського самоврядування.

У XVI — першій половині XVII ст. Великі географічні відкриття спричинили **«революцію цін»** в Європі та підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. Шляхта Речі Посполитої для розширення виробництва створювала **фільварки** — великі багатогалузеві господарства для вироблення збіжжя на продаж на європейських ринках. Це сприяло відродженню господарства на родючих українських землях і зростанню на них населення.

Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського

Пригадайте, до складу яких держав входили українські землі на початку XVI ст. Покажіть на карті (с. 27) цей територіальний розподіл.

Читаємо й розуміємо

Опрацюйте текст параграфа та структуруйте інформацію у формі карти пам'яті «Володіння держав на теренах сучасної України в першій половині XVI ст.».

На XVI ст. до складу Великого князівства Литовського входили *Київщина, Волинь і Брацлавщина*. Попри скасування автономії, вони зберігали свої особливості: регіональні права, окремий волинський сейм, уряд волинського маршалка (очільника), символічну владу еліти й усвідомлення своєї окремішності. Пам'ять про незалежні князівства та походження князівських родин від Рюриковичів і Гедиміновичів посилювали це відчуття. Київ як центр колишньої великої держави з його гарними соборами та величними руїнами нагадував про славне минуле. Великі князі литовські широко послуговувалися правилом: *«Старовини не рушимо, новини не вводимо»*. На практиці це означало *збереження спадковості старовинних порядків Русі*.

Історичні подробиці

Маршалок — одна з найвищих державних посад у Великому князівстві Литовському і в Речі Посполитій, зокрема на українських землях. Маршалки обиралися шляхтою зі свого середовища й очолювали сейми та повітові сеймики. У сучасній Польщі маршалок є очільником польського сейму (парламенту).

Збереження впливу
і високого статусу
православної церкви

Статус *«руської мови»* —
мова судочинства
й діловодства держави

РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

*Збереження військової
організації і князівських
військ*

Недоторканність
спадкових володінь землевласників

Збереження більшості *правових
норм* і традицій Русі-України

Існування князівських родів,
які забезпечували символічну
спадковість з Руссю-Україною

За умовами Городельської унії 1413 р. православна еліта не могла обіймати центральних урядів (посад), тобто була відсторонена від ухвалення державних рішень. Серед винятків варто згадати православного князя Костянтина Івановича Острозького, велика роль якого визначалася його талантом полководця.

Обмеження прав православних було ліквідоване великим князем литовським лише в 1563 р.

Герб роду Вишневецьких
(з книги Марціна Лещиновича
«*Conclusiones physicae...*», Краків, 1648 р.)

Отже, центральна влада перебувала переважно в руках литовської католицької еліти. Натомість на українських землях народ продовжував жити, формуючи уявлення про себе як окрему спільноту. Вона мала своїх потенційних володарів — князів, які мешкали на Волині (Вишневецькі, Острозькі, Сангушки, Чорторийські). Тож можна сказати, що на українських землях під символічною владою князів постала «*держава в державі*».

Поміркуймо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «Литовське князівство певний час було просто іншою формою Русі».

До Королівства Польського впродовж другої половини XIV ст. увійшли *Галичина (частина Руського королівства) і Західне Поділля*. За своїм статусом вони були у власності короля Казимира III, який волів залишити в недоторканності устрій цих земель. Головна зміна полягала лише в призначенні королівських намісників — старост. Наступники Казимира III чинили так само.

На руських землях постало три воєводства: Руське із центром у м. Львів (1434 р.), Подільське із центром у м. Кам'янець (1434 р.) та Белзьке із центром у м. Белз (1462 р.). Низка міст у цей час отримала магдебурзьке право. Населення руських земель не втратило своєї ідентичності. За цими трьома воєводствами навіть в офіційній документації Корони закріпила-ся загальна назва Русь, як окремого регіону в Королівстві Польському.

Однак із часом руська шляхта виявилася в гіршому становищі, аніж решта шляхетського стану, який здобув від королів низку привілеїв. У 1420–1430-х роках руська шляхта виборола можливість доєднатися до цих прав. Вона отримала широке самоврядування, зокрема власні сеймики (органи шляхетського самоврядування) та самоврядне судочинство.

Досвід боротьби руської шляхти за свої права зробив її одним із найактивніших учасників політичного життя у Королівстві Польському.

Поміркуймо!

Руська шляхта на своєму з'їзді у 1436 р. зобов'язувала кожного шляхтича брати участь у роботі сеймиків. Тих, хто не виявляв належної пошани до своїх обов'язків, «хто насмівився б злегковажити публічним благом», обіцяла суворо карати.

Поміркуйте, чому шляхта вимагала від членів своєї спільноти активної участі в роботі сеймиків. Якою бачила свою роль шляхта у житті держави?

Свідчать документи

Польський хроніст Ян Длугош про приєднання Галицької Русі до Королівства Польського (1340 р.)

А король польський Казимир... веде військо на Русь та здобуває... там своє панування — тим паче, що деякі міста добровільно піддавалися... А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік... поширює панування своє на цілу Руську землю. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і послушенстві Королівству Польському.

Із Хроніки Київського Михайлівського монастиря (1362 р.)

Народ же цей (литовці) даниною руським князям служив. Коли ж він відчув, що його господарі (руські князі) розтрощені татарами, він змужнів... почав залишкам руським чинити насильство і... спустошені землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив.

Прочитайте історичні документи та дайте відповіді на запитання.

1. На які особливості процесу входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Королівства Польського вказують кожен із авторів?
2. На основі матеріалу параграфа поясніть, чому деякі представники шляхти і бояр Русі позитивно ставилися до встановлення володарювання польського короля Казимира III.
3. Хто з авторів документів, на вашу думку, був більш неупередженим у висвітленні подій? Свою думку обґрунтуйте.

2. Українські землі у складі Османської та Священної Римської імперій, Молдовського князівства. Кримське ханство

Закарпаття ще з XI ст. перебувало під владою королів Угорщини. Після згасання династії Рюриковичів у Руському королівстві угорські володарі завдяки шлюбом з руськими князівнами стали вважатися законними претендентами на руські землі. У 1526 р. османи завдали поразки угорським військам у битві під Могачем. Відтоді південна частина Угорського королівства потрапила під владу Османської імперії, а Закарпаття було поділено. Східна частина увійшла до складу васальної османам Трансильванії, а західна — до Священної Римської імперії.

Буковина із XIV ст. входила до Молдовського князівства. Проте в першій половині XVI ст. Молдова також визнала васальну залежність від османів.

Під контролем Османської імперії перебували також землі *Буджаку* (територія на півдні Бесарабії між Дністром і Дунаєм) та *Північного Причорномор'я*.

У степовому Буджаку проживали ногайські татари, які виконували роль васалів імперії та здійснювали напади на Річ Посполиту й Московське царство. Водночас османи зміцнювали фортеці Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський) та Кілію.

Південний Крим також перебував під безпосереднім контролем османської адміністрації. Важливим центром торгівлі (зокрема й людьми) було місто Кафа. Османи також зміцнювали свої військові укріплення в регіоні, зокрема у фортецях Єнікале (на території сучасного м. Керч) та Балаклава.

Контроль над причорноморськими регіонами створював для османів значні можливості в розвитку торгівлі, проведення воєнних операцій та контролю над Чорним морем.

У 1478 р. васалом Османської імперії стало й Кримське ханство. У XVI–XVII ст. Кримське ханство залишилося єдиним спадкоємцем колись могутньої Золотої Орди.

Історичні подробиці

Територія Кримського ханства складалася передусім зі степової і передгірської частин Криму. Натомість майже вся гірсько-лісова частина півострова до складу Кримського ханства не входила, або, точніше, входила менше дев'яти років, між 1774-м і 1783-м роками. А Керч ніколи і не перебувала під ханською владою, тому що до 1475 р. належала Генуї, потім Туреччині, а в 1774 р. перейшла від Туреччини відразу до Росії.

Але кордони ханства не обмежувалися Кримом. Частина татар постійно кочувала за Перекоп, владу хана також визнавали ногайські племена Приазов'я. До складу ханства входили Кубань, простір між Дніпром і Доном, пізніше — землі від Дніпра до Дністра.

Пригадайте з курсу історії України, як склалися відносини кримських татар і козацтва.

У Кримському ханстві влада належала хану. Він управляв нею на власний розсуд, адже належав до династії Гераїв (іноді в літературі — Гіреїв) — нащадків Чингісхана. Фактично Кримське ханство було обмеженою становою монархією. Хана обирали з роду Гераїв на символічних виборах. Беї і мурзи, хоча й вважалися васалами хана, фактично обмежували його владу. Правлячий хан делегував частину своїх повноважень заступникам — калга-султану й нуреддін-султану. При хані діяв диван, що виконував функції центрального уряду. Він же був найвищою судовою інстанцією.

Обмежувалася влада кримських ханів також їхнім васальним статусом щодо султанів Османської імперії. Утім, Гераї були саме васалами, а не підлеглими султана. Вони отримували виняткові матері-

альні пожалування і ритуальні почесні, карбували монету й мали право на самостійні дипломатичні відносини з іншими державами. Османські купці сплачували мито за право торгувати в Кримському ханстві.

Історичні подробиці

Гербом Кримського ханства був родовий знак династії Ґераїв тарак-тамга. Його використовували на монетах, в оздобленні ханського палацу в Бахчисараї, для скріплення документів печатками. Однак досі тривають дискусії щодо значення цього символу.

Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел, які версії значення символіки тарак-тамги висувують учені. Чи використовується символ у наш час? Чи знаєте ви схожі знаки на символах інших народів?

Тамга (родовий знак Ґераїв) на монеті Хаджі Ґерая (1465 р.)

Кримська держава мала військовий характер. Основу її війська становило родове ополчення, яке складалося з кінноти — швидкої, маневрової і досвідченої. Недоліком була відсутність вогнепальної зброї й артилерії, через що татарське військо не вміло здійснювати облогу міст і фортець і було вразливим у відкритому бою. Тому перевагами татар були раптовість нападів і швидкість дій.

Свою зовнішню політику хани узгоджували із султаном. Як васал Османської імперії Кримське ханство було учасником воєн султанів.

Найнебезпечнішим противником для Кримського ханства в XVI ст. було Московське царство. Задля послаблення Москви кримські хани регулярно здійснювали напади на її південні окраїни, прикордонні війни велися майже неперервно протягом XVI — першої половини XVII ст. Тільки за першу половину XVI ст. було здійснено 43 походи на московські землі. Московські царі були змушені регулярно платити данину кримським ханам до початку XVIII ст.

Завдавали клопоту татари й українським землям, які безпосередньо межували з ханством. Інтенсивність татарських нападів залежала від міжнародної політичної ситуації. Велика хвиля набігів припала на кінець XV — початок XVI ст., коли було зруйновано Київ і спустошено значні території аж до північних меж України.

Військо кримських татар (сучасна історична реконструкція)

Як художник зображує військові якості кримських татар? Якими художніми деталями вони підтверджуються?

3. Боротьба Великого князівства Литовського і Московського князівства за українські землі

Суттєвою загрозою для Великого князівства Литовського було Московське князівство, яке успадкувало деспотичні традиції Улусу Джучі (Золотої Орди).

Костянтин Іванович
Острозький
(робота невідомого
художника, 1750 р.)

Великий князь московський Іван III титулував себе «Государем і великим князем усієї Русі». *Це означало висування претензій на панування над усіма руськими землями, зокрема й над частиною території Великого князівства Литовського, яка до Московії ніколи не входила.*

Такі претензії московського правителя спричинили майже неперервні війни з Великим князівством Литовським. У результаті до 1503 р. Московія захопила Чернігівське, Стародубське й Новгород-Сіверське князівство. До 1523 р. всі князівства були ліквідовані, їхні землі перейшли у власність московського князя.

У 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу — стратегічно важливе місто на перетині торговельних шляхів (нині в Білорусі). Назустріч московитам вийшло литовське військо на чолі з волинським князем Костянтином Острозьким. Незважаючи на чисельну перевагу московського війська, **8 вересня 1514 р. війська Костянтина Острозького здобули перемогу в битві під Оршею**. Завдяки цьому було збережено цілісність Великого князівства Литовського.

Історичні подробиці

На відзначення заслуг князя К. Острозького перед державою 17 липня 1522 р. йому було надано право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

Відео «Князь Острозький і битва під Оршею»
(BBC, тривалість 03 хв 34 с),
<https://qr.orioncentr.com.ua/2WZ4G>

Визначте, як перемога під Оршею вплинула на статус князя К. Острозького у Великому князівстві Литовському.

Проте здобута перемога не ліквідувала суперечності між Великим князівством Литовським і Московією. Унаслідок воєн між ними протягом першої половини XVI ст. Велике князівство Литовське втратило майже третину своїх територій.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Українські землі як об'єкт претензій держав Європи й Азії в першій половині XVI ст.»

Можу показати на карті розподіл українських територій між державами.

Можу схарактеризувати становище українських земель у складі різних держав.

Можу розповісти про особливості Кримського ханства як держави.

Можу розповісти про роль в історії князя Костянтина Острозького.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Проаналізуйте картину як джерело історичної інформації. За допомогою додаткових джерел інформації запропонуйте тлумачення символіки герба князів Острозьких.

Битва під Оршею
(фрагмент картини,
ймовірний
художник
Ганс Крелл,
1520–1534 рр.)

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Під керівництвом учителя / учительки виконайте творчий проєкт: «Українські князівські роди за Ранньомодерної доби». Під час роботи простежте тяглість історії князівських династій, зверніть увагу на роль представників родин у важливих подіях історії.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1514 р. Битва під Оршею — перемога литовського війська на чолі з князем К. Острозьким над московським військом.

§3

Люблінська унія і її вплив на українське суспільство

Пригадайте передумови виникнення ідеї об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Про яку історичну подію «розповідає» хмаринка слів?

Діємо: практичні завдання

Із промови князя Костянтина Вишневецького

Приєднуємося як люди вільні й свободні, аби не були в почитивості своїй шляхетській принижені, бо ми є народ такий почитивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося... рівними кожному народові.

З промовою, сповненою почуття гідності та самоповаги, виступив від імені українців на Люблінському з'їзді щодо об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського представник князівського роду Вишневецьких.

Опрацюйте історію укладення Люблінської унії та визначте:

- 1) яким було ставлення українців до унії Великого князівства Литовського і Королівства Польського?
- 2) як змінилося підпорядкування Волині, Київщини та Брацлавщини в результаті Люблінської унії?
- 3) яких привілеїв вдалося домогтися шляхті для українських воєводств у результаті Люблінської унії?
- 4) у чому полягала суперечність наслідків Люблінської унії для українців?

1. Передумови Люблінської унії 1569 р.

Передумови для об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського були закладені ще в XIV ст., коли посилилася військова загроза з боку Тевтонського ордену. *Укладена між цими державами Кревська унія поклала початок посиленню впливу Королівства Польського на Велике князівство Литовське.*

У XVI ст. Велике князівство Литовське змушене було шукати союзників, щоб протистояти загрозі з боку Московії. Коронна шляхта, яка від 20-х років XVI ст. виступала за широке реформування Королівства Польського, вбачала своїм завданням завершення процесу унії з Великим князівством Литовським. Це, на її думку, мало б істотно поліпшити внутрішнє та зовнішнє становище держави.

Від часів Кревської унії 1385 р. Велике князівство Литовське та Королівство Польське здебільшого були під владою спільного монарха, тож у 1568 р. відновилися переговори щодо тіснішого їх об'єднання.

2. Люблінський сейм. Утворення Речі Посполитої

Наприкінці 1568 р. король Сигізмунд II Август скликав об'єднавчий сейм у м. Люблін. Через протиріччя з поляками литовська делегація спробувала зірвати сейм і покинула Люблін. Сигізмунд II Август під тиском шляхти ухвалив рішення про входження Волині й Підляшшя до складу Королівства Польського.

Отримавши звістку про приєднання до Королівства Польського, шляхта Волині у листі до короля запропонувала обговорити умови унії на окремому сеймі. А це значить, що *українські шляхтичі вважали себе рівноправними партнерами поляків*. Волиняни домоглися можливості написати привілей, *«як найкраще і найкорисніше для себе розуміють»*.

Очевидно, ані поляки, ані литвини не очікували, що *українська шляхта заявить про себе як окремий народ зі своєю власною позицією*. Волиняни домоглися приєднання до Корони ще й Київщини та Брацлавщини і стали авторами привілеїв для трьох українських воєводств.

Думки істориків

Наталя Старченко, українська історикиня

Волиняни витиснули в безнадійній ситуації право самим написати **привілей — договір, який регулював умови приєднання Волинського і Брацлавського воєводств до Польського Королівства**. До привілею впишуть і гарантії непорушності кордонів, і збереження власного права, і уживання руської мови як офіційної на цих теренах, і рівність прав православних і католиків...

Генрік Літвін, польський історик

Волиняни трактували зв'язок із Короною як двосторонню угоду, де кожна сторона — рівноцінний суб'єкт.

Яку роль відводять історики волинянам у підписанні унії?

Литвини, тяжко переживаючи втрату майже половини територій Великого князівства Литовського та побоюючись за свої землі й посади, повернулися до Любліна.

1 липня 1569 р. Люблінський сейм ухвалив унію між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. У результаті дві держави об'єдналися в одну — *Річ Посполиту* (у перекладі — *республіка*), яка була *федеративною державою*.

Історичні подробиці

Найвищим законодавчим станово-представницьким органом Речі Посполитої був **Вальний (загальний) сейм**. Він був двопалатним. Верхня палата — **сенат** — складався з магнатів, церковних ієрархів та інших сановників. Нижня палата — **посольська ізба** — складалася з вибраних на місцевих шляхетських сеймиках представників шляхти. Король спільно із сенатом та посольською ізбою складали три правлячі стани.

Пам'ятник Люблінській унії (1) і барельєф на ньому (2) у м. Люблін, Польща (сучасне фото)

1. Розгляньте зображення пам'ятника Люблінській унії. Поміркуйте, який зміст закладено в його барельєфі.
2. Як ви вважаєте, чому цей пам'ятник визнано одним із символів об'єднаної Європи?

Люблінська унія 1569 р. Формування Речі Посполитої

1. Визначте кордони Речі Посполитої, покажіть на карті території, які відійшли до Королівства Польського за умовами Люблінської унії.
2. Назвіть воєводства на українських землях, які входили до складу Королівства Польського до Люблінської унії, а також ті воєводства, які були утворені на новоприєднаних українських землях.

3. Наслідки Люблінської унії для українських земель

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся з тексту, якими були наслідки Люблінської унії для українських земель. Інформацію систематизуйте за схемою.

Наслідки Люблінської унії 1569 р. для українських земель

позитивні

негативні

Київське, Волинське та Брацлавське воєводства за умовами унії отримали автономний статус у межах Королівства Польського. Позитивним наслідком стало об'єднання українських земель у складі однієї держави.

Поміркуймо!

Чому, на вашу думку, українська дослідниця Наталя Яковенко назвала одним із наслідків Люблінської унії «зустріч Русі з Руссю»?

Люблінські привілеї закріпили дію зводу законів Великого князівства Литовського — **Литовських статутів** — у межах трьох воєводств.

Перший Литовський статут був затверджений у 1529 р. Звичайно, у суспільстві, де кожен стан мав свої окремі права, не могло бути єдиних для всіх законів. Однак законодавці створили унікальну на той час правову пам'ятку на основі норм римського права, «Руської Правди», польських і німецьких правових норм і місцевих звичаїв. У статуті наголошувалося, що ним мають судитися всі мешканці Великого князівства Литовського.

Другий Литовський статут 1566 р. зрівняв у правах усю шляхту, зокрема позбавив «головних» князів їхнього особливого статусу.

1588 р. у Великому князівстві Литовському був прийнятий **Третій Литовський статут**. Він істотно доповнив Другий статут, чіткіше окреслив владні відносини, остаточно закріпив привілеї шляхти й істотно обмежив особисту свободу селян.

Другий Литовський статут залишився у вжитку лише в українських воєводствах Королівства Польського й дістав назву «Волинського». Статут увів адміністративний поділ Великого князівства Литовського на воєводства і повіти, впровадив сеймики та шляхетське судочинство за взірцем Королівства Польського.

Збереглася судова система й ведення діловодства місцевою (руською) мовою. Посади в межах трьох воєводств мала отримувати лише місцева шляхта. Оголошувалася рівність католиків і православних. Гарантувалася непорушність кордонів приєднаних воєводств.

Варто запам'ятати!

Литовські статути (Статути Великого князівства Литовського) — зводи законів Великого князівства Литовського, створені у 1529 р., 1566 р., 1588 р.

Люблінська унія створила суперечливі умови для розвитку українських земель. Українські землі у складі Королівства Польського стали значно ближчими до західноєвропейських впливів. Вхідження більшості українських земель до складу однієї держави — Речі Посполитої — сприяло формуванню у їх мешканців спільної української ідентичності.

Більшість їх опинилася у складі Королівства Польського. Люблінські привілеї забезпечували широку автономію українських воєводств у Речі Посполитій. Вони (люблінські привілеї) пришвидшували формування власної ідентичності. Шляхта українських воєводств стала важливим учасником усіх політичних процесів у Речі Посполитій. Ці громадяни Республіки відчували повну відповідальність за свою нову батьківщину, заявляючи, що не хочуть бути *«останніми в служінні Вітчизні»*. Вони також уміли відстояти власні інтереси, інколи всупереч більшості. Їхній голос було чути під час усіх сеймів Речі Посполитої; вони вміли знайти союзників серед шляхти інших регіонів; вони обирали королів і ухвалювали нові права, водночас затято захищаючи своє власне; вони боронили державу в численних війнах. Українська шляхта, творячи уявлення про себе як спадкоємців давньої лицарської держави Русь, міцно пов'язувала минуле зі своїм *«теперішнім»*.

Однак унія таїла й низку небезпек. Польська мова була мовою високої політики, що зводило статус руської мови до регіональної.

Рівність шляхти забезпечувала можливість для представників українських воєводств відстоювати свої позиції на сеймах. Водночас ця рівність несла загрозу *«розчинення»* руської шляхти в польській більшості.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться монету, присвячену 450-річчю Люблінської унії, і дайте відповіді на запитання.

1. Кого зображено на аверсі монети?
2. Як ви розумієте цитату на монеті: *«Вільний з вільним, рівний з рівним»*? Чи відповідало це гасло історичній дійсності?

Пам'ятна срібна монета на честь 450-річчя Люблінської унії
(Національний банк Польщі, 2019 р.)

Поміркуймо!

Доведіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: *«Україна є результатом розширення Заходу на Схід»*. Свою відповідь аргументуйте.

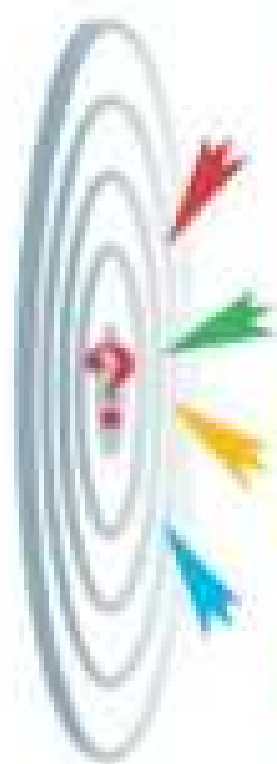
ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Люблінська унія і її вплив на українське суспільство».

Можу назвати час укладання Люблінської унії.

Можу визначити причини, умови та наслідки Люблінської унії.

Можу назвати права українських воєводств за люблінськими привілеями.

Можу схарактеризувати зміни в становищі українських земель після Люблінської унії.

Прекрасно

Добре

Треба попрацювати

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся з оцінкою українських істориків Люблінського сейму й дайте відповідь на запитання.

Михайло Грушевський: «Литовські представники, що прибули на сейм, не мали енергії протестувати проти територіальних захоплень: вони відчували, що в них «обрізано крила», як вони висловились».

Наталя Яковенко: «Люблінська унія вивела суспільство зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі прояви суспільної активності: релігійної, етнічної, економічної, культурної, збройної».

а) Як ви розумієте вислів М. Грушевського, що литвинам було «обрізано крила»? Чи були, на вашу думку, інші варіанти дій у литовської делегації?

б) Чи погоджуєтеся ви з висловлюваннями істориків щодо унії?

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте згенеровану ШІ ілюстрацію «Люблінська унія». Визначте, чи достовірною є інформація зображення. Які елементи не відповідають історичній дійсності? Спробуйте згенерувати власне зображення. Визначте, як на якість генерації впливає формулювання промтів (запитів-завдань) для ШІ.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1569 р. Укладення Люблінської унії.
Утворення Речі Посполитої

Люблінська унія

Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст. Повсякденне життя

Пригадайте з курсу історії Середньовіччя зміст понять. Поясніть, про які явища і процеси в житті суспільства можна розповісти з їх допомогою.

Козаки
Шляхта Ремісник
Гільдія Селяни
Духовенство Цех
Князь Міщани
Ярмарок Цех
Купці Магнат

1. Соціальна структура українського суспільства

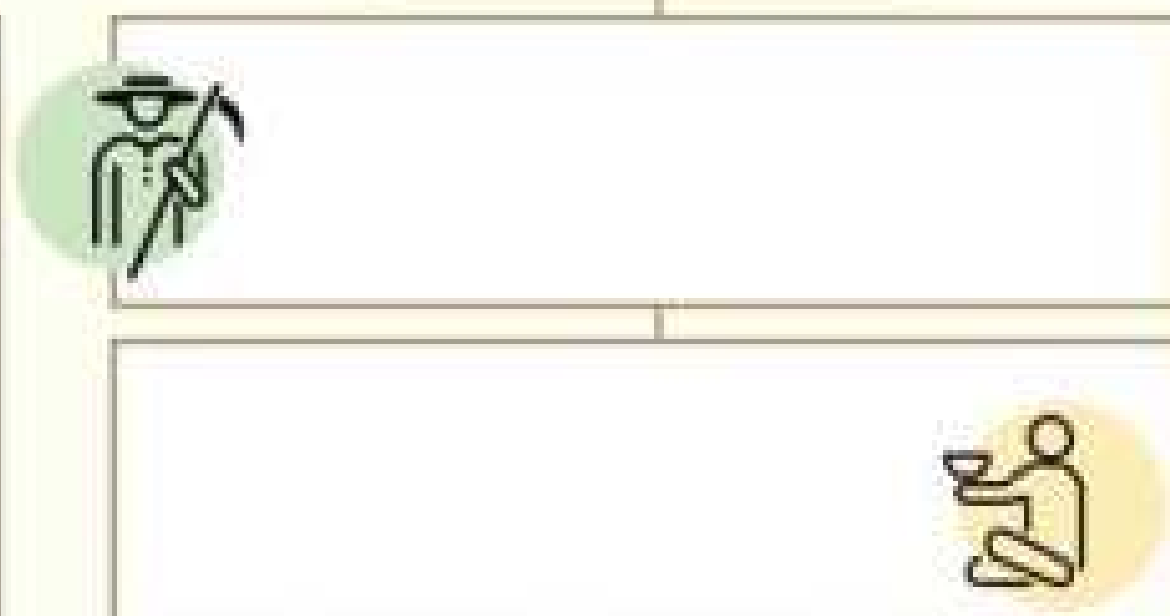
Читаємо й розуміємо

Працюючи з навчальним текстом, заповніть схему «Соціальна структура українського суспільства». З'ясуйте, чи однорідними були стани українського суспільства.

Суціальна структура суспільства

ПРИВІЛЕЙОВАНІ

НЕПРИВІЛЕЙОВАНІ

Усі європейські держави Ранньомодерної доби були становими. Їх суспільства поділялися на великі групи, кожна з яких була наділена своїми правами. Саме належність до певної групи (стану) з її окремими правами забезпечувало місце людини в суспільстві. На вершечку станової піраміди перебував **шляхетський стан**, який називали «*політичним народом*» (близько 10 % населення). Адже саме він мав усю повноту політичних прав і міг разом із королем сказати про себе: «Я і є держава». Згодом **шляхта** закріпила за собою і право на володіння землею. *Усі представники*

Одяг боярина XVI ст. (документальна реконструкція художника С. Шаменкова)

шляхетського стану були між собою формально рівними. Пропуск до шляхетського стану давало право народження в шляхетській родині й особливі заслуги перед державою (переважно військова звитяга). Проте шляхта була строкатою за своїм матеріальним становищем. Отримання від короля уряду (посади) також вивищувало шляхтича серед загалу, навіть якщо уряд (посада) не давав жодних доходів. Найвищі воєводські уряди — воєводи й каштеляни — забезпечували входження до сенату Речі Посполитої.

В українському суспільстві важливе місце належало «головним» князям, які тримали у своїх руках розлогі маєтки (спадкові та королівські надання) та найвищі посади. Їх можна зарахувати до групи *магнатів*. А водночас було достатньо й князівських родин, які нічим, окрім титулу, не відрізнялися від середньої шляхти. Себто не всі магнати були князями та далеко не всі князі могли претендувати на статус магната.

Малозаможна шляхта, щоб поліпшити своє матеріальне становище, шукала заробітків службою на князівських і заможних шляхетських дворах або в канцеляріях судово-адміністративних установ. Добрі перспективи відкривала військова служба, що давала надію побудувати кар'єру військовика й отримати у винагороду маєтності.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду ознайомтеся із джерелом і виконайте завдання:

1. На основі інформації придумайте розповідь «Один день із життя князя Острозького»; у розповіді використайте назви предметів вжитку із наведеного опису.

2. Визначте за описом предметів вжитку, які предмети свідчать про релігійність князів Острозьких.

Опис предметів вжитку
Острозького замку
<https://qr.orioncentr.com.ua/tl8SV>

Проведіть мінідослідження написаного в XVI ст. портрета:

1. Визначте, хто зображений на портреті.
2. До якого стану суспільства належала героїня твору?
3. За якими елементами портрета можна визначити соціальне становище зображеної жінки?
4. Дізнайтеся з додаткових джерел, чому цей портрет зберігається в колекції Острозького замку.

Духовенство на українських землях також було неоднорідним. Його представляли священники поширених в українських землях релігійних конфесій: православ'я, католицизму, протестантизму та інших церков. Найчисленнішу групу становило православне духовенство. Воно здебільшого було шляхетського походження та в Речі Посполитій наділене королівськими привілеями.

Свідчать документи

Привілей Сигізмунда II Августа (1572 р.)

Хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та перед міщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вольностей... наданих місту Львову... і користувалися ними без всяких винятків... Священники їхні, церкви грецького обряду..., повинні бути вільні та звільнені від будь-яких податків...

У чому, за свідченням документа, полягає відмінність між правовим статусом і реальним становищем православних у Речі Посполитій?

Міщанський стан складався з вільних людей. Міське населення становили *патриціат* (заможні, урядники), *бюргерство* (ремісники, майстри) та *плебс* (дрібні торговці, підмайстри). Проте більшість міщан, окрім патриціату великих міст (Львова, Вільна, Кракова тощо), не мала політичних прав.

Найчисленнішою групою населення було **селянство**. За майновим становищем селянство не було однорідним. Залежно від того, у межах чийх володінь жили селяни, серед них виокремлювалися королівські, церковні, шляхетські. Їхні обов'язки щодо власника землі регулювалися звичаєм. Селяни користувалися обмеженим самоврядуванням та вміли боронити свої права. Зокрема королівські селяни могли захистити себе в спеціальному королівському суді. Селяни мали право на власне майно та на частину своїх прибутків, які отримували від обробітку землі. Власникові вони мали сплачувати **ренту** за володіння землею — грошову, продуктову чи відробіток у його господарстві. Варто зауважити, що відробіток власникові землі йшов не від кожного члена великої родини, а від усього домогосподарства.

У більшості шляхетських маєтків селяни «сиділи» на дворищах — мали у своєму розпорядженні ділянки землі, які й обробляли. Разом із членами великих родин (кілька поколінь чи кровноспоріднені родини) часто жили далекі родичі та навіть чужі люди — *коморники і підсусідки*. Внизу соціальної піраміди також перебували *наймити, домашні слуги та челядь-невільники*.

Наприкінці XV ст. розпочався процес становлення нової суспільної верстви, міжстанового соціального прошарку українського суспільства — **козацтва**.

Факт чи фейк?

У сучасних уявленнях про становище селянства за Ранньомодерної доби значною мірою панують міфи советських часів про надзвичайну бідність селянства. Проте складені у випадку скарг про наїзди на шляхетські маєтки реєстри вкраденого майна розвінчують ці міфи.

Наприклад, у скарзі про напад 23 липня 1575 р. слуг князя В.-К. Острозького на маєтки князів Заславських описується пограбоване у селян майно.

Так, у звичайного селянина Михна Плютича було пограбовано наступні речі: сукман з лондонського сукна, жіночу лондонську сукню з оксамитом, блакитну швебединську безрукавку, три сермяги, шість плахт, дев'ять чоловічих сорочок і десять жіночих, чотири копи грошей, 15 голів великої рогатої худоби, 15 овець, 10 кіз, сільськогосподарський реманент, у тому числі залізні плуги

Шляхтянка та заможна селянка XVI ст.
(документальна реконструкція художника
С. Шаменкова)

Назвіть, яким чином історикам вдається спростовувати міфи про становище селянства за Ранньомодерної доби. На основі переліку втрачених речей зробіть висновок про торговельні контакти населення українських земель.

2. Сільське господарство. Фільварки

У XVI ст. основою господарювання на українських землях залишалося сільське господарство. Зростання попиту на хліб та інше збіжжя внаслідок збільшення чисельності населення і «революції цін» у Європі сприяло розвитку фільваркового господарства. У фільварках продукцію виробляли на продаж. Прагнучи збільшити прибутки, землевласники збільшували обсяг відробіткової ренти — панщини. Однак часто через невміння шляхти господарювати по-новому фільварки виявлялися збитковими. Тоді їх власники поверталися до традиційних способів господарювання.

Варто запам'ятати!

Рента — дохід, який отримували землевласники за надання селянам права користуватися землею. Могла бути натуральною, грошовою та відробітковою (працею в господарстві землевласника).

Оренда — отримання майна в користування за плату.

Фільварок (з нім. *vorwerk* — хутір або ферма) — велике багатогалузеве товарне господарство орієнтоване на отримання прибутку з продажу продукції.

Панщина — виконання селянами певного обсягу робіт у господарстві землевласника за користування його землею.

3. Міста. Ремесло і торгівля

Поміркуймо!

Пригадайте, які умови сприяли виникненню і зростанню міст.

З поживленням економічного життя на українських теренах швидко зростала мережа міст. На відміну від сіл, міста мали привілей на заснування і ширші правові можливості для розвитку. Окреме самоврядування і судочинство мали єврейські та вірменські громади.

В Україні існувало понад 1100 міст і містечок. Міста відрізнялися за своїм статусом. Королівськими містами зазвичай були центри воєводства і повітів: Київ, Брацлав, Житомир, Луцьк, Львів тощо.

Які міста, на вашу думку, мали найбільш вигідне становище?

Міста, що мали магдебурзьке право, повністю або частково управлялися *магістратом* — виборним становим органом, що складався з *ради й лави*.

Система міського управління в містах із магдебурзьким правом

Міста були центрами ремесла й торгівлі. Більшість ремісників об'єднувалася в *цехи*. Вони захищали інтереси ремісників, контролювали ціни та виробництво товарів.

Купці й торговці також мали власні професійні об'єднання — *гільдії*. Вони контролювали якість продукції, вирішували питання збуту товарів. Важливі торговельні шляхи, що проходили теренами українських земель, сприяли розвитку міжнародної торгівлі.

Думки істориків

Михайло Грушевський, український історик, про значення ярмарків у житті суспільства

Острог мав «з давніх часів» ярмарок на Святого Онуфрія, а великий князь Жигимонт Старий додав ще два — на зимного Миколая і на Йордан. Київ при підтвердженню своїх прав у 1516 р. дістає також два тижневі ярмарки. Великий князь дозволяє мати в них ярмарки (раз до року в кожному) — «а мито на нього має брано биті со всіх купців»... Хоч ярмарки засновувалися в інтересах міста, для піднесення добробуту його й місцевої людности, про те се був меч обосічний. Як інтересно було стягати купців і побирати з них різні доходи й користі, так знов їх конкуренція могла бути небезпечною для інтересів місцевого купецтва...

1. Як впливали на розвиток міст і добробут населення ярмарки?
2. Чи можна вважати привілеєм право на їх проведення?
3. Про яку загрозу для місцевих ремісників і купців пише історик в останньому реченні документа?
4. Чому землевласники були зацікавлені в заснуванні ярмарків на своїх землях?

Литовський гріш (XVI ст.)

Під час тоговельних операцій використовувалися різні грошові одиниці. Переважав литовський *гріш* та його дрібні номінали. Рахунок литовських монет вівся на копи (1 копа дорівнювала 60 литовським грошам). Значну частку в обігу посідав *польський гріш*. 30 польських грошів становили 1 польський злотий. Також використовувалися західноєвропейські грошові одиниці «талари» і золоті монети типу дуката («золоті червоні», «черлені»).

Діємо: практичні завдання

Пригадайте казку «Коза-дереза». За скільки кіп купив дід козу? За допомогою інформації параграфа порахуйте, за скільки литовських грошів дід купив козу-дерезу. Визначте вартість кіз селянина із рубрики «Факт чи фейк?» на с. 34.

4. Діти привілейованих і непривілейованих верств

Про життя дітей на українських теренах за Ранньомодерної доби інформації обмаль. Відомо, що неповнолітніми вважалися хлопці до 18, а дівчата — до 15 років. Зважаючи на те, що усталений ритм життя часто порушували збройні конфлікти між сусідами, напади на маєтки, татарські набіги, значні воєнні кампанії, можна припустити, що діти часто ставали їх жертвами.

Хлопців із заможних шляхетських родин віддавали на навчання до шкіл. Метою було здобути хоча б елементарну освіту — навички читання і письма. Діти, особливо з непривілейованих станів і незаможних шляхетських родин досить рано включалися в життєві практики дорослого суспільства. Зокрема, діти з незаможних шляхетських родин віддавалися на службу до багатих шляхетських дворів. *Прислугуюючи своїм багатшим одноліткам, вони опановували грамоту, правила етикету, проходили певну соціальну адаптацію.* Іноді дітей віддавали в прислугу до фахівців, наприклад, лікарів. У таких випадках дитина опановувала первинні професійні навички і мала змогу почати самотійно заробляти собі на життя.

У разі втрати батька (а часи були неспокійні) над дітьми встановлювалася опіка інших родичів. При цьому за Литовським статутом 1566 р. право на опіку було передане тільки родичам по чоловічій лінії. Рідна мати могла претендувати на опіку лише за заповітом чоловіка. Як правило, головною метою опіки було збереження спадщини дітей за померлими батьками. По досягненню повноліття опікуни були зобов'язані повернути дітям майно разом з отриманими з нього прибутками. Проте бували й випадки, коли опікуни зловживали і неправомірно позбавляли своїх підопічних майна, за що останні мали право вимагати відшкодування після досягнення повноліття.

Діємо: практичні завдання

Поміркуйте, чим відрізнялося повсякдення дітей заможних і незаможних родин. Придумайте розповідь «Один день із життя дитини в селянській / міщанській родині». Розгляньте згенеровану з допомогою ШІ ілюстрацію та висловте припущення, якими стереотипами керувалася система, створюючи малюнок.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Соціально-економічне становище українських земель у XVI ст.».

	Можу схарактеризувати соціальну структуру українського суспільства.	Прекрасно
	Можу пояснити значення понять «Литовські статuti», «фільварок», «оренда», «рента», «панщина».	Добре
	Можу визначити характерні риси розвитку господарства на українських землях.	Треба попрацювати
	Можу розповісти про життя і побут різних станів суспільства.	Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Упорядкуйте історичне лото: уявно поєднайте утворені слова в ребусах з відповідними текстовими картками. Запропонуйте свій варіант вправи.

Рада

Бурмистр

Панщина

Фільварок

Селяни

Цех

Товарне виробництво

Землевласник

Магдебурзьке право

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Які наслідки Великих географічних відкриттів згадано в параграфі? Як ви розумієте вислів українського історика Ярослава Грицака: «Без Колумба не було б України»?
- Пригадайте, де та коли виникло магдебурзьке право. З'ясуйте, чи відповідали традиції міського життя на українських теренах середньовічній приказці «Міське повітря робить вільним». Доберіть факти на підтвердження вашої думки.

Пам'ятна монета, присвячена впровадженню магдебурзького права в Києві (Національний банк України, 1999 р.; реверс)

Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.

Дізнайтеся з додаткових джерел/пригадайте, що таке Реформація. Коли і з яких причин вона розпочалася в Європі? Які зміни вона спричинила в політичному та культурному житті європейських країн?

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в групи та проведіть мінідослідження становища православної церкви в другій половині XVI ст. за передбаченим схемою планом.

Подолання кризових явищ у православ'ї в другій половині XVI ст.

1. Становище християнських церков на теренах Речі Посполитої

В останній третині XVI ст. католицька церква активно реформувалася, оговтуючись від поразок, які їй завдала Реформація. У Речі Посполитій протестантські конфесії досягли неабияких успіхів: до них належали представники найбільших магнатських родин, велика кількість шляхти й міщан, і навіть селянство. Скажімо, на Люблінському сеймі серед сенаторів половину становили протестанти, а серед шляхетських послів їх було ще більше. **Реформація послужила сильним поштовхом для оновлення католицької церкви.** Це виявилось в широких контрреформаційних реформах: підвищенні освітнього рівня духовенства, відкритті спеціальних освітніх закладів, поширенні релігійних книжок, впровадженні суворої дисципліни і нових вимог до вірян. На теренах Речі Посполитої активно діяв орден єзуїтів. Створені ним єзуїтські колежіуми давали найкращу на той час освіту. На українських землях були створені 13 таких колежіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі та Кам'янці. Вони приймали на навчання представників різних конфесій, не змушуючи їх брати участь у католицьких службах, водночас популяризуючи католицизм через культуру й освіту.

Барельєф з літерами «IHS». Характерний знак ордену єзуїтів, розташований на одній із каплиць Латинської катедрі у Львові

У XVI ст. православна церква перебувала у скрутному становищі. Після падіння Константинополя в 1453 р. православні патріархи потрапили в політичну залежність від Османської імперії. Землі України майже не відчували духовного впливу й підтримки центру світового православ'я. Водночас проголошений у 1589 р. Патріархом московський митрополит претендував на роль нового духовного лідера всіх православних. Це непокоїло церковних діячів різних конфесій. З'явилася ідея перенесення центру вселенського патріархату до Речі Посполитої — Києва, Вільна чи Острога.

Думки істориків

**Сергій Плохій, український та американський історик,
про кризу православної церкви**

Низький освітній рівень духовництва, порушення моральних стандартів і церковних канонів, поширеність симонії (купівлі і продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою з боку світських патронів були проявами загальної кризи українського православ'я наприкінці XVI ст.

1. Визначте зі слів історика ознаки кризи православної церкви в другій половині XVI ст.
2. Поміркуйте, у чому саме полягав негативний вплив кожного із названих явищ на авторитет православної церкви? Якими, на вашу думку, могли бути дії вірян православ'я в цій ситуації?

У православній церкві Речі Посполитої у цей час існувала низка внутрішніх проблем, спровокованих об'єктивними причинами. І справа була не тільки в тиску католицизму — *православна церква мала значні внутрішні проблеми*. Першою з них було *право патронату (опіки) світських володарів*. На місцях шляхта за власний кошт утримувала храми; вона й обирала для них священників. На кандидатуру найвищого ієрарха — митрополита — безпосередньо впливав князь Костянтин Острозький. Великою проблемою був *недостатній рівень освіти православного духовенства*, адже приватні особи не могли забезпечити належної освіти всього священства.

Наприкінці XVI ст. кризові явища в «руській церкві» (тобто православної) були властиві й для «польської церкви» (тобто католицької) Речі Посполитої. Проте католицьким проповідникам вдалося створити образ глибокої кризи саме Руської церкви. Її недоліки були оголошені великим гріхом, як перешкода «правдивому» християнському спасінню.

Поміркуймо!

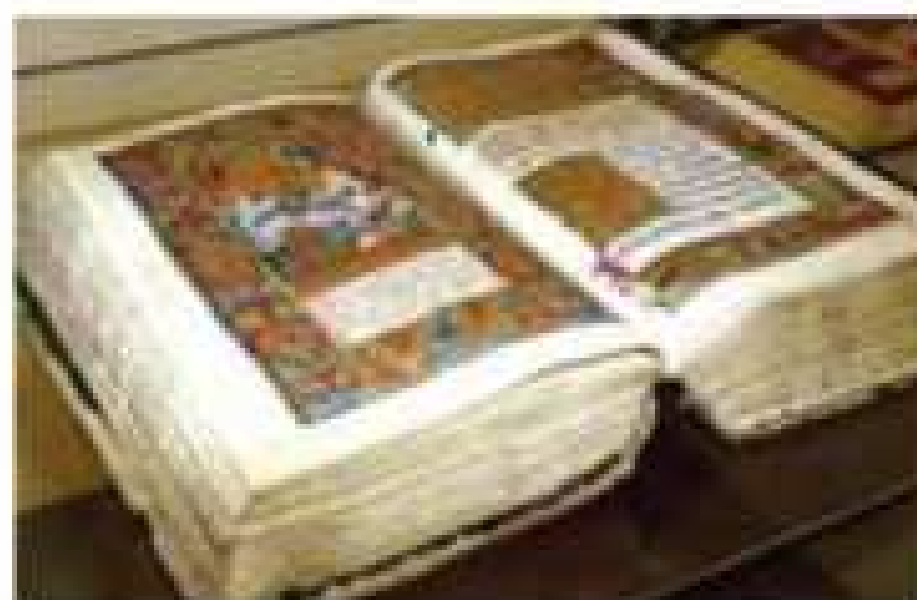
Поміркуйте, чому католицьким проповідникам було вигідно створити образ кризи саме в православ'ї?

2. Реформаційні явища в українському православ'ї

Відповіддю на виклики кризових явищ і посилення католицизму було пожвавлення діяльності небайдужих членів православної спільноти. Проявом оновлення православної церкви стало *Пересопницьке Євангеліє* — перший переклад Святого Письма «простою мовою» (близькою до розмовної староукраїнської), здійснений у **1556–1561 рр.** Переклад вирішував проблему того, що церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою тогочасним людям. Кошти на його створення виділила княгиня Анастасія Гольшанська.

Пересопницьке Євангеліє,
1556–1561 рр.

Пересопницьке Євангеліє належить до національних святинь України — на ньому складають присягу народові України новообрані президенти.

Під впливом Реформації православні міщани за зразком протестантських самоврядних громад почали створювати **братства**. *Перше братство було засноване у Львові*. Невдовзі вони з'явилися і в інших містах.

Великої ваги набули самоврядні братства. Найбільші з них домоглися права ставропігії — прямого підпорядкування константинопольському патріарху. Так вони стали не просто незалежними від місцевих єпископів і духівництва, а намагалися встановити свій контроль над церковними справами. Це спричинило загострення відносин між братствами та православними ієрархами.

Діяльність православних братств

Підтримка міщан,
добродійництво

Упорядкування
та утримання
храмів

Братські школи —
осередки освіти
православних

Організація
книгодрукування

Варто запам'ятати!

Церковні братства — національно-релігійні об'єднання українських православних міщан і шляхти в XVI–XVIII ст.

Захисниками православної віри були не тільки міщани, а й шляхта, яка на Волині та Київщині була переважно православною. Найяскравішою постаттю серед оборонців православ'я був князь **Василь-Костянтин Острозький**.

У 1576 р. в Острозі князь заснував академію на протигагу єзуїтським колегіумам і протестантським школам.

Острог перетворився на важливий культурний центр. Серед острозьких інтелектуалів були не лише православні, а й протестанти, які активно працювали на зміцнення позиції православної церкви. Зокрема, під псевдонімом Христофора Філалета, автора «Апокрисису», виступав наближений до князя В.-К. Острозького Мартін Броневський, представник однієї з радикальних течій протестантизму.

Історичні подробиці

Князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1526/1527–1608 рр.) наприкінці XVI ст. був найбільшим після короля землевласником Речі Посполитої, ... володів містечками й більш як двома тисячами сіл, отримуючи з цих земель величезні прибутки. Самотужки міг виставити військо чисельністю 15–20 тис. осіб. З 1559 р. був воєводою київським, а в 1573 р. одним з можливих кандидатів на королівський престол. Зробив свою резиденцію в Острозі культурним осередком, заснував монастирі й церкви, підтримував Львівське братство. Освітня і меценатська **діяльність князя сприяла поєднанню українських традицій із західноєвропейськими ідеями Відродження.**

Василь-Костянтин Острозький
(портрет роботи невідомого художника, XVII ст.)

У 1581 р. в Острозі Іван Федорович надрукував «**Острозьку Біблію**», яка на 19 років випередила католицьку Біблію Якуба Вуйка (1599 р.) і здійснила величезний вплив на релігійну культуру Східної Європи.

Свідчать документи

Ознайомтеся з оригінальним виданням Острозької Біблії — погортайте книгу на сайті. Визначте, чим друковані книги відрізнялися від рукописних книг середньовічної доби.

Острозька Біблія онлайн,
<https://qr.orioncentr.com.ua/6GN6W>

Титульний аркуш
«Острозької Біблії 1581 р.»

3. Виникнення ідеї церковної унії.

Полемічна література

Незважаючи на те, що розкол у християнській церкві тривав з XI ст., в обох церквах завжди були прихильники відновлення єдності християнства. Ще в 1439 р. у Флоренції було зроблено спробу відновити єдність християнських церков під владою Папи Римського — проголошено Флорентійську унію. Але насправді ця унія так і не відбулася через глибокі суперечності між церквами.

У другій половині XVI ст. розвивалася ідея унії католицької та православної церков у Речі Посполитій. Ідея церковної унії сприяла розвитку полемічної літератури. У 1577 р. побачив світ трактат єзуїта Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним пастирем». У трактаті П. Скарга вказував на необхідність унії православної та католицької церков у Речі Посполитій.

Варто запам'ятати!

Полемічна література — жанр богословської літератури, у якій велася дискусія щодо унії католицької і православної церков.

У 1587 р. ректор Острозької академії Герасим Смотрицький відповів твором «Ключ Царства небесного», у якому заперечував підкорення православної церкви Риму. Його син Мелетій (Максим) Смотрицький написав «Тренос» — символічний плач православної церкви за вірянами, що перейшли в католицизм, та втраченими церквами і монастирями.

У цілому релігійна літературна полеміка велася довкола питань про походження Святого Духа, релігійних догматів та обрядів, упровадження григоріанського календаря. Водночас автори торкалися й питань розвитку культури, історичного минулого та інших актуальних питань того часу.

Отже, протягом XVI ст. православна церква України зіткнулася з низкою викликів з боку протестантизму, що активно поширився у Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському, а від 60-х років — з боку католицької церкви, яка розпочала глибоке реформування у відповідь на успіхи Реформації. Пошуки православними інтелектуалами свого місця у конкурентному світі привели до позитивних зрушень в українській культурі.

Поміркуймо!

Обговоріть у класі результати проведеного мінідослідження (за завданням на с. 39). Визначте, що спільного було в способах подолання кризових явищ у католиків і православних на теренах Речі Посполитої.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Церковні та релігійні проблеми в Україні XVI ст.».

Можу назвати прояви Реформації та Контрреформації на українських землях.

Прекрасно

Можу визначити причини, ознаки та шляхи подолання кризових явищ в українському православ'ї.

Добре

Можу розповісти про внесок церковних православних братств і заможних вірян у зміцнення православ'я.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати діяльність князя В.-К. Острозького.

Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Як ви розумієте вислів історика Сергія Плохія: «Застосування друкарського верстата поглибило релігійну боротьбу в українських і білоруських землях»?
3. Роздивіться монету. Визначте, якій події вона присвячена. Яку ще інформацію повідомляють викарбувані на монеті зображення?

Пам'ятна монета
(Національний банк України,
2017, реверс)

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Підготуйте тези доповіді для виступу на науковій учнівській конференції на тему: «Реформація і Контрреформація: український вимір». Створіть хмаринку ключових слів вашої доповіді.
5. Проведіть мінідослідження біографії В.-К. Острозького. За результатами підготуйте графічний проєкт «В.-К. Острозький — представник українського магнатства та захисник православ'я».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1556–1561 рр.

Створення Пересопницького Євангелія

§6 Берестейська церковна унія 1596 року та її наслідки

Пригадайте, яким було становище православної церкви на українських землях в умовах Реформації та Контрреформації? Чому, на вашу думку, православні братства прагнули досягти ставропігії?

Читаємо й розуміємо

Дослідіть за параграфом історію укладення Берестейської церковної унії, за ходом роботи заповніть таблицю.

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 р.

Передумови унії	Причини унії
Прихильники	Противники
Аргументи прихильників	Аргументи противників
Умови об'єднання	
Результати	Наслідки

1. Передумови укладення Берестейської церковної унії

У 90-ті роки XVI ст. ідея щодо церковної унії — об'єднання православної та католицької церков — дістала багато прибічників. *Ієрархи православної церкви* бачили в ній засіб вирішення низки завдань:

- посилення позицій православної церкви в державі й суспільстві за умов переважання католицької церкви;
- позбавлення залежності від світських володарів через зміцнення структури самої церкви;
- забезпечення для православних владик місця в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Методом досягнення цих завдань було реформування церкви.

Папа Римський був зацікавлений в унії, адже прагнув поширити свій вплив на Схід і послабити протестантизм.

Підтримував ідею і король Речі Посполитої *Сигізмунд III Ваза*, ревний католик, у близькому оточенні якого переважали радикальні прибічники унії, зокрема єзуїт Петро Скарга. Занепокоєння викликали й претензії новопроголошеного Московського патріархату на зверхність над православними «всея Русі». До того ж церковне об'єднання вважалося важливим кроком до досягнення релігійної єдності, а отже, й до зміцнення держави.

Роботу з утілення унії в життя взяв на себе єпископ Іпатій Потій, якого часто називали «*батьком унії*».

Історичні подробиці

Іпатій Потій (1541–1613 рр.) — походив зі шляхетської родини. Товаришував з князем Василем-Костянтином Острозьким, викладав в Острозькій академії. Блискучий письменник-полеміст, доводив переваги унійної церкви в умовах наступу католицизму. Від 1599 р. і до смерті був Київським митрополитом унійної церкви. Заснував перші унійні школи й друкарні.

Уявіть себе в ролі Іпатія Потія — складіть промову від імені діяча до вірян щодо доцільності церковної унії.

Іпатій Потій (портрет XVII ст.)

Після тривалої підготовки православні єпископи за участі Київського митрополита Михайла Рагози (Рогози) ухвалили в 1594 р. «Торчинські артикули» (від м. Торчин на Волині). Цей документ визначив **зміст церковної унії**. У документі йшлося про умови об'єднання церков, але жодним чином не про їхнє злиття:

ТОРЧИНСЬКІ АРТИКУЛИ

Обряди і свята
православної церкви
залишалися незмінними

Ліквідувалася юрисдикція
Константинопольського
патріархату «на території Русі»

Митрополит Київський
обирався єпископами,
кандидатура затверджувалася
Папою Римським

Уніатські
єрархи отримували місця
в сенаті Речі Посполитої

Усі монастирі, церкви, церковні
братства мали перебувати
під контролем єпископів без
втручання світських осіб

Заборонялося
вихрещувати православних
у католицизм

1. Визначте, які з положень Торчинських артикулів свідчили про об'єднання православної та католицької церков.
2. Які з положень документа були вигідними для тих єрархів, які були прибічниками унії?
3. Поміркуйте, якими могли бути наслідки унії для вірян православної церкви, зважаючи, що прибічниками унії була вища православна ієрархія в українських землях.

Думки істориків

Сергій Плохій, український та американський історик, про ставлення до унії єпископів

Умови унії мали на меті урівняти права православних із правами католиків і посилити владу єпископів... У статтях не було практично нічого про підвищення морального і освітнього рівня духовництва... Ієрархія, взявши курс на церковну унію з Римом, практично цілковито відкинула програму реформування православ'я зсередини, яку висунули та втілювали братства.

Визначте, у чому історик вбачає поверховий характер задуму унії. Чому, на вашу думку, єпископи не поділяли ідей братств щодо реформування православної церкви?

Із проголошеними умовами згодні були не всі. *Князі й шляхта* не хотіли втрачати контроль над церквою, ставропігійні монастирі воліли зберегти свою незалежність, землі і власність, православні братства прагнули церковних реформ, а не посилення влади єпископів. Головним противником унії був князь В.-К. Острозький, який спершу був її палким прибічником. Однак він бачив унію як рівноправне об'єднання двох гілок християнства. Під його тиском львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський єпископ Михайло Копистенський висловили протест проти унії. Князь звернувся по допомогу до протестантів і погрожував виставити 20-тисячне військо для захисту «грецької віри». Таким чином, серед православних стався розкол.

Водночас Іпатій Потій і Кирило Терлецький здійснили подорож до Риму, де в грудні 1595 р. отримали папську буллу про згоду на унію.

2. Церковні собори у Бересті в 1596 р.:

розкол православної і утворення греко-католицької церкви

Церковний собор для проголошення унії був скликаний 8 жовтня **1596 р.** у церкві Святого Миколая в Бересті (нині м. Брест, Білорусь). *Саме на цьому соборі було ухвалено рішення про утворення унійної (греко-католицької) церкви.* На боці прибічників унії були майже всі єпископи, підтримка короля і Папи Римського.

Противники унії на чолі з В.-К. Острозьким проголосили свій окремий православний собор. В.-К. Острозький залучив до участі в православному соборі представників східних патріархатів, православної шляхти і братств, а також більшість православних монастирів. Обидва собори проголосили взаємне відлучення своїх противників від церкви. Православний собор рішення про утворення унійної церкви не визнав.

Варто запам'ятати!

Унійна (греко-католицька) церква — церква, що діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільну із православними церквами обрядність і звичаї.

3. Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні

Унію визнали шість з восьми єпископів Київської митрополії, першим унійним митрополитом став Михайло Рагоза (Рогоза) (1596–1599 рр.). Проте 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал про обов'язковість переходу до унії. Православна церква в Речі Посполитій опинилася поза законом. *Замість того, щоб сприяти порозумінню і єдності християн, унія перетворилася на інструмент розколу суспільства.* Форма впровадження унії викликала спротив через порушення свободи совісті, гарантованої Варшавською конфедерацією (1573 р.). На захист православної церкви

стали також протестанти й католики. Вони прагнули уникнути релігійних війн, подібних до тих, що відбувалися в низці європейських країн.

Вітраж «Берестейська унія» (робота вітражиста Лео Мола в Митрополичому кафедральному храмі Святих Володимира й Ольги УГКЦ у м. Вінніпег, Канада)

Розгляньте уважно вітраж. Поясніть, як автор втілює ідею Берестейської церковної унії у своєму мистецькому творі?

Православні віряни на українських землях зміну церковної належності почали розглядати як зраду свого народу — нібито «руський народ» становили тільки православні.

Свідчать документи

Лев Сапіга, великий канцлер Великого князівства Литовського

Я католик, але не бажаю того вітчизні, аби тут у нас було б так, як у Франції. І припускаю, що багато є католиків, які того не лише не бажають, а й виступили б проти, якби до чогось такого мало дійти. Бо то вже була б остання згуба для нашої вітчизни.

Визначте, як представлений діяч Речі Посполитої поставився до примусового переходу до уніатства? Чим зумовлена його позиція?

Таким чином, Берестейська унія стала *відповіддю на кризу православної церкви та проявом Контрреформації в Речі Посполитій*. Водночас вона *поглибила розкол у суспільстві та загострила релігійні суперечності*. Намагання створити єдину церкву замість двох призвели до виникнення третьої. Але завдяки релігійній полеміці викристалізувалася ідея «руського народу» як третього учасника федеративної Речі Посполитої.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про ставлення до Берестейської унії

Починалося велике протистояння..., що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі і насильства... Розмірковуючи над витокami цього феномена, мусимо визнати, що православний загаль Русі-України на унії нічого не втрачав,... логіка владик-уніатів, які... шукали опіки могутнього Риму і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі, була... слушною... Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав... опір новині, неприйняття всякого нововведення, яке сприймалося як замах на усталену, а відтак — справедливую і добру старовину.

Про які наслідки Берестейської унії йдеться в цитаті історикині? Які причини опору унії вона називає? Чи погоджуєтесь ви з науковицею?

Діємо: практичні завдання

Розгляньте приклади пам'ятних знаків на честь Берестейської унії. Дізнайтеся, чи випускалися в Україні пам'ятні монети та поштові марки на честь цієї події. Поміркуйте, чи варто вшановувати пам'ять цієї історичної події. Свою думку обґрунтуйте.

Пам'ятний хрест з нагоди 400-ліття Берестейської унії в м. Чернівці (встановлено на подвір'ї собору Успіння Пресвятої Богородиці Української греко-католицької церкви, 1996 р.)

Пам'ятна марка, випущена до 350-ї річниці Берестейської унії Українським Комітетом Допомоги Увігцям в Італії

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Берестейська церковна унія 1596 р. та її наслідки».

Можу пояснити поняття «унійна (греко-католицька) церква».

Прекрасно

Можу з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки в подіях укладення Берестейської церковної унії.

Добре

Можу навести приклади аргументів прибічників і противників церковної унії в українському суспільстві.

Треба попрацювати

Можу пояснити, чому Берестейська унія стала проявом Контрреформації в Речі Посполитій.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте та проведіть у класі дискусію на тему: «Берестейська унія 1596 р.: компроміс еліт чи зрада духівництва?». Для успішного проведення дискусії заздалегідь визначте ролі учасників і підготуйте аргументовані виступи.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте створений за допомогою технологій штучного інтелекту (ШІ) проєкт пам'ятника Берестейській церковній унії. На вашу думку, чи вдалося ШІ точно відтворити задум унії в пам'ятнику? Які корективи до цього проєкту ви запропонували б?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

1596 р. Церковні собори в Бересті, укладення Берестейської церковної унії, утворення унійної (греко-католицької) церкви

§7 Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.

Пригадайте, коли було укладено Берестейську церковну унію. Чи досягли прибічники унії мети об'єднати суспільство довкола єдиної церкви?

Поміркуймо!

Поміркуйте, як характеризує церковне життя в українських землях після Берестейської унії вислів: «На початку XVII ст. ієрархи залишилися без вірян, а віряни — без ієрархів». До якої церкви належали ієрархи, а до якої віряни? Уявіть себе релігійним/політичним діячем того часу — запропонуйте заходи для зміцнення унійної та православної церков. Зіставте свій план з інформацією в параграфі.

1. Боротьба за відновлення ієрархії православної церкви

Перші два десятиліття після укладення Берестейської унії були періодом гострої боротьби за відновлення прав православної церкви. *Унія зблизила православних із протестантами.* У 1599 р. між ними був укладений союз для спільних дій. Давній захисник церкви — шляхта — боролася за відновлення її статусу. Протести на сеймах підтримували і католицькі депутати. Королю вказували, що він порушив свою присягу, дану на коронації. Адже її частиною був пункт про релігійний мир, а рівні права православних і католиків були умовою Люблінської унії.

Король і частина прибічників унії були змушені йти на поступки. У 1603 р. Сигізмунд III дав дозвіл на обрання православного архімандрита Києво-Печерського монастиря. У 1607 р. сеймовою ухвалою була відновлена православна церква та поновлені всі її права. Однак це істотно не позначилося на становищі православних, адже король не бажав ані висвячення православних ієрархів, ані повернення їм відібраного на користь уніатів майна.

Ситуацію ускладнював брак православних ієрархів. Після смерті Гедеона Балабана (1607 р.) і Михайла Копистенського (1609 р.) залишився лише один православний єпископ Єремія Тиссаровський. На допомогу прийшли козаки. Змагаючись за власні права і

Йов Борецький
(стінопис дзвіниці
Михайлівського
Золотоверхого монастиря в
Києві; храм споруджений
у 1108–1113 рр.,
відтворений
у 1997–1998 рр.)

привілеї, вони вбачали природного союзника у скривдженій православній церкві. У 1620 р. очільник козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний *вступив до Київського Богоявленського братства «зо всім військом Запорозьким»*.

Того ж **1620 р.**, скориставшись проїздом через Україну єрусалимського патріарха Феофана, П. Сагайдачний організував *висвячення на Київського митрополита Йова Борецького (1620–1631 рр.)*, а також чотирьох єпископів. Православну ієрархію було відновлено. Однак король висвячення не визнав.

Свідчать документи

З листа Йова Борецького

Упродовж останніх 25 літ нам не вдається забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні звинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневажанням прав, не є образою королівської гідності..., не є бунтом, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами корони, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита та єпископів.

1. Спираючись на документ, схарактеризуйте становище православної церкви в Речі Посполитій після Берестейської унії.
2. Подумайте, чому Й. Борецький зауважує, що спротив унії «не є образою королівської гідності».
3. Подумайте, чому Й. Борецького називали «козацьким митрополитом».

Тільки в **1632 р.** після обрання нового короля Владислава IV були ухвалені «*Пункти для заспокоєння народу руського*», якими передбачалося: повернення всіх прав православної Київській митрополії; обрання владик православною паствою і потому затвердження їх королем; декларування свободи визнання для православних і уніатів; скасування всіх судових вироків щодо православних; церковні маєтки мали бути розділені між православними й уніатами.

Свідчать документи

«Пункти для заспокоєння народу руського»

1. Усім уніатам і неуніатам надається право вільного відправлення свого богослужіння,... ремонтувати свої церкви й будувати нові...
2. ...Церква Св. Софії Київської з підданими, що живуть навколо неї, повинна залишатися за неуніатами й митрополитом... він, митрополит, за давніми правами й звичаями, повинен обиратися з-поміж руської шляхти духовними й світськими обивателями...

1. Як назва документа визначає мету його створення?
2. Які права він надавав православним?

2. Становище унійної церкви в Україні

Після смерті Іпатія Потія унійним митрополитом став Йосиф Рутський (1613–1637 рр.). Він здійснив реорганізацію унійного чернецтва за зразком ордену єзуїтів. Об'єднав його у Василіянський орден, при монастирях якого також засновувалися школи. У 1621 р. Й. Рутський розпочав перемовини з вищими православними ієрархами про примирення *«Русі з Руссю»* — створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак через супротив православної шляхти, козацтва та частини католицького духовенства домовитися про примирення не вдалося.

Йосиф Рутський

3. Реформи митрополита Петра Могили та зміцнення православної церкви

Після смерті Йова Борецького православним митрополитом Київським став нащадок молдовського аристократичного роду Петро Могила (1632–1647 рр.).

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся із добіркою ілюстрацій. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які факти біографії П. Могили на них зображені. Зробіть висновок, у чому полягала багатогранність постаті діяча.

Софійський собор у Києві, XI ст.
(сучасне фото)

Петро Могила
у Хотинській битві
(картина Ю. Косса, 1892 р.)

«Требник»
П. Могили,
1646 р.

Діяльність Петра Могили

Упорядкування церковного управління

Суворий контроль над єпископами

Митрополича консисторія — церковний суд

Заснування Києво-Братського колегіуму (1632 р.)

**ПЕТРО
МОГИЛА**

До монастирів і єпархій направили «митрополичих намісників»

Послаблення патронату через чітке визначення прав і обов'язків світських володарів

Для вирішення поточних проблем скликалися єпархіальні збори

П. Могила був прихильником поліпшення взаємин з уніатами. Він особисто підтримував проєкт спільного патріархату та залагодження відносин між церквами. Але смерть митрополита в 1647 р. та початок Козацької революції 1648–1657 рр. зробили ці плани неможливими.

Таким чином, у першій половині XVII ст. православна й унійна церкви зробили вагомі кроки для подолання кризових явищ і зміцнення своїх позицій у суспільстві. Примирення «Русі з Руссю» — поєднання розколотого народу України здавалося цілком можливим. Утім, воно так і не відбулося, але не через церковно-релігійні, а через соціально-політичні причини.

Думки істориків

**Сергій Плохій, український та американський історик,
про значення діяльності Петра Могили**

Москва надалі провадила політику самоізоляції, тоді як Константинополь зазнавав впливу протестантизму. Виклик прийняв найздібніший серед православних провідників того часу митрополит Петро Могила, який перетворив Київ на потужний інтелектуальний та церковний центр східного християнства.

1. У чому історик бачить значення діяльності Петра Могили? Наведіть аргументи, що підтверджують думку історика.
2. Як історик пояснює причини піднесення Києва як центру східного християнства?

Через слух люди впадають у високоум'я, пиху і порожню славу — особливо, коли прислухаються, що їх хтось хвалить.

Намагайтеся власні недоліки пізнавати, бо найбільше й найчастіше те людину зводить, коли вона того собі за гріх не кладе.

Ознайомтеся з висловлюваннями П. Могили. Поміркуйте, у чому їх повчальний зміст. Чи актуальними вони є в наш час?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ► ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ► ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.».

	Можу назвати провідних релігійних діячів в українських землях першої половини XVII ст.	Прекрасно
	Можу визначити проблеми, з якими зустрілися унійна та православна церкви після Берестейської унії.	Добре
	Можу визначити спільні способи подолання кризових явищ унійної та православної церкви.	Треба попрацювати
	Можу пояснити роль козацтва у зміцненні позицій православної церкви.	Нічого не зрозуміло

2. За допомогою матеріалів параграфа і додаткових джерел інформації завершіть укладання запропонованої лінії часу.

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Чи можна Берестейську унію вважати наслідком Люблінської унії?
4. Назвіть спільні й відмінні риси в становищі православної й унійної (греко-католицької) церков у першій половині XVII ст.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Подумайте, чому створення об'єднаного Київського патріархату, підпорядкованого Риму, могло стати примиренням «Русі з Руссю».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1620 р.	«Феофанове свячення» — висвячення єрусалимським патріархом Феофаном ієрархів православної церкви в Україні
1632 р.	Видаю «Пункти для заспокоєння народу руського»

§8

Культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

Пригадайте відомі вам з курсу історії Русі-України та держави Романовичів визначні пам'ятки архітектури, іконопису, книжкової мініатюри, літератури. Як на розвиток української культури другої половини XVI ст. вплинули релігійні процеси Реформації? Контрреформації? Які осередки культури того часу ви можете назвати?

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся в творчі групи з однокласниками/однокласницями. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел підготуйте творчий проєкт (лепбук, карта туристичної мандрівки, віртуальна екскурсія) «Скарби української культури Ранньомодерної доби». Орієнтовний план проєкту: 1) історичні умови розвитку культури, 2) найважливіші культурні центри, 3) визначні діячі та пам'ятки культури. Представте свій проєкт у класі.

1. Освіта, література і книгодрукування

Сторінка Пересопницького
Євангелія

Протягом XVI–XVII ст., попри труднощі, продовжилося формування самобутньої української культури.

У тісному зв'язку з суспільно-політичним життям розвивалася література. Під впливом реформаційних ідей у **1556–1561 рр.** побачило світ *Пересопницьке Євангеліє*. У сучасній Україні новообрані президенти складають на Пересопницькому Євангелії присягу українському народові.

Розгляньте сторінку Пересопницького Євангелія. Чим відрізняється оформлення цієї книги і сучасних видань? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайся, що таке *ініціал* і *мініатюра*.

Під впливом релігійних процесів розвивалася *полемічна література*. Усна народна творчість була представлена *українським епосом* — думами, баладами, історичними піснями. До наших днів збереглися авторські твори «Роксоланія» Себастьяна Кленовича, «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда.

У цей період шкільна освіта перебувала під потужними релігійними впливами. Представники усіх конфесій дбали про навчання дітей. Тож на українських теренах існували православні навчальні заклади, католицькі єзуїтські колегіуми, протестантські освітні заклади. Першорядним завданням було навчити учнів працювати з християнськими першоджерелами. А оскільки в цей період поряд з домінуючою православною релігійною спільнотою на українських землях з'являлося дедалі більше прибічників католицизму та протестантизму, то кожна з релігійних громад намагалася організувати навчання по-своєму.

Більшість місцевих руських школярів навчалася в церковних школах при парафіяльних і монастирських храмах. Тут зазвичай викладали дяки, у яких наука тривала три роки — Азбука (згодом — Буквар або Граматика); Часослов; Псалтир. Навчання відбувалося церковнослов'янською та рідною для тогочасних учнів мовами. Навчали читання, письма та лічби (перші літери церковнослов'янської абетки виконували роль цифр).

Якщо ж православний школяр бажав поглибити освіту, то для цього існували освітні заклади вищого рівня. Наприклад, заснована у 1576 р. князем В.-К. Острозьким слов'яно-греко-латинська школа у м. Острог, яка давала практично вищу освіту західноєвропейського взірця, а тому згодом стала іменуватися *Острозькою академією*. Першим її ректором був письменник-полеміст та богослов Герасим Смотрицький.

Історичні подробиці

За доби незалежності в 1994 р. Острозьку академію було відновлено. Нині це вищий навчальний заклад. У закладі створено музей Острозької академії. Родзинкою експозиції є копія конспекту студента Острозької академії з початку XVII ст. Навчання велося кількома мовами. Студенти або спудеї вивчали грецьку, латинську та церковнослов'янську, а також — польську і, можливо, арамейську. Конспект свідчить, що студентські традиції майже не змінилися за 400 років, адже тут є записи з трьох різних предметів: арифметики, риторики й астрономії.

Визначним осередком освіти стала і *Львівська братська школа*, відкрита у 1586 р. У цій та інших братських школах була організована за європейським зразком і спиралася на вивчення «семи вільних мистецтв», до яких зазвичай додавалися грецька й церковнослов'янська мови. Братські школи значною мірою долучалися не тільки до надання освіти вищого рівня, а й до збереження духовної та історичної пам'яті місцевого населення. Високі вимоги висувалися до вчителя, якого називали дидаскал.

Свідчать документи

Із статуту Львівської братської школи (1586 р.)

...Дидаascal, або учитель, цієї школи повинен бути побожним, смиренно мудрим, лагідним, стриманим, не п'яницею, не розпусником, не хабарником, не срібнолюбцем, не злий, не заздрисний, не лайливий, не чарівник, не прихильник ересі, не порушник побожності, а у всьому показує образ для наслідування, і щоб учні були, як учитель їх...

Сидіти повинен кожний на своєму місці, призначеному за успіхи в навчанні. Який більше вміє, буде сидіти вище, якщо б і був дуже бідний, а хто менше вміє, повинен на постидному місці сидіти...

Навчати дидаascal і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних...

1. Опрацюйте документ і зіставте уявлення про образ учителя за Ранньомодерної доби і в наш час. Чи є відмінності?
2. Визначте в документі положення, що свідчать про демократичний характер братських шкіл.

Розвитку української культури сприяло і книгодрукування. Друкарській справі сприяли братства, які були зацікавлені в тиражуванні книг релігійного та освітнього змісту. Саме на запрошення Львівського братства у Львові оселився друкар Іван Федорович. У 1574 р. коштом братства він видрукував книги «Апостол» і «Буквар» для братських шкіл.

У середині XVII ст. на українських землях діяло близько 40 друкарень. Однією з найбільших була друкарня Києво-Печерської лаври, де на початку XVII ст. побачило світ чимало богослужбових книжок, словників, граматик, букварів. Зокрема, неабиякою популярністю серед письменного населення користувався «Києво-Печерський патерик».

Віртуальна екскурсія Музеєм книги і друкарства м. Острог
в Рівненській області <https://qr.orioncentr.com.ua/5g6dR>

Проведіть для однокласників / однокласниць віртуальну екскурсію музеєм. Поміркуйте, у чому полягало значення видання друкованої Біблії слов'янською мовою для православно-го населення українських земель.

2. Києво-Могилянський колегіум

У 1615 р. київські міщани заснували Київське Богоявленське братство. Завдяки пожертві шляхтянки Галшки Гулевичівни братство змогло відкрити школу й притулок для прочан.

За кілька років Київська братська школа перетворилася на колегіум. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький організував навчання за зразком Львівської братської школи.

Церква Київського
Богоявленського
братства
(фото XIX ст.)

Галшка
Гулевичівна
(поштова
марка
із серії
«Славетні жінки
України»,
1999 р.)

Ректорами й викладачами школи були Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович.

Учнів братської школи називали *спудеями*, або «студентами» (від лат. *studeo* — *вчуся*). Найбідніші й немісцеві спудеї жили у спеціальному приміщенні — *бурсі*, що утримувалася коштом братчиків.

Спудеї організовували театральні аматорські вистави, здебільшого релігійного змісту. Такі пересувні лялькові театри називалися *вертепом*. Вертепний ляльковий театр мав форму двоповерхового дерев'яного будинку: на другому поверсі зазвичай показували різдвяні *драми* на релігійну тематику, а на першому — сатирично-побутові *інтермедії*.

У **1632 р.** архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила у приміщенні Троїцької церкви відкрив *Лаврську школу* на 100 осіб. Того ж року відбулося об'єднання Лаврської та братської шкіл — й було засновано *Києво-Братський колегіум*, який згодом отримав статус *Києво-Могилянської академії*.

Навчання в академії тривало 12 років. За європейською традицією в основі предметів лежали «сім вільних наук». Вивчалися мови: церковнослов'янська, грецька, латина й польська. Загалом кількість предметів перевищувала 30. Академія також була центром розвитку науки на українських землях.

3. Архітектура та містобудування. Образотворче мистецтво

Нові тенденції в будівництві були пов'язані з діяльністю європейських будівничих, здебільшого італійців. *На зміну готиці прийшов Ренесанс, а пізніше — бароко*. В Україні цей стиль мав свої особливості, що дає змогу говорити про **українське бароко**.

У XVI ст. міста зводили у спосіб *регулярної забудови*. Вулиці, площі та квартали розбудовувалися за певним планом, геометрично. Активно відбувалося відновлення фортифікацій старих міст. Так, у другій половині XVI ст. у Львові збудовано *Порохову вежу*, відновлено після пожежі

Міський арсенал. В ансамблі Острога з'явилася *Кругла вежа*, що є однією з класичних пам'яток Ренесансу.

Варто запам'ятати!

Ренесанс — стиль в європейському мистецтві XV — початку XVI ст. В архітектурі відроджував античні форми, симетрію і простоту.

Бароко — стиль в європейському мистецтві й архітектурі кінця XVI — початку XVIII ст., для якого характерні пишність, урочистість, яскравість кольорів, асиметрія конструкцій.

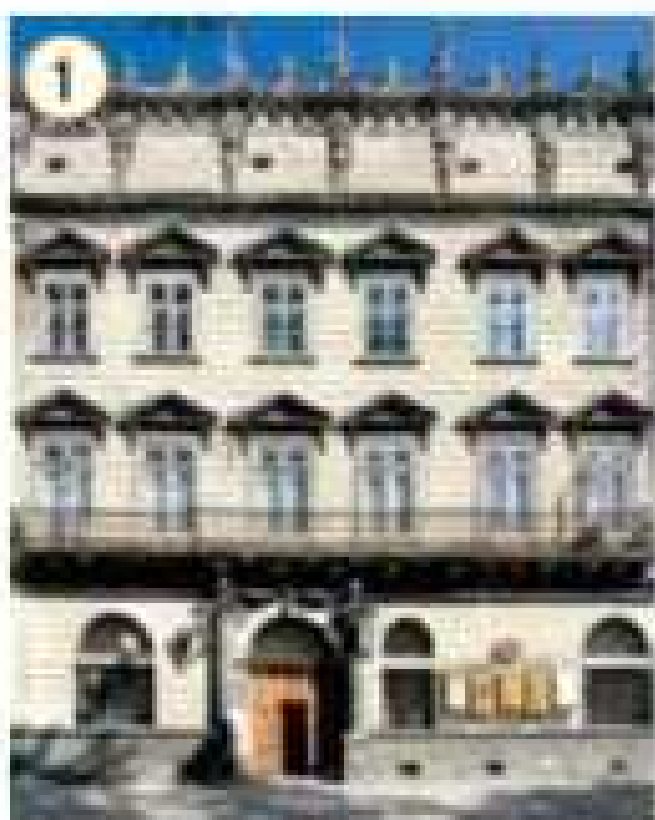
Українське бароко — сполучення західноєвропейського бароко та ренесансу з творчо переробленим спадком православної храмової архітектури й українською народною традицією.

Кругла (Нова) вежа, XVI ст., Острозького замку (вид з півдня, сучасне фото, м. Острог, Рівненська область)

1. Розгляньте вежу. Чим, на вашу думку, зумовлена така її архітектурна форма?
2. Дізнайтеся з додаткових джерел її переваги під час оборони замку.

Особливого поширення в XVI ст. набуло *світське муроване будівництво*. Прикладом такої забудови є Львів з його площею *Ринок*. Посеред площі розмістилась ратуша – будинок міського самоврядування. Її було споруджено в 1617–1619 рр. На площі було зведено ряд кам'яних будинків — кам'яниць. Особливе місце серед них посідає *будинок купця Костянтина Корнякта* (завершено в 1580 р.).

Будинок Корнякта (1) і Чорна кам'яниця (2) — пам'ятки ренесансної архітектури в м. Львів (сучасне фото)

Львівська ратуша в 1620 р. (ілюстрація з книги В. Лозинського «Патриціат і львівське міщанство XVI–XVII ст.»)

Ще одна пам'ятка львівської архітектури XVI ст. — так звана **Чорна кам'яниця**. Цей будинок у 1577 р. спорудили для міщанки Софії Ганель.

Як і раніше, у центрі уваги було **храмове будівництво**. Окрасою Львова став збудований наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. за проектом італійця Павла Римлянина ансамбль церкви Успіння пресвятої Богородиці з дзвіницею і каплицею Трьох святих.

До найяскравіших пам'яток Пізнього Ренесансу у Львові належить **каплиця Боїмів**. Вона була зведена на початку XVII ст. на території міського цвинтаря. Усипальницю було побудовано для багатой родини Боїмів, де поховано 14 представників цього львівського роду.

Успенська церква
в м. Львів
(листівка
початку XX ст.)

Каплиця Боїмів
(картина
художника
Альфреда
Каменебродського,
початок XX ст.)

До зразків храмового будівництва XVI ст. належить також церква **Зішестя Святого Духа** у с. **Потелич** на Львівщині. Цей дерев'яний храм вважають найстарішим зі збережених в Україні.

Церква Зішестя Святого Духа
у с. Потелич на Львівщині, включена
до списку світової спадщини
ЮНЕСКО (сучасне фото)

Меджибізький замок
на Хмельниччині — пам'ятка
фортифікаційної архітектури XVI ст.
(сучасне фото)

Загрози постійних нападів зі Степу посилили у XVI ст. **замкове оборонне будівництво**. Застосовували **вежову систему укріплень**, що ґрунтувалася на використанні оборонних властивостей ландшафту.

Макет Бродівського замку
(1630–1635 рр., автор — Володимир Чоп)

Зокрема, було відновлено Київський замок і розбудовано замок в Острозі. Фортеця у селищі *Меджибіж* (Хмельниччина) зазнала докорінної перебудови й була однією з найпотужніших того часу.

У ті часи поступово набув поширення *бастіонний тип* замкових споруд, що ґрунтувався на інженерних розрахунках. Архітектори однаково уважно ставилися як до естетичної, так і до оборонної досконалості цих споруд. Яскравим зразком архітектури, що поєднав у собі елементи резиденції та бастіонно-оборонної архітектури став «український Версаль» — Підгорецький замок.

Розвивалося *монументальне малярство*. Художники розписували церковні вівтарі, внутрішні й зовнішні стіни. Таке оформлення мала, наприклад, вежа П'ятницької церкви у Львові. Осередком іконопису в XVI ст. був Перемишль (нині місто в Польщі), в якому працював відомий іконописець Олексій Горошкович. Як окремий жанр малярства набув розвитку *світський портрет*. Найдавнішим зразком вважають портрет короля Стефана Баторія, написаний маляром Войцехом Стефановським у 1576 р. для львівської міської ратуші. Взірцем цього жанру є портрет Яна Гербурта — робота львівського маляра Якуба Лещинського.

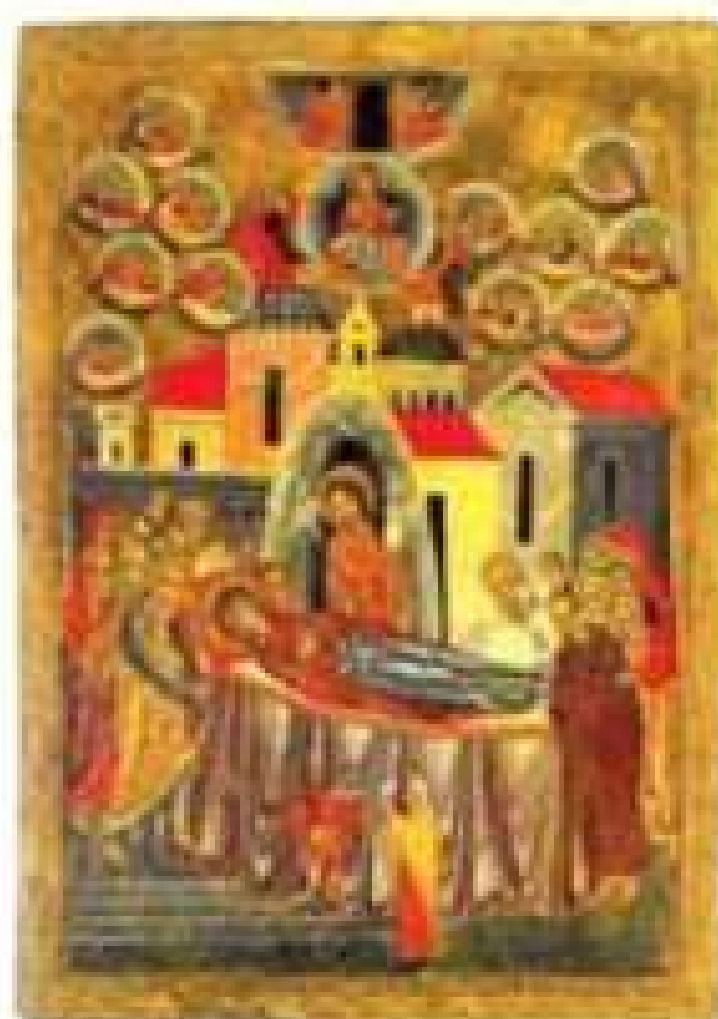
Також розвивалися *книжкова мініатюра* та *гравюра*. Мініатюрами прикрашали рукописні книги, здебільшого релігійного змісту. Визначною ранньою пам'яткою книжкової мініатюри є ілюстрації до Пересопницького Євангелія.

Портрет
Яна Гербурта
(картина художника
Якуба Лещинського,
1570-ті роки)

Портрет
Стефана Баторія
(картина
художника
Войцеха
Стефановського,
1576 р.)

Ікона «Успіння Богородиці»
(робота Олексія Горошковича,
1547 р.)

Гравюра із зображенням
євангеліста Луки в «Апостоли»
(друковане видання
Івана Федоровича, 1574 р.)

Оздоблювали гравюрами й друковані видання. У львівському «Апостолі» 1574 р. вміщено гравюру «Євангеліст Лука», автором якої вважається Лаврентій Филипович-Пухальський.

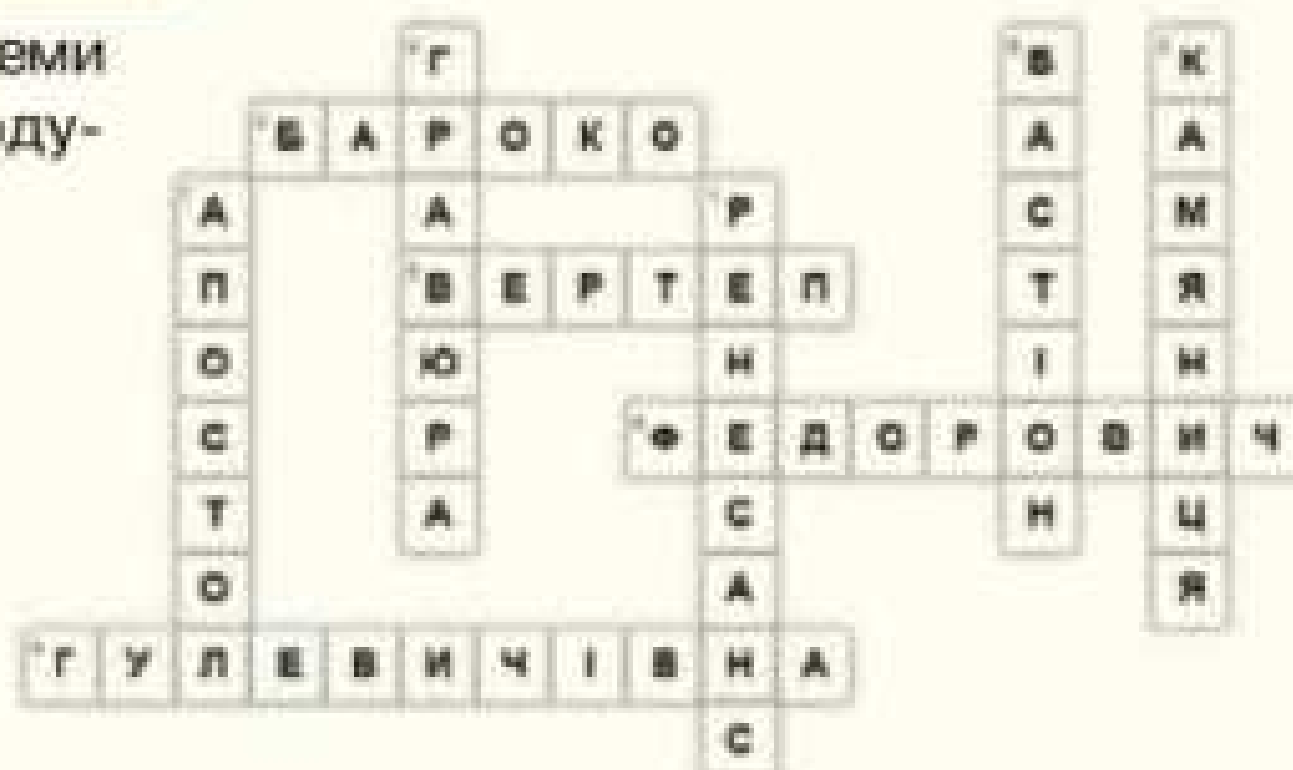
Варто запам'ятати!

Гравіюра (від фр. graver — вирізати) — вид графічного мистецтва, де зображення отримується за допомогою відтиску форми з попередньо нанесеним на її поверхню малюнком.

Таким чином, у XVI — першій половині XVII ст. українська культура отримала нові імпульси до розвитку, поєднавши впливи західноєвропейського Відродження з власними традиціями. Освітні заклади європейського типу, книгодрукування, архітектура й образотворче мистецтво створили новий образ України як осередку європейської культури.

Діємо: практичні завдання

На основі здобутих знань з теми складіть запитання до кросворду-навпаки.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Церковне життя в Україні першої половини XVII ст.».

Можу назвати визначних діячів, пам'ятки української культури.

Прекрасно

Можу схарактеризувати історичні умови, що впливали на розвиток культури.

Добре

Можу назвати приклади поєднання європейських та традиційних українських елементів культури / світських і релігійних традицій.

Треба попрацювати

Можу показати на карті місця розташування пам'яток культури.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Подумайте, чи можна вважати культуру українських земель XVI–XVII ст. невід'ємною частиною культури Речі Посполитої. Які традиційні риси мала українська культура? Що змінилося і було привнесене західноєвропейськими віяннями?

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою сайту проведіть віртуальну екскурсію Підгорецьким замком.

<https://surl.li/yhnxmh>

Підгорецький замок (або Палац у Підгірцях) — пам'ятка архітектури епохи Пізнього Ренесансу і бароко. Розташований у с. Підгірці Золочівського району Львівської області

Узагальнення з розділу 1 «Вступ. Українські землі у складі Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст.»

§9

1. Історична гра

Дорогі друзі!
Пропонуємо вам зіграти у гру й пригадати все, що ви дізналися! Кидайте гральний кубик і давайте відповіді на запитання (містяться у QR-коді). За кожен правильну відповідь ви здобудете зірочку (1 бал). Якщо ви потрапили на число з додатковим завданням, то за правильну відповідь отримаєте ту кількість зірочок, яка зазначена біля завдання. **Успіхів!**

Який навчальний заклад я заснував? **START**

Які держави володіли українськими землями на середину XVI ст.?

Що вам відомо про битву під Оршею?

Хто і чому був зацікавлений в утворенні Речі Посполитої?

Що вам відомо про цю пам'ятку архітектури?

Назвіть передумови Люблінської унії.

Яка роль в історії Петра Могили?

Що таке фільварок?

Яким був статус різних верств населення Речі Посполитої?

Назвіть передумови Берестейської унії.

З якою подією пов'язана пам'ятка? Що вона символізує?

FINISH

2. Історична хронологія

Вітер історії сплутав події на лінії часу. Упорядкуйте інформацію, виконуючи завдання:

1. Запропонуйте правильний варіант підпису назв історичних подій біля дат.
2. Доберіть події з європейської історії, що відбувалися в хронологічних межах лінії часу.
3. Започаткуйте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього Нового часу». Роботу виконуйте протягом навчального року.

УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (1492–1789 рр.)		
Події в Європі	Події на Сході	Події в Україні
Кінець XV–XVI ст.		
XVII ст.		
XVIII ст.		

3. Фактологічна розминка

Виправте помилки у твердженнях:

- Річ Посполита — це об'єднання двох держав: Королівства Польського та Тевтонського ордену.
- 1574 р. Іван Федорович видав книги «Апостол» і «Буквар» у Києві.
- 1576 р. зусиллями князя В.-К. Острозького у Львові відкрито перше братство.
- 1596 р. шляхом злиття Лаврської і Братської шкіл був утворений Києво-Могилянський колегіум.

4. Документознавці

Виконайте аналіз історичного документа (*пам'ятка для аналізу документа на с. 5*). Придумайте власний сценарій завершення історії з документа. На основі історичного джерела й інформації додаткових джерел схарактеризуйте становище жінки в тогочасному українському суспільстві.

Складіть власні запитання закритого і відкритого типів до документа й поставте їх однокласникам/однокласницям.

***Відмова вже під час вінчання шляхтянки,
яку брат домовився видати заміж без її на те згоди***

14 лютого 1599 р. у домі Яна Мервинського розігралася драма. Саме цього дня прибув Войтех Лонський з багатьма родичами, аби взяти шлюб із сестрою господаря дому Катериною, на той час сиротою. Однак коли наречені вже стояли на весільному килимі, а священник запитав наречену, чи є на те воля Божа і її власна піти заміж за Лонського, дівчина відповіла відмовою: «Пан брат мій з паном Лонським без волі моєї і відомості, також без приятелів моїх і брата молодшого, не при мені, не в домі своєму, а в домі пана Соломи заочно якусь обіцянку Лонському дав. Однак я так розумію, що на те волі Божої і моєї в стан святий подружній за пана Лонського піти немає, і я на те не погоджуюсь. Не тільки брат мій, але батько і мати змусити на те мене не могли б».

З Волинської судової книги

5. Вправа «кінооператори»

Уявіть себе режисером / режисеркою. Розгляньте кадри та спробуйте поєднати їх у сюжет. Запропонуйте власний сценарій фільму.

6. Що ми знаємо з теми

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/4BQoKsUiP1ziMTWR9>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)

ІСТОРИЧНІ АКЦЕНТИ

З давніх часів через українські землі проходили різні *кордони*, які історики називають **фронтирами**. На українських землях існував природний кордон між Лісом і Степом, який спричинив формування фронтиру між спільнотами осілих землеробів та кочовиків-скотарів. До цього додалося релігійне порубіжжя між християнством на заході та язичництвом, а пізніше ісламом на сході. Ускладнив ситуацію ще й розкол християнської церкви на православну й католицьку. Таким чином, сформувався **Великий фронтір між цивілізаціями** — Західною європейською та Східною азійською. Цей фронтір був місцем постійних контактів між представниками цих цивілізацій, які часто набували форм воєнних конфліктів. Проте часи воєн перемежались періодами мирного співіснування, взаємовигідної торгівлі, культурних взаємовпливів.

Життя на фронтірі було небезпечним, але водночас створювало багато можливостей; землі потребували одночасно захисту та господарського освоєння. Саме тут виникла **фронтірна спільнота — козацтво**. На дніпровських островах козаки збудували **Запорозьку Січ** — фортецю, яка стала своєрідною столицею «козацької республіки». Козацтво було особливою спільнотою, яка жила за своїми законами і мала свої демократичні традиції.

Уряд Речі Посполитої був зацікавлений у використанні козаків для захисту південно-східних кордонів держави від небезпечних сусідів. Тому частину козацтва прийняли на державну службу та утворили окреме військо — **реєстрове козацтво**. Реєстровцям були надані певні пільги та привілеї, яких не мали січові козаки. Але більшість козаків не сприйняли такого поділу — вони вважали себе військовим станом, який повинен був мати «свободи і вольності» рівні зі шляхтою. Козацтво стало відчувати себе соціальним станом.

Водночас Річ Посполита вже мала усталену станову структуру суспільства, і «політичний народ — **шляхта**» не збирався ділитися статусом і привілеями з козацтвом. До цього додалося і релігійне питання — більшість козаків були православними. Боротьба козаків за свої станові права стала причиною низки козацьких повстань наприкінці XVI — початку XVII ст.

§ 10

Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ

Пригадайте, що вам відомо про козаків. Коли з'явилася перша письмова згадка про козаків?

Читаємо й розуміємо

Дізнайтеся історію виникнення українського козацтва з навчальних матеріалів с. 69–71. Структуруйте інформацію в карту пам'яті. Доберіть факти, що характеризують козацтво як фронтірну спільноту.

1. Походження українського козацтва

Споконвіку територією сучасної України проходив Великий степовий фронтір, який простягався від земель Угорщини на тисячі кілометрів на схід аж до Китаю. Тут тривало протистояння та взаємодія різних племен і народів.

Руські князі міцно тримали українське прикордоння. Задля захисту кордону князі намагалися утримувати *прикордонне військо*, яке складалося з місцевого населення (його називали «осаджене» населення). Протягом XIV–XV ст. на південному прикордонні Великого князівства Литовського (українські землі) «осаджувалось» дедалі більше *вільного військового населення*. Підпорядковувалося воно винятково князю.

Але в другій половині XV ст. у Великому князівстві Литовському посилювалася централізація держави. Шляхта перетворювалася на більш закриту спільноту. Частина прикордонного вояцтва опинилася поза шляхетським статусом. Так було зруйновано стару систему відносин руських князівств, яка робила українські землі вразливішими до нападів зовнішніх ворогів.

Це швидко далось взнаки, і вже в 1482 р. Київ було захоплено і спалено військами Кримського ханства. Під час наступних

Один із перших організаторів козацтва
Остафій Дашкевич
(картина роботи Яна Матейка, 1874 р.)

нападів степовиків кордон відсунувся на північ. Як наслідок, Київ, Черкаси, Канів, Вінниця, Брацлав знову стали прикордонними містами, навколо яких жевріло життя. Центральний уряд *Великого князівства Литовського* виявився цілком безпорадним у створенні надійного захисту українських володінь на півдні. За таких умов у прикордонні сформувалася самооборона, яка взяла на себе захист населення. Так на історичній арені з'явилося *українське козацтво*.

Уперше в писемних джерелах українські козаки згадуються під **1489 р.** у «Польській хроніці» Марціна та Йоахима Бельських.

Варто запам'ятати!

Козак (з тюркських мов) буквально — вільна військова людина на прикордонні. Козаками у татар звали степових вояків, які не визнавали владу хана.

2. Перші Січі

Ще у 90-х роках XV ст. згадуються люди, які «на Дніпрі стояли» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. Як наслідок, вже у 1524 р. великий князь литовський Сигізмунд I Старий запропонував поселити на Дніпровських островах одну-дві тисячі козаків.

Для захисту від кримськотатарських нападів на Україну в **1556 р.** князь Дмитро (Байда) Вишневецький збудував на острові Мала Хортиця дерев'яну фортецю. Вона стала прообразом Запорозької Січі.

Запорозька Січ
(історична
реконструкція,
Національний
заповідник
«Хортиця»,
м. Запоріжжя)

Віртуальний тур «Запорозька Січ»
<https://qr.orioncentr.com.ua/h1utT>

Проведіть віртуальну екскурсію Запорозькою Січчю. Користуючись додатковими джерелами, поясніть призначення структурних елементів укріплення.

Через рік кримському хану вдалося зруйнувати фортецю на Малій Хортиці. Проте через кілька років козацтво самостійно заснувало новий укріплений центр — Томаківську Січ.

Варто запам'ятати!

Запорізька Січ — назва укріпленого козацького поселення на Дніпровському острові.

Кіш у козаків — укріплена стоянка. Із часом кошом почали називати органи управління Запорозької Січі й полків.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте відео про Дмитра (Байду) Вишневецького та доповніть інформацію інфографіки про діяча.

Відео «Байда Вишневецький»
(тривалість 05 хв 22 с), <https://qr.orioncentr.com.ua/qANHy>

Історія життя і діяльності князя Д. Вишневецького, з одного боку, уособлювала поведінку української шляхти в XVI ст. У цей час руські (давньоукраїнські) князівства вже не існували, проте пам'ять про них ще була жива, а нащадки князівських родів активно впливали на розвиток краю. З іншого боку, як людина прикордоння, Д. Вишневецький мав маневрувати поміж кількома державами, захищаючи інтереси свої і своїх підданих.

3. Запорозька Січ — козацька республіка

Запорозька Січ — унікальне явище в історії. Адже ця структура існувала без підтримки держави, а нерідко і проти волі держави, на території якої вона розміщувалася.

Поміркуймо!

Поміркуйте й висловіть припущення, хто і з яких причин прагнув долучитися до козацтва. Чи всіх охочих приймали на Січі? Як ви розумієте вислів «Січ — мати, а Великий Луг — батько»?

Керувалася Запорозька Січ виборними органами влади. Вибори відбувалися на **козацькій раді** раз на рік. Як правило, велику козацьку раду збирали на православне свято Покрову (у жовтні). Проте зібрати раду та провести вибори могли й позачергово, у разі війни чи інших особливих подій.

УРЯД ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1. Про що свідчить наявність виборних посад на Січі?
2. Чи правильним є твердження істориків, що Запорозька Січ була демократичною республікою?

Варто запам'ятати!

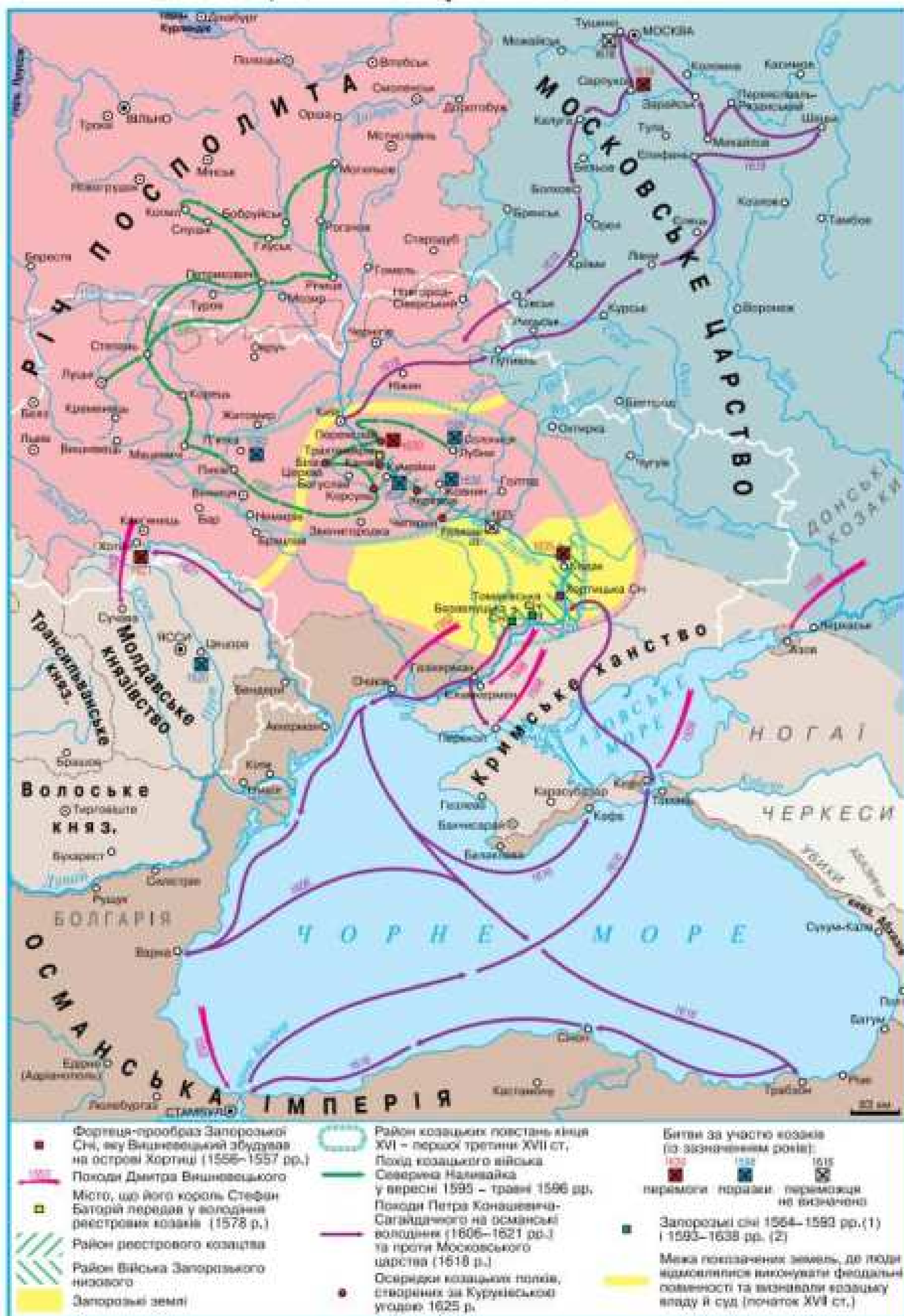
Козацька рада — узагальнена назва зібрання козаків для вирішення певних питань.

Кошовий отаман — старшина, який керував кошем. Зазвичай цим терміном позначали керівника Запорозької Січі.

Козацтво в XVI — першій половині XVII ст.

За картою визначте території поширення козацтва.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Походження українського козацтва. Дмитро Вишневецький. Запорозька Січ».

Можу пояснити значення понять «козак», «Запорозька Січ», «кіш», «кошовий отаман», «козацька рада».

Прекрасно

Можу визначити передумови і джерела формування козацтва.

Добре

Можу пояснити особливості устрою Запорозької Січі.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати діяльність Д. Вишневецького.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Протягом XVI–XVIII ст. місця розташування Січі змінювалися залежно від воєнно-політичної ситуації. За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, як змінювалося місце розташування Запорозької Січі та що впливало на рішення козаків переносити Січ.

Запорізькі Січі протягом XVI–XVIII ст.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Прослухайте козацьку думу «В Царєграді на риночку». Визначте, якими рисами наділив народ Д. Вишневецького. Занотуйте й зачитайте в класі фрагменти твору, які підтверджують вашу думку.

<https://qr.orioncentr.com.ua/xzSHu>

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1489 р.	Перша письмова згадка про українських козаків
1556 р.	Заснування фортеці-прообразу Запорозької Січі Дмитром (Байдою) Вишневецьким

§ 11

Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво

1. Соціальна організація, побут і поселення козаків

Соціальна структура козацтва була досить гнучкою та відображала його демократичні принципи. Із свого середовища козаки-товариші обирали старшину, до якої належали керівники (отамани, полковники, сотники). Хоча старшина мала більше прав, її обрання залежало від волі козацької ради, що забезпечувало контроль за її діяльністю з боку всієї спільноти.

В історичних джерелах описується господарська діяльність військового люду, який мешкав на кордоні і був ядром формування українського козацтва.

Свідчать документи

З Люстрації Київського воєводства (1471 р.)

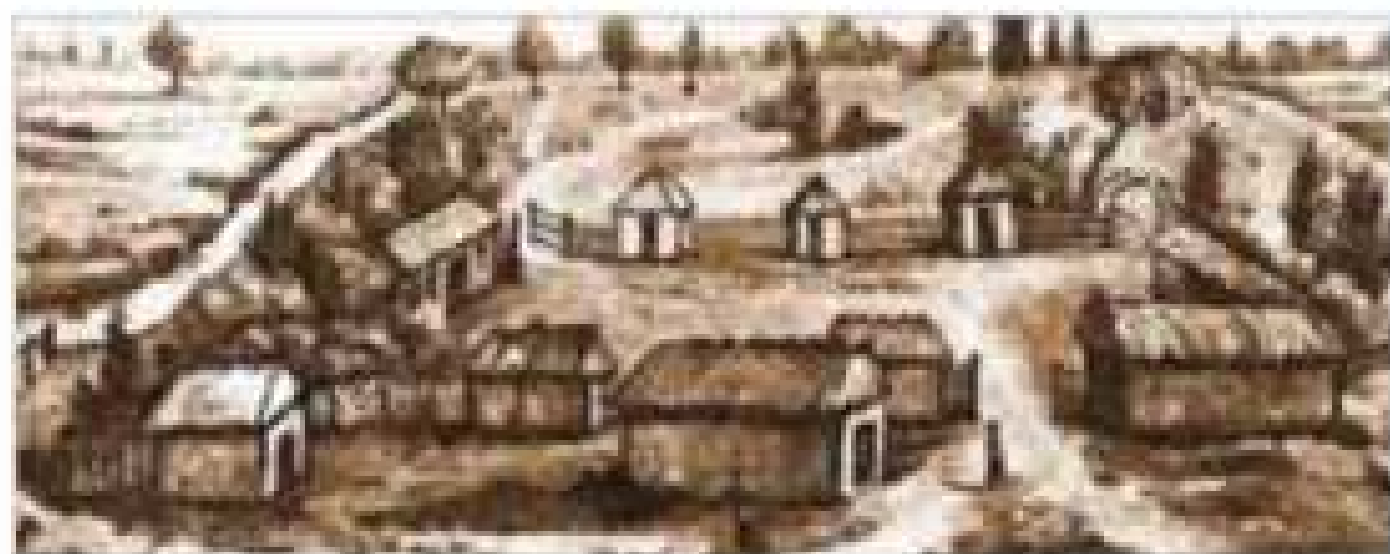
Село Водотиїн. А в тому селі дев'ять слуг кіньми служать, на війну ходили, сіно косили, став сипали. А один слуга дев'ятий службу служить з давнини за великого князя Вітовта...

Якими, окрім воєнної справи, були заняття жителів прикордоння?

Важливим джерелом доходів козацтва було ухोдинцтво — господарські справи поза межами поселень: полювання, мисливство, бортництво та особливо видобування солі на півдні. Такий тип господарства та небезпека з боку кочовиків спонукали засновувати у віддалених місцях не постійні поселення, а тимчасові — так звані **зимівники**.

Варто запам'ятати!

Зимівник — тимчасове поселення для утримання худоби та проживання людей взимку.

Козацький зимівник

Проведіть уявну екскурсію козацьким зимівником. Зверніть увагу на територію, кількість входів і будівлі.

Відео «Побут козаків»
(«Козацька звитяга», тривалість 02 хв 39 с)
<https://qr.orioncentr.com.ua/623C9>

Поступово чисельність козацтва, його активність у степах і відповідно концентрація зимівників зростала, що створювало умови для заснування на віддалених рубежах постійних укріплених поселень. На другу половину XVI ст. вся південна Київщина покрилася десятками укріплених містечок. З деяких таких містечок виросли *міста*, які існують в Україні й сьогодні.

Факт чи фейк?

Протягом тривалого часу в уявленнях українців утвердився образ українського козака в шароварах. Однак сучасні дослідники-реконструктори після тривалого вивчення історичних документів та візуальних пам'яток козацької доби дійшли висновку, що козаки шароварів не носили. У наш час створені детальні історичні реконструкції козацького костюма. На його формування впливали кліматичні умови, мода сусідніх народів, соціальне становище та характер занять.

Уважно розгляньте історичну реконструкцію козацького строю. Спробуйте визначити на ньому елементи з поданого списку: шапка, сермяга, штани, панчохи, постолі, самопал, шкіряний пасок, ложка в чохлі, шкіряна сумочка, ніж у шкіряних піхвах, опанча.

Козаки
Печерської сотні
Опанаса
Предримирського
(середина XVII ст.,
реконструкція
С. Павлюка
та М. Пострелка)

2. Реєстрові козаки. Формування козацького стану

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте в зошиті або в електронному застосунку лінію часу та позначте на ній події виникнення козацтва та етапи формування реєстрового козацтва. Під час вивчення теми додавайте на лінію часу наступні події з історії козацтва.

Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — Річ Посполита, гостро потребували військової сили для захисту кордонів і воєн із сусідами. Тому доволі швидко владні кола цих держав звернули увагу на козацтво й намагалися його залучити до своєї військової системи.

Історичні подробиці

Після Люблінської унії на всіх українських землях розташовувалося постійне кварцяне військо, яке формувалося із найманих вояків і фінансувалося з четвертої частини («кварти») королівських прибутків.

Уже перша згадка про козаків у 1489 р. вказує на їхню участь у складі польсько-литовського війська під час походу проти ординців.

Перший достеменно відомий факт вербування козацького підрозділу на довготривалу службу поза українськими землями відбувся під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. У 1560 р., у черговій литовсько-московській війні, знову було навербовано козацькі підрозділи.

Безпосереднім ядром козацтва були так звані *слуги-бояри*. Ці вояки не мали шляхетського походження і своїми правами були повністю зобов'язані великим князям. Головною особливістю слуг-бояр була впевненість, що вони мали особливі права, надані великими князями. Представники цього прошарку вважали себе вояками володаря.

Отже, у XVI ст. на землях Центральної України існувало певне населення — боярство, яке не було селянами, несло військову повинність, «пам'ятало» про старі привілеї від великих князів. Хоча фактично з боку держави боярство не мало привілеїв, воно уявляло їх у своїй свідомості. Тому перед козацтвом, як нащадком слуг-бояр великих князів, *постала необхідність зафіксувати себе в соціальній структурі держави як певний привілейований стан, єдиним обов'язком якого була військова служба.*

У **1572 р.** за короля Сигізмунда II Августа на постійну службу було найнято 300 осіб. Козаки мали бути вписані в певний список — реєстр. Від цього вони й дістали назву *«реєстрові»*. Тих, хто не потрапив до реєстру, називали *нереєстровими козаками*. Офіційно вони титулювалися як Військо Запорозьке, або Військо Низове.

Король Стефан Баторій у **1578 р.** до оплати додав реєстровим козакам ще й дозвіл на перебування на південній Київщині. Тут у м. Трахтемирів (нині село в Черкаській області) було засновано козацький шпиталь і арсенал. До кінця століття чисельність реєстру збільшилася до 1000 осіб. Реєстровці отримали окреме судочинство, звільнення від податків і визнання спадщини загиблих козаків за їхніми родичами. Все це козаки відтепер сприймали як «невід'ємні права і свободи».

Козацтво вважало, що реєстр — це офіційне визнання його як окремого суспільного стану і підтвердження його прав. Саме тому однією з головних вимог було збільшення реєстру. Щодо чисельності реєстровців, то на Січі намагалися не виписувати певного реєстру козаків, а лише *приймати гроші на утримання всього Війська Запорозького.*

Поміркуймо!

1. Поміркуйте, чому січовики уникали складання реєстру. У чому полягала хитрість?
2. На вашу думку, чому прагнення козаків збільшити реєстр і закріпити за собою в управлінні певну територію викликало занепокоєння уряду Речі Посполитої? Спрогнозуйте, як розвиватимуться відносини між козаками й урядом внаслідок цих дискусій.
3. Як, на вашу думку, могли складатися відносини між реєстровими та не-реєстровими козаками?

Для більшості козаків потрапити до складу шляхетського стану було неможливо (оскільки шляхтою могли бути лише спадкові землевласники). Відповідно козацтво почало обстоювати себе і свої права як окремого стану, який за своїм статусом дорівнював шляхті.

Таким чином, козацтво існувало як окрема група населення, об'єднана способом життя та інтересами. А з появою реєстрового війська фактично козацтво оформилося як певний стан. Хоча офіційно уряд Речі Посполитої не визнавав за козаками такого статусу.

3. Козацькі клейноди

Особливу роль у житті козацтва відігравали **козацькі клейноди** — відзнаки й атрибути влади козацької старшини. До клейнодів традиційно належали корогва (прапор), булава, бунчук, пернач, гербова печатка, литаври.

Діємо: практичні завдання

Зіграйте в історичне лото: розгадайте анаграми й уявно з'єднайте зображення і текстові картки лото. Складіть речення про життя українського козацтва, використовуючи назви зображених у лото козацьких клейнодів.

УКЧБУН

УВАЛАБ

НРЕЧАП

ГРВООАК

Старовинна зброя. Символ влади кошових отаманів і гетьманів

Його врученням су-проводжувався вступ на посаду новообраного гетьмана

Полотнище із символічними зображеннями

Вид холодної зброї. Символ влади козацьких полковників

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Соціальна організація, побут і військова майстерність українського козацтва. Реєстрове козацтво».

Можу пояснити значення понять «реєстрове козацтво», «низове козацтво», «курінь», «покозачення», «козацькі клейноди».

Прекрасно

Можу розповісти про особливості життя козацтва як фронтірної спільноти.

Добре

Можу пояснити причини та особливості формування реєстрового козацтва.

Треба попрацювати

Можу визначити особливості статусу українського козацтва в Речі Посполитій.

Нчого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Виконайте спільно в групах дослідження поштової марки «Козацькі клейноди». Визначте, які символи козацтва зображено на ній.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть, що козаки користувалися соціальними мережами, і на основі здобутих знань створіть ілюстровані інстаграм-історії про життя козаків.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1572	Упровадження реєстрового козацтва
1578	Реформа Стефана Баторія

§ 12 Козацькі повстання кінця XVI ст.

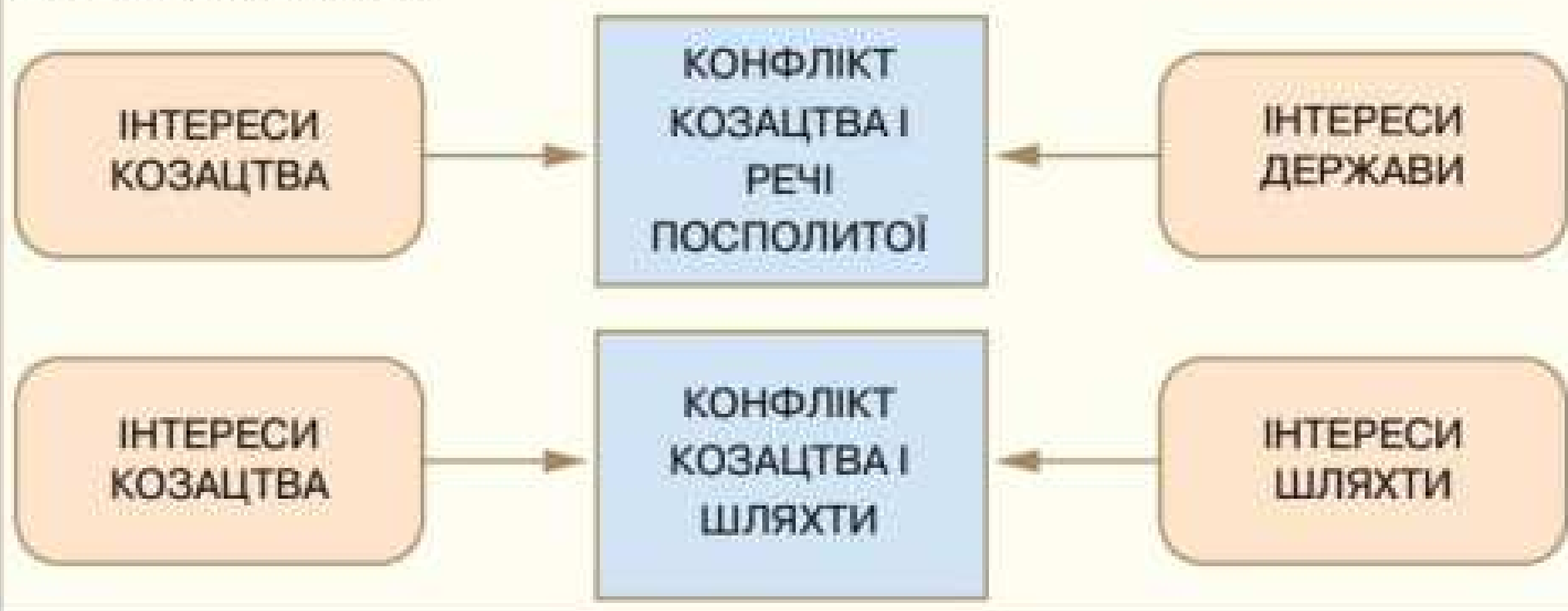

Пригадайте, коли і за яких обставин виникло козацтво, реєстрове козацтво. Яке місце в структурі суспільства того часу воно посідало? Чому в козацтва виникала потреба боротися за свої права?

1. Причини конфліктів козацтва з урядом Речі Посполитої та шляхтою

Читаємо й розуміємо

Працюючи з матеріалами параграфа, визначте, довкола яких питань визрівали конфлікти козацтва з Річчю Посполитою та шляхтою. Поміркуйте, чи було можливо їх уникнути.

Боротьба козацтва за свої права наприкінці XVI ст. вилилася у збройне протистояння з великими магнатами, які традиційно вважали себе господарями прикордоння і займалися організацією його оборони.

У степовому прикордонні козаки вели господарську діяльність користуючись землею за правом «займанщини» — звичаєвим правом, яке дозволяло освоювати та використовувати так звані нічийні землі, вперше зайняті ними. Однак для короля, як володаря Речі Посполитої, та для шляхти ці землі були королівською власністю. Вони ділилися на староства, які король роздавав наближеним особам, на той час переважно українським князям.

Старости господарювали на Подніпров'ї, водночас дбаючи про його оборону. Інтереси князів-старост неминуче вступали в конфлікт з інтересами місцевого населення, особливо козаків. Коли шляхтичі отримували ці землі від короля, виникали конфлікти з козаками та селянами, що там проживали. Від реєстрових козаків шляхта вимагала виселення, а від інших — виконання селянських повинностей. Другий конфлікт козаки мали з королівською адміністрацією. Виконуючи військові обов'язки на рівні зі шляхтою, козаки прагнули офіційного визнання свого особливого самоврядного статусу.

Затвердження королем реєстрового війська закріпило права лише за малою частиною козацької спільноти, проте такі ж привілеї вимагали всі, хто вважав себе козаком.

2. Козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським

Діємо: практичні завдання

Систематизуйте інформацію §12 в таблиці. Визначте в історії повстань особистісні причини їх початку та причини, які представляли інтереси козацтва як окремого стану.

Козацькі повстання кінця XVI ст.

Повстання під проводом Криштофа Косинського _____ рр.		
Привід до повстання	Головні події	Причини поразки
Повстання під проводом Семерія Наливайка _____ рр.		

Провідники козацьких повстань.
Криштоф Косинський (поштова марка)

Першим повстанням був виступ козаків на чолі з полковником реєстровців **Криштофом Косинським** у лютому **1591 р.** Приводом до повстання став земельний конфлікт між Криштофом Косинським і білоцерківським старою князем Янушем Острозьким, сином князя В.-К. Острозького. Януш приєднав «пустош» Рокитну (нині селище в Київській області), попередньо надану К. Косинському за військову службу, до земель староства. У відповідь на це Косинський з козаками захопив низку населених пунктів.

До кінця 1592 р. козацьке військо фактично оволоділо всією Київщиною і рушило походом на Волинь. Однак 23 січня 1593 р. у битві біля с. П'ятка (нині Житомирська область) повсталі зазнали поразки. Косинський мусив публічно упокоритися перед Василем-Костянтином Острозьким. А в травні 1593 р. Криштоф Косинський загинув під Черкасами, воюючи вже із черкаським старою князем Олександром Вишневецьким.

Повстання Криштофа Косинського було внутрішнім конфліктом між українськими магнатами й козаками. Саме так його сприймала й королівська влада, не втручаючись у його перебіг.

Поміркуймо!

Поміркуйте про причини конфліктів між українськими магнатами та козаками, пригадавши попередній матеріал щодо організаторів козацького війська на початках його становлення. Зверніть увагу на роль князя В.-К. Острозького в подіях повстання під проводом К. Косинського.

3. Повстання під проводом Семерія Наливайка

Ці події були лише першим сигналом, який сповіщав про існування глибокого конфлікту на прикордонних українських землях Речі Посполитої. Масштаб протистояння швидко вийшов за межі приватних суперечностей між старостами-магнатами та козаками.

Надалі до спроб втримати козацтво в статусі невеликої військової спільноти на королівській службі долучилася держава. Для стримування козацтва держава використовувала своє військо на чолі з коронними гетьманами (головними командирами польських урядових військ).

Натомість козацтво стало усвідомлювати себе окремим станом, який став важливою військовою потугою на міжнародній арені. До козаків почали звертатися з пропозиціями служби європейські володарі, зокрема імператор Священної Римської імперії Рудольф II, який хотів використати їх у війні з Оттоманською Портою.

Про зміни в політиці Речі Посполитої щодо козацтва та про зміни в середовищі самих козаків свідчить повстання на чолі із **Северином Наливайком** (або Семерієм).

Історичні подробиці

Семерій походив зі слуг-бояр князів Острозьких, жив при дворі князя В.-К. Острозького, служив у його війську й навіть воював проти козаків у 1591–1593 рр.

Згодом С. Наливайко звернувся до козаків з проханням прийняти його і його вояків до своїх лав, що й було зроблено.

Після об'єднання із запорожцями С. Наливайка було обрано гетьманом.

Семерій Наливайко (портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, серія «Герої козацької України», 2013 р.)

Після фінансово невдалого для козаків походу в Молдову, де військо С. Наливайка на заклик імператора воювало з турками, майже 12-тисячний козацький загін у 1595 р. попрямував на Волинь і Білорусь. Контрибуції з місцевого населення були звичною практикою будь-якого тогочасного війська, яке жило з воєн. Тому на приборкання козаків рушило коронне військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським, прибічником жорстких заходів щодо прикордонних вояків.

Перша битва козаків і коронних військ відбулася під Білою Церквою 23–24 березня 1596 р. Втрати були великі з обох боків.

Саме із цього часу козацтво дедалі частіше почало заявляти про себе як про носія влади на Подніпров'ї. Ходили навіть чутки про прагнення С. Наливайка утворити тут козацьку державу. Однак реальність була дещо інша — на випадок невдачі переговорів з урядом вони хотіли втекти на територію Московії. Козацьке військо переправилося через Дніпро, але було оточене в урочищі Солониця біля м. Лубни на Полтавщині. Тут повсталі збудували потужні фортифікаційні споруди.

Спроба коронного війська за допомогою штурмів розгромити козаків зазнала фіаско. Проте нестача припасів і незгода в середовищі повсталих зруйнували єдність козаків. Частина козацької старшини пішла на переговори з С. Жолкевським. Було організовано заколот. Його учасники захопили С. Наливайка і його соратника Матвія Шаулу і видали їх С. Жолкевському. С. Наливайко був страчений у Варшаві.

Після цих подій у Речі Посполитій вирішили, що козацтво треба істотно обмежити. Тим більше, що зовнішніх війн Річ Посполита тоді не вела. Козацтво також було перешкодою для шляхти в освоєнні нею Східного Поділля, Київщини та Лівобережжя.

Водночас з'явилися проєкти створення на Подніпров'ї автономії, де козаки мали виступати «оборонним щитом» для Речі Посполитої. Однак на ці проєкти не зважили.

Перші виступи козацтва зазнали поразки через недостатність сил і ресурсів для протизаги сильнішим військам магнатів та уряду. Далася ознаки й відсутність єдності в середовищі козацтва. Проте повстаннями К. Косинського та С. Наливайка козацтво заявило про себе як серйозну силу, що здатна боротися за свої права.

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про відносини уряду Речі Посполитої і козацтва**

«Перший же після розгрому повстання сейм 1597 р. оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами держави..., а гетьману доручив винищити їх до останку. Нездійсненість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї цілком очевидної причини, що козащина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все українне життя...

Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність оплачена податком крові й вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на вищу справедливість».

Прочитайте уривок із праці української історикині Наталі Яковенко та дайте відповіді на питання:

1. Чому влада Речі Посполитої прагнула знищити козацтво?
2. Про яку роль козацтва в українському суспільстві говорить історикиня?
3. З яких причин, на думку історикині, козаки претендували на особливе становище в державі? Чи погоджуєтесь ви з їхнім баченням?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Козацькі повстання кінця XVI ст.».

Можу назвати час та провідників козацьких повстань кінця XVI ст.

Прекрасно

Можу визначити причини, приводи до повстань, їх результати й наслідки.

Добре

Можу пояснити причини поразки козацьких повстань кінця XVI ст.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати роль в історії повстань представників українських магнатських родів, уряду Речі Посполитої.

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Повстання
під проводом
С. НаливайкаЗаснування
Д. Вишневецьким
укріплення на
о. Мала ХортицяПерша письмова
згадка про
українських
козаківУпровадження
реєстрового
козацтва

Доберіть з додаткових джерел або підручника зі всесвітньої історії три–чотири події, які відбувалися в хронологічних межах цієї послідовності в Європі.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Перегляньте відео. Зіставте його зміст із матеріалами параграфа — визначте спільне й відмінне в поданій інформації.

Відео «Повстання К. Косинського і С. Наливайка»
(«Козацька звитяга», тривалість 06 хв 09 с)<https://qr.orioncentr.com.ua/vmij1>

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Уявіть себе в ролі королівського хроніста / королівської хроністки Речі Посполитої та напишіть фрагмент уявної історичної хроніки про козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Використовуйте в характеристиках козаків епітети, які, на вашу думку, можуть відображати ставлення до повстанців уряду Речі Посполитої.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**1590-ті роки**Козацькі повстання під проводом К. Косинського
та С. Наливайка

Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний

Пригадайте, що вам відомо про військове мистецтво козаків. Що таке козацька чайка? Яку роль відігравало козацтво від часу свого виникнення?

1. Походи козаків першої чверті XVII ст.

Становище козацтва в Речі Посполитій було суперечливим. З одного боку, у мирний період на сеймах ухвалювалися суворі антикозацькі постанови. А з іншого, без цієї сили держава не могла обійтися під час тривалих і виснажливих воєн.

На початку XVII ст. Річ Посполита розпочала серію війн, і козацтво було тією дешевою військовою силою, якої потребувала держава. У 1600 р. запорожці на чолі з Гаврилом Крутневичем взяли участь у поході коронного війська до Молдови. У 1602 р. козаки під проводом Самійла Кішки воювали проти шведів у складі військ Речі Посполитої. Завдяки цим походам з козаків було знято заборони.

Військо Запорозьке, організовуючи воєнні морські експедиції в Чорне море, досягало аж до околиць столиці Османської імперії — Стамбула. Участь козаків у війнах приносила їм славу й воєнну здобич. Звільнені люди на знак подяки возвеличували їх у піснях.

Водночас напади козаків на узбережжя Османської імперії зривали мирні домовленості Речі Посполитої із султаном і провокували можливість війни із цим сильним суперником. А на кожну вдалу козацьку операцію татари відповідали спустошливими набігами.

Захоплення козаками Кафи (гравюра з книжки «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича, 1622 р.)

Воєнні експедиції козаків у причорноморські володіння Османської імперії	
1602 р.	Розгром османського флоту під Кілією
1606 р.	Штурм Кілії, Варни
1608 р.	Взяття козаками Перекопа
1609 р.	Здобуття козаками Кілії, Ізмаїла, Аккермана
1614 р.	Захоплення козаками Трапезунда, облога Сінопа
1616 р.	Взяття козаками Кафи

Поміркуймо!

Уявіть себе правителями Речі Посполитої та Османської імперії. Як на відносини між вашими державами вплинули морські військові експедиції козаків першої чверті XVII ст.?

2. Петро Конашевич-Сагайдачний

Одним з успішних козацьких лідерів першої чверті XVII ст. був **Петро Конашевич-Сагайдачний**.

Історичні подробиці

Петро Конашевич народився приблизно 1582 р. у шляхетській родині. Освіту здобув в Острозькій академії.

Наприкінці 1590-х років П. Конашевич вступив до лав Війська Запорозького, де отримав прізвисько Сагайдачний. Під проводом Г. Крутневича й С. Кішки взяв участь у походах на початку XVII ст. Також, вірогідно, він був залучений до переговорів з королівськими урядовцями щодо козацьких прав і свобод.

Перегляньте відео та визначте головні етапи біографії П. Конашевича-Сагайдачного. Якими рисами наділяють гетьмана автори фільму?

Відео «Петро Конашевич-Сагайдачний»
(«Козацька звитяга»,
тривалість 06 хв 16 с)
<https://qr.orioncentr.com.ua/GFZwv>

Петро Конашевич-Сагайдачний
(портрет роботи художниці
Наталії Павлусенко,
2016 р.)

Як гетьман, П. Конашевич-Сагайдачний уперше відзначився в успішному поході 1616 р. на Кафу. Козацький флот під його орудою розгромив османську ескадру в Дніпровсько-Бузькому лимані. У Кафі було звільнено кілька тисяч бранців.

У другій половині 1618 р. запорожці на чолі з П. Сагайдачним виступили на допомогу війську королевича Речі Посполитої Владислава, який був претендентом на московський престол. Вони пройшли від Сіверщини до Москви. По дорозі було захоплено кілька міст і розгромлено московське військо, яке заступило шлях. Лише слабкість війська Речі Посполитої врятувала московську столицю від захоплення.

Хоча взяти Москву не вдалося, війна мала позитивні наслідки для українських земель — під владу Речі Посполитої перейшли Чернігівщина та Новгород-Сіверщина. До того ж у майбутнього короля Владислава сформувалося прихильне ставлення до козацтва і П. Сагайдачного.

Воєнним успіхам сприяли нововведення П. Сагайдачного в тактиці ведення бою, оновлення артилерії й озброєння козацької піхоти. Козацтво часто змушене було діяти нечисленними силами проти значно більших армій супротивників. За цих умов гетьман значну увагу приділяв тактиці маневрування невеликими групами. Під час засадних і зустрічних боїв нечисленні загони добре навчених козаків нападали на ворога, вносячи безлад і паніку в його лави. П. Конашевич-Сагайдачний прагнув зробити вирішальний удар миттєвим і в найслабкіше місце ворожих лав. У боротьбі проти турецько-татарських орд ефективними були удари по тилових комунікаціях нападників.

Дипломатична діяльність гетьмана мала на меті закріпити права козацтва, відновити православну ієрархію й роль Києва як духовного і політичного центру. Саме за П. Конашевича-Сагайдачного київське православне братство отримало підтримку козацтва та відбулося відновлення православної ієрархії в 1620 р.

3. Військо Запорозьке і Хотинська війна

Найбільшу славу П. Сагайдачний здобув під час Хотинської війни (1620–1621 рр.).

Історичні подробиці

Хотинська війна (1620–1621 рр.) — війна між Османською імперією і Річчю Посполитою. Головною причиною була боротьба за Молдову. Перемога Речі Посполитої у важкій війні стала можливою завдяки участі козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним на боці Речі Посполитої.

У 1620 р. султан і король відрядили свої війська до Молдови, аби підтримати на престолі кожен свого ставленика. 8–11 вересня відбулася *битва біля с. Цецора (неподалік Ясс)*. Військо Речі Посполитої зазнало нищівної поразки.

Султан Осман II вирішив не зупинятися на прикордонному конфлікті, а завдати удару вглиб Речі Посполитої. У серпні 1621 р. Численне османське військо чисельністю 100 тис. осіб рушило через Молдову до Хотина, аби скористатися місцевою переправою через Дністер.

Війська Великого князівства Литовського на чолі з гетьманом Яном Ходкевичем і королевичем Владиславом у вересні підійшли до Хотина і заступили шлях противнику. Сюди ж прибували на вербовані за кордоном роти, а також загони із числа мобілізованої шляхти. *Проте цих сил було замало, і всі розуміли, що без допомоги козаків перемоги не буде.*

Петро Сагайдачний
(гравюра з твору Касіяна Саковича
«Вірші на жалісний погреб
шляхетного лицаря
Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.)

Очолюване П. Конашевичем-Сагайдачним козацтво виступило на підтримку військ Речі Посполитої. Козацьке військо здійснило швидкий похід від Дніпра до Дністра та вчасно приєдналося до королевича Владислава і Яна Ходкевича.

Османи атакували понад десять разів, причому здебільшого позиції козаків. Проте запорожці не лише вистояли, а й провели кілька вдалих контратак. Крім цього, козацький флот завдав потужних ударів по морських комунікаціях турків.

Фактично козаки врятували Річ Посполиту від поразки й захистили рідні землі. Проте чимало вояків загинуло чи померло від поранень. П. Конашевич-Сагайдачний також дістав тяжке поранення, унаслідок якого помер 20 квітня 1622 р. в Києві.

Думки істориків

Яків Собеський, польський історик, про П. Конашевича-Сагайдачного

Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужності та зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною... Завжди доля особливо сприяла йому: він повсякчас повертався, вкритий славою... Це був чоловік сміливий розумом, який шукав небезпеки, легковажив життям, у наступі був перший, а при відступі останній. У таборі він був сторожкий, мало спав... Зважаючи на своє службове становище, був завжди відданий королю і Речі Посполитій.

Петро Кралюк, український філософ і письменник, про політичні цілі П. Конашевича-Сагайдачного

Потрапивши у коло запорозьких козаків, а потім ставши їх провідником, Сагайдачний прагнув їх «цивілізувати», зробити організованою силою. Він намагався не йти на конфлікт з державними структурами Речі Посполитої, а прагнув досягати компромісів, порозуміння із можновладцями цієї держави. За гетьманування Сагайдачного маємо співіснування і навіть взаємодоповнення світу Речі Посполитої й світу козацького.

Ознайомтеся з думками істориків про постать П. Конашевича-Сагайдачного. Визначте, що в думках істориків є спільного. Доберіть із біографії гетьмана факти, що підтверджують названі в цитатах характеристики гетьмана.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний».

Можу назвати воєнні операції козацтва першої чверті XVII ст.

Можу визначити роль козацтва в зовнішній політиці Речі Посполитої.

Можу упорядкувати відомі мені події історії козацтва в хронологічній послідовності.

Можу схарактеризувати П. Конашевича-Сагайдачного як видатного історичного діяча.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Опрацюйте в групі судження і доберіть аргументи на користь думки: «Козацтво першої третини XVII ст. відігравало суперечливу роль. З одного боку, воно виступало захисником інтересів українського народу, здійснюючи боротьбу проти турків і виступивши на захист православ'я. З іншого боку, саме воєнна активність козаків у турецьких володіннях спричиняла загострення відносин між Османською імперією і Річчю Посполитою, що мало наслідком спустошливі для українських земель війни».
- Прочитайте оцінку Хотинської війни, яку надав український історик Петро Сас. Поясніть, що він мав на увазі. «...На полях Хотинської війни вирішувалася не лише доля Речі Посполитої, а й значною мірою і доля християнської цивілізації».

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Об'єднайтеся в класі у творчі групи й узагальніть інформацію про життя і діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у формі пригодницького коміксу або інсценізації. Простежте у своєму творі такі сюжетні лінії: «дитинство гетьмана», «походження прізвища гетьмана», «видатний полководець», «гетьман і православ'я», «гетьман і уряд Речі Посполитої», «гетьман у Хотинській війні». Рекомендований ресурс для коміксу <https://www.pixton.com>.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1618 р.	Похід козаків під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на м. Москву
1621 р.	Хотинська битва

§ 14

Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького»

Пригадайте, яку роль у політиці Речі Посполитої відігравало реєстрове козацтво? Що ускладнювало відносини козаків і уряду Речі Посполитої? Як воєнні походи козаків впливали на зовнішню політику Речі Посполитої?

Читаємо й розуміємо

Об'єднайтеся в дослідницькі групи, кожна з яких дослідить одне із козацьких повстань за планом: **1.** Причини повстання. **2.** Час і лідер повстання. **3.** Результат.

Після представлення кожною з груп результатів дослідження визначте загальні причини цієї групи козацьких повстань.

1. Повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла

Станіслав
Конецпольський
(портрет XVII ст.)

Заслуги козацтва в Хотинській війні давали запорожцям підстави очікувати розширення реального реєстру, а не лише декларованого відновлення прав православної церкви й отримання інших обіцяних пільг. Проте владні кола Речі Посполитої вирішили інакше.

За мирним договором з Османською імперією Річ Посполита гарантувала припинення козацьких походів і спалення запорозького флоту. Щодо реєстру — він мав обмежитися лише трьома тисячами осіб.

Розміщення ж на українських землях, особливо в зоні мешкання козаків *кварцяного війська*, ще більше посилювало невдоволення діями влади.

Аби змусити козаків погодитися на умови уряду, на Київщину було перекинуто кварцяне

військо на чолі з новим коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Разом із ним прибули комісари, які мали вести переговори з козаками. Запорожці виступили на переговори військом на чолі **Марком Жмайлом**.

Проте С. Конецпольський атакував залоги козаків під м. Канів на Черкащині, унаслідок чого розпочалися збройні сутички.

У битві біля Курукового озера 22 жовтня – 3 листопада 1625 р. жодній зі сторін не вдалося досягти вирішальної переваги, тому вони перейшли до переговорів. Обидві сторони погодилися на мирну угоду.

Куруківська угода

Хоча обидві сторони були незадоволені результатами угоди 1625 р., на деякий час конфлікт було припинено. Тим більше, що наступного року розпочалася війна Речі Посполитої зі Швецією, що потребувало збільшення козацького війська. У цей час королівська адміністрація воліла «дивитися крізь пальці» й на походи козаків проти османів.

Козацтво ж діяло як незалежна воєнно-політична сила. Ще до Куруківської угоди в 1624 р. козаки уклали угоду з Кримським ханством про взаємодопомогу. Коли у 1628 р. хан спробував здобути незалежність від Османської імперії, Військо Запорозьке на чолі з М. Дорошенком прийшло йому на допомогу.

Під час цієї кампанії козаки не лише врятували хана, а й дісталися Кафи, де захопили гармати, які у свій час османи відбили в поляків під Цецорою. Щоправда М. Дорошенко в цьому поході загинув. Кампанія закінчилася невдало через перехід командирів кримськотатарського війська на сторону нового хана, який проголосив вірність султану.

2. Повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) та Івана Сулими

У березні 1630 р. спалахнуло чергове козацьке повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом). На цей час багато козаків повернулися зі шведського походу, знову посилювалися суперечки щодо реєстру, а на Подніпров'ї вперше було розквартироване коронне військо, що додатко-

во загостило ситуацію. Повстанці заклали табір під Переяславом. Військо значно збільшилося завдяки повсталим селянам. Саме тут у травні спалахнули жорстокі бої, в яких обидві сторони зазнавали значних втрат. Під час однієї з вилазок у табір коронного війська козаки знищили «золоту роту», яку становили представники кращих шляхетських родів. Ця перемога залишилася в пам'яті народу, обростала легендами. Великий Кобзар Тарас Шевченко присвятив їй свою поему «Тарасова ніч».

Затята оборона козаками свого табору, масштаби повстання та великі жертви змусили коронного гетьмана піти на перемовини. У компромісі була зацікавлена і частина козацької старшини.

У результаті була підтверджена Куруківська угода, а козацький реєстр збільшився до 7 тис. осіб. Утім С. Конецпольський назвав цю ухвалу «комедією». Адже козацькі походи до османського узбережжя Чорного моря не припинилися, а король на початку війни з Московією 1632 р. був змушений залучити до війська значно більше козаків, ніж передбачалося реєстром.

Після смерті короля Сигізмунда III (1632 р.) запорожці відправили своїх посланців на сейм, вимагаючи допустити їх до виборів нового володаря, збільшення реєстру та визнання православної ієрархії. Цей факт засвідчив усвідомлення козаками політичної сили своєї спільноти, рівного шляхті.

Тому козацькі заворушення не припинялися, хоч і мали менший розмах. Почастішали сутички між різними групами вояків.

Відповіддю на це стала пропозиція гетьмана С. Конецпольського на сеймі 1635 р. про спорудження навпроти Кодацького порога на р. Дніпро фортеці для контролю козацьких пересувань.

Пам'ятний знак Тарасові Федоровичу (Трясилу) у м. Переяслав на Київщині (робота скульптора Ігоря Зарічного, 1995 р.)

Історичні подробиці

Фортецю **Кодак** зводили під керівництвом французького інженера Гійома Левассера де Боплана. На запрошення польського уряду протягом 16 чи 17 років він працював над спорудженням прикордонних фортець на теренах України. Підшукуючи зручні для укріплень місця, Боплан добре ознайомився з топографією, етнографією і розташуванням найближчих до України місцевостей. За дорученням короля Владислава IV й коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, Боплан складав докладну мапу України. Після повернення на батьківщину — у м. Руан (Франція) на основі зібраних матеріалів уклав працю «Description d'Ukraine» («Опис України»), яка є цінним історичним джерелом з вивчення доби козацтва.

Гетьман Іван Сулима
(портрет роботи художниці Наталії Павлусенко,
серія «Герої козацької України», 2013 р.)

Реакція козаків не забарилася. У серпні 1635 р. запорожці на чолі з Іваном Сулимою влаштували нічну атаку й захопили фортецю. Гарнізон було знищено, а укріплення зруйновано.

Утім, спроба Сулими підняти повстання не вдалася. Частина реєстровців, які були в його загоні, видали козацьких ватажків. Їх привезли до Варшави, де Сулиму і ще двох його соратників жорстоко стратили, а четвертого, Павла Бута, помилували. За однією з версій, це сталося на прохання коронного канцлера Томаша Замойського. Показова розправа з козацькими ватажками геть ненадовго встановила мир у Подніпров'ї.

Цього разу, аби залякати козаків, І. Сулиму та більшість його оточення було страчено. Серед козацтва поширювалися антиурядові настрої.

3. Повстання 1637–1638 рр. та його наслідки

Повстання 1637–1638 рр., викликане спробами влади «очистити» реєстр від «бунтівників», своїм масштабом і гостротою перевершувало всі попередні. Гетьманом повстанці обрали Павла Бута (Павлюка), учасника попереднього повстання. Ходили чутки, що він називав себе королем, володарем Руської землі, та мав намір захопити Київ і всю Сіверську землю.

Проте у вирішальній битві під Кумейками на Черкащині 16 грудня 1637 р. повстанці зазнали нищівної поразки.

Історичні подробиці

Про масштаби козацького повстання 1637 р. свідчать відкриття археологічної експедиції Національного музею історії України 2024 р. Поле бою вчені окреслили простором між чотирма селами на Черкащині — Кумейками, Мошнами, Яснозір'ям та Софіївкою — загалом кілька сотень гектарів площі.

Археологічні свідчення
битви під Кумейками:
кулі, вогнепальна зброя
та інше спорядження
(знайдені експедицією
2024 р.)

Яків Іскра-Острянин
(Остряниця)
(портрет XVIII ст.)

Під час переговорів із коронним військом біля с. Боровиці (нині село в Черкаській області), попри гарантії безпеки, Павлюка та кількох старшин було ув'язнено. На сеймі в лютому 1638 р. ватажків повстання було визнано винними і незабаром страчено. Акт капітуляції козаків під Боровицею скріпив своїм підписом новообраний козацький писар Богдан Хмельницький.

Головною проблемою повстанців у цьому повстанні було те, що частина реєстровців зберігала нейтралітет чи навіть билася проти козаків у лавах коронного війська. Після страти П. Павлюка у січовому середовищі зрозуміли, що відтепер можна захистити себе лише зі зброєю в руках.

Новий лідер повстання **Яків Іскра-Острянин (Остряниця)** організував укріплений козацький табір у м. Голтва та спробував завдати поразки урядовим військам у битві під Лубнами. Проте безуспішно. Під час Жовнинської битви (кінець травня – червень 1638 р.) Я. Острянин із частиною війська відмовились від боротьби та евакуювалися через р. Дніпро на терени Слобідської України. Новий керівник повстання **Дмитро Гуня** відвів повстанців з-під Жовнина і організував козацьку оборону в урочищі Старець. Проте після тривалого героїчного протистояння через нестачу ресурсів частина старшини пішла на укладення угоди з поляками. Побойуючись зради, Гуня на чолі невеликого загону в ніч на 28 липня 1638 р. прорвався з оточеного табору на Запоріжжя. Поразка повстання створила в урядовців Речі Посполитої ілюзію остаточного упокорення козацтва, тому наступним рішенням було суттєве обмеження прав козаків. Козацтво деякий час не мало сил протистояти цим утискам.

4. «Ординація Війська Запорозького»

Поразки повстанців призвели до істотних обмежень козацьких прав. У грудні 1638 р. на Вальному сеймі було затверджено «**Ординацію**

Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої».

Свідчать документи

Прочитайте уривок з «Ординації Війська Запорозького» та визначте, які права козацтва були обмежені. Яку функцію мали виконувати козаки згідно з документом? Висловіть припущення, як вплинув документ на настрої українського козацтва.

Із «Ординації Війська Запорозького реєстрового»

...На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак,... і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від [коронного] гетьмана...

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море...

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна...

Унаслідок поразки козацьких повстань та обмеження прав запорожців за прийнятою «Ординацією» активність козацтва на деякий час зменшилася. Частина козаків перейшла на службу до московського царя. Їх поселяли навколо Курська, Воронежа, Білгорода, під Лиманом та Осколом, що заклало початок Слобідської України. Певна кількість козаків була завербована до участі в Тридцятилітній війні, воювали і в антикатолицькому, і в католицькому таборах. Проте сучасники розуміли, що *«Золотий спокій»*, як називали період 1638–1648 рр. у Речі Посполитій, був хитким.

Варто запам'ятати!

Ординація Війська Запорозького реєстрового — законодавчий акт вального (загального) сейму Речі Посполитої, що суттєво звужував права реєстрового козацтва.

«Золотий спокій» — період відносного затишшя у відносинах козаків та уряду Речі Посполитої у період між придушенням козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст. та Козацькою революцією під проводом Б. Хмельницького.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

➤ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст.».

Можу визначити передумови, причини, результати й наслідки козацьких повстань.

Прекрасно

Можу назвати факти, що підтверджують думку щодо незалежної зовнішньої політики козацтва в першій третині XVII ст.

Добре

Можу пояснити, чому Річ Посполита прагнула контролювати чисельність козацтва.

Треба попрацювати

Можу визначити вплив «Ординації Війська Запорозького реєстрового» на становище козацтва.

Нічого не зрозуміло

- Покажіть на карті (с. 73) райони поширення і місця вирішальних битв під час козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.
- Упорядкуйте хронологічну послідовність.

Ординація Війська
Запорозького
реєстровогоПовстання
під проводом
І. СулимиУтворення Речі
ПосполитоїХотинська
війна

Доберіть з додаткових джерел або підручника зі всесвітньої історії три-чотири події, які відбувалися в хронологічних межах цієї послідовності в Європі.

➤ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Висловіть припущення, чому повстання 20–30-х років XVII ст. дістали назву «козацькі».
- Обговоріть і визначте, у чому полягає історичне значення козацьких повстань 20–30-х років XVII ст.

➤ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Напишіть історичне есе «Образ козацького лідера-борця за права козацтва».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1620–1630-ті рр. Козацькі повстання в Речі Посполитій
1638 р. «Ординація Війська Запорозького»

Узагальнення з розділу 2 «Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)»

1. Історична гра

2. Історична хронологія

Упорядкуйте хронологічну послідовність історичних подій.

3. Документознавці

Ознайомтеся з фрагментом тексту. Дайте відповідь на запитання до документа.

З літопису Григорія Граб'янки

Прославившись у битвах, козаки звикли до недоїдання, спраги, спеки й інших незгод просто неба. За харч їм служило звичайне квашене тісто, яке вони варили і звали соломахою... коли траплялося, що їжа випадала з рибою, то такий наїдок за найкращу трапезу вважали. Проживають вони в куренях по сто п'ятдесят чоловік, а буває й більше... Злодійство і підступність поміж ними не водиться, а якщо ж трапиться, що хтось візьме путо або канчук, то за це винного вішають на гілці дерева...

1. Про які козацькі традиції свідчить історичний документ?
2. Чим, на вашу думку, зумовлювалася невибагливість козаків у їжі й побутових умовах?

Розгляньте гравюру. Чи такими козаки постають перед глядацькою аудиторією в сучасних фільмах / творах?

Козак (гравюра з твору Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького», 1622 р.)

4. Що ми знаємо з теми

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням:

<https://forms.gle/UNJ75sCpCS1Yzf7s5>

або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Козацька революція середини XVII ст.

ІСТОРИЧНІ АКЦЕНТИ

У середині XVII ст. в українських землях вибухнула **Козацька революція**. Головною її причиною стала боротьба козацтва за визнання його привілейованим соціальним станом Речі Посполитої, рівним шляхті за статусом, та вперте небажання влади його надати. Спочатку конфлікт мав форму громадянської війни, бо представники обох ворогуючих таборів були громадянами Речі Посполитої.

Перемоги козацького війська на першому етапі революції спричинили утворення автономії у складі Речі Посполитої — **Війська Запорозького**, або **Гетьманщини**. Це утворення мало майже всі ознаки держави. Козаки стали привілейованим станом та утворили «політичний народ» за зразком річпосполитської шляхти. Революція привела до важливих перетворень: селяни стали вільними, поширилася наймана праця, набули розвитку промислове виробництво і торгівля, підвищився статус православної церкви. Козаки і все населення Гетьманщини відчували свою окремішність від Речі Посполитої.

Найбільшою проблемою, яка не дозволяла здобути повну незалежність та утворити повноцінну державу, була **відсутність власної української династії монархів**. Адже саме династична спадкоємність королів, князів за поняттями того часу дозволяла державі набути справжнього суверенітету. Крім того, **козацтву було не під силу перемогти Річ Посполиту самотужки**. Тому гетьман був змушений шукати **протектора** — законного монарха сусідньої держави, який взяв би під захист Гетьманщину на умовах васальної залежності українських земель.

Історичні обставини склалися так, що був укладений договір із царем Московського царства. Проте виявилось, що козаки та московити від початку мали різне бачення цього договору. Влада Гетьманщини вважала воєнний **союз із Московією** тимчасовим протекторатом на чітко визначених умовах. Натомість царська влада намагалася представити договір як «релігійний церемоніал», спотворено окреслюючи його як «вияв всенародної волі» підпорядкування Московії. Царська влада ігнорувала юридичні положення договору, які Москва від початку не дотримувалася. Московія прагнула повного підкорення Гетьманщини та приєднання України, тому конфлікт був невідворотним.

§ 16

Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький

Пригадайте, якими були причини конфліктів між козацтвом та урядами Речі Посполитої і шляхтою у період із кінця XVI ст. — до кінця 1630-х років.

У 1648 р. на українських теренах спалахнуло нове козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького. Уряд Речі Посполитої спочатку не завважив можливих масштабів виступу. Проте дуже швидко козацьке повстання перетворилося на справжню переломну подію — Козацьку революцію 1648–1657 рр., яку підтримала значна частина селянства і міщанства. Значно ширшими порівняно з попередніми виступами були й географічні масштаби події. Події Козацької революції охопили Лівобережну, Наддніпрянську Україну й значну частину Правобережжя. Революція спричинилася до значних змін в житті суспільства на українських теренах. Ці зміни — утворення козацької держави Війська Запорозького, зміни в соціально-економічному устрої суспільства — саме й спричинилися до визначення подій 1648–1657 рр. як революції.

1. Передумови Козацької революції

Читаємо й розуміємо

За текстом підручника на с. 100–101 визначте, хто і чому був невдоволений своїм становищем в Речі Посполитій.

Невдоволення становищем у Речі Посполитій

Козацтво	→	<ul style="list-style-type: none"> • Нестабільність соціального статусу • Відсутність закріплених привілеїв
Дрібна шляхта	→	?
?	→	?
?	→	?
?	→	?
?	→	?

Передумови Козацької революції визрівали протягом тривалого часу. Тривожними сигналами про суперечності у відносинах Речі Посполитої з її підданими на українських теренах слугували попередні козацькі повстання. Проте, придушуючи ці повстання, уряд відкладав вирішення

гострих проблем. Але вони не зникали і загрожували новими виступами. «Золотий спокій», що за переконанням влади Речі Посполитої настав після придушення козацьких повстань 1620–1630-х рр., був нетривким.

Спроби козацтва утвердитися у соціальній структурі Речі Посполитої були невдалими. Якщо козак не потрапляв до реєстру, йому загрожувало опинитися поза законом або повернутися до залежного стану селянства.

В умовах зростання фільваркового господарювання *посилився наступ українських і польських магнатів на дрібніших власників.* Вони викупували землі, нерідко тиснучи на місцевих, організовували власні ярмарки, брали під контроль основні доходи краю. Управлінський апарат формувався не з місцевої, а коронної шляхти.

Ще більше утисків зазнало селянство. Власники фільварків примусово відбирали у селян найкращі землі. Поступово зростала *панщина*, збільшувалися податки. Погіршувалося становище населення слобід на Південній Київщині, Брацлавщині й Лівобережжі. Завершення пільгових періодів слобід призводило до перетворення їхнього населення на залежних селян.

Обмежувалося в правах й українське міщанство. Магнати концентрували економіку навколо своїх приватних міст, а містяни повинні були виконувати повинності й сплачувати податки.

Права власності українського козацтва, міщанства, селянства й навіть шляхти влада Речі Посполитої часто ставила під сумнів, а почасти — не визнавала.

Збільшенню невдоволення різних станів суспільства сприяло і скрутне становище *православ'я.*

Масла у вогонь напередодні повстання підлила й політика короля Владислава IV. Він виношував плани війни з Османською імперією, до якої мав намір залучити козаків. Однак категорично проти війни виступила шляхта, погрожуючи збройним опором. Тоді король вступив у таємні переговори з козаками, обіцяючи їм у разі воєнних дій 12 тис. реєстру та дозвіл на будівництво чайок. Водночас Владислав IV звернувся по допомогу до магнатів, які мали власні приватні армії і становили неабияку силу. Він підготував листа, яким передавав князеві Яремі Вишневецькому контроль над усім Запорозжжям. Цей лист не вийшов із королівської канцелярії і, ймовірно, не був відомий козакам. Але Олександр Конецпольський та князь Вишневецький у 1647 р. почали готувати похід на Крим. Богдан Хмельницький на чолі загону козаків вирішив випередити їх й організувати свій морський похід до турецького узбережжя Чорного моря. Про це стало відомо гетьманові Конецпольському і Б. Хмельницького взяли під варту. Однак він утік на Січ та закликав до повстання.

Для вибуху нового повстання не вистачало лиш приводу та лідера. Проте навесні 1647 р. відбулися події, які й запалили іскру нового козацького виступу.

2. Підготовка і початок повстання під проводом Богдана Хмельницького

Пригадайте, у чому полягає відмінність між причинами й приводом до історичних подій.

Приводом для повстання, що згодом переросло в революцію, став конфлікт між Б. Хмельницьким та чигиринським підстаростою Д. Чаплинським. Навесні 1647 р. Чаплинський напав на хутір Суботів. Він пограбував майно Б. Хмельницького, захопивши документи. Крім цього, було побито сина майбутнього гетьмана. Коли Б. Хмельницький почав доводити свої права і вимагав відшкодування через суд, староста О. Конецпольський відмовив у захисті прав Б. Хмельницькому під приводом недійсності документів щодо власності на хутір.

Те, що така відома і впливова людина стала жертвою свавілля, справило велике враження на суспільство. Кількість прихильників Б. Хмельницького швидко зростала.

Поміркуймо!

Уявіть себе на місці Богдана Хмельницького — до яких кроків ви вдалися б, готуючи повстання. Працюючи з текстом п. 2, визначте чи, збіглися ваші міркування із підготовчими заходами Б. Хмельницького.

Важливою була **внутрішня дипломатія гетьмана**. Під час попередніх повстань більшість селян і міщан залишалася пасивною, а духовництво і шляхта ставилися вороже до дій козацтва. Розкол у середовищі козацтва був серйозною причиною невдач попередніх козацьких виступів. **Тепер Б. Хмельницький спромігся підняти на повстання представників всіх станів суспільства**. Особливо важливим стало приєднання до повстанців значної частини реєстрових козаків — найорганізованішої і найкраще озброєної частини козацтва.

4 лютого 1648 р., розбивши коронну залогу, Б. Хмельницький за сприяння козаків Черкаського полку захопив Запорозьку Січ. На козацькій раді його було обрано гетьманом. Таким чином, Б. Хмельницькому вдалося заручитися підтримкою запорожців, що мали неабиякий воєнний досвід. Січ стала осередком підготовки до боротьби з Річчю Посполитою — саме звідси гетьман розсилав **універсали** із закликом підніматися на повстання.

Потрібно пам'ятати, що козаки вважали українцями («руським народом») лише повстанців та їхніх прибічників. Усіх своїх супротивників вони називали «поляками» чи «ляхами». Насправді козаки воювали зі шляхтою («політичним народом») Речі Посполитої, яка представляла цю державу. Водночас у їхньому середовищі тривалий час зберігалася пошана до королівської влади, адже вони як військо присягали монархові. Щоб послабити цей зв'язок, посланці Б. Хмельницького поширювали чутки, що король дав дозвіл козакам на війну зі шляхтою.

Козацька революція (події 1648–1649 рр.)

Гетьман Хмельницький, окрім пошуку союзників, опікувався створенням боєздатної армії. Спершу чисельність війська Б. Хмельницького була невеликою — до трьох тисяч козаків. Було проведено озброєння вояків, готувалася військова амуніція, боєприпаси, запасалася їжа. Особливу увагу було приділено артилерії. Гетьман намагався зробити її максимально мобільною.

Готуючись до повстання, Б. Хмельницький розумів, що козацьке військо не зможе протистояти військовій потузі всієї Речі Посполитої. А тому потребував союзників. Московське царство хоч і було зацікавлене в ослабленні Речі Посполитої, однак розпочинати з нею війну не поспішало. Залишалися татари, з якими козаки й раніше намагалися зав'язати союзницькі відносини. На жаль, платнею за допомогу був ясир. Врешті, освоєння земель магнатами перешкоджало не лише козакам, а й татарам, адже магнати мали достатньо військової сили для захисту своїх здобутків. Кримський хан був також зацікавлений у контролі над політичною ситуацією в регіоні.

Угода про воєнну допомогу з Кримським ханством поєднала дуже ефективну козацьку піхоту та добре навчену й досвідчену ханську кінноту у війні проти Речі Посполитої.

Свідчать документи

З літопису Самійла Величка

Після великодніх проводів попросив зараз Хмельницький хана, щоб той відпустив його з Криму на Україну. Він привів перед хана свого старшого сина Тимоша і віддав його під опіку й заклад до певного часу. Тиміш мав щодня з'являтися перед ханове лице...

Про що свідчить необхідність для Б. Хмельницького залишити свого сина в Криму?

3. Богдан Хмельницький — політик і полководець

Богдан Хмельницький
(портрет з гравюри Вільгельма Гондіуса, XVII ст.)

Богдан-Зиновій Хмельницький народився 6 січня 1596 р. у родині шляхтича чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, на хуторі Суботів (нині село в Черкаській області). Богдан здобув добру освіту, зокрема навчався в єзуїтському колегіумі у Львові. Володів українською, польською, турецькою, татарською і латинською мовами. Був тричі одружений. Мав семеро (за іншими даними 10) дітей.

У 1620 р. як козак Чигиринського полку брав участь у Хотинській війні. В одному з боїв із турками потрапив у полон. У полоні пробув два роки.

Б. Хмельницький зробив стрімку кар'єру в січовому товаристві. У 1637–1638 рр. він згадувався як військовий писар. Пізніше обіймав посаду Чигиринського сотника. Брав участь у походах козаків і повстаннях 1630-х років, добре знався на військовій справі сусідів, був відомий у польських урядових колах. Неодноразово брав участь у посольствах козаків на сейм і до короля.

Свідчать документи

Альберто Віміна, венеціанський посол (1650 р.)

Росту він скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження й проникливий розум... У поводженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

Павло Алепський, антіохійський архидиякон (1654 р.)

Цей Хміль літня людина, але щедро наділений дарами щастя: не лукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається... Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже «так ось він, цей Хміль, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світі»...

Які висновки щодо рис характеру та зовнішності Б. Хмельницького можна зробити із цих уривків документів?

Думки істориків**Вероніка Візнюк, українська історикиня, про Богдана Хмельницького**

Б. Хмельницькому вдалося стати найвідомішим українцем у Європі XVII ст. Він пробудив до повнокровного політичного життя, підвів з колін уярмлену, але не скорену Україну. Керована ним Запорозька Січ зробила можливим становлення Гетьманщини, держави зі своєю територією, владою, власною армією, що мала дипломатичне визнання. Його критикували за невдачі, помилки та прорахунки, хоча український народ з любов'ю називав його «батьком», в людській пам'яті він залишається визволителем, героїчною постаттю, що вказала людям шлях до національного та соціально-економічного звільнення.

Як, на вашу думку, ставиться авторка до постаті Б. Хмельницького? Які здобутки гетьмана вона вважає найвагомішими?

Діємо: практичні завдання

Роздивіться марку та розтлумачте її символіку. Які факти біографії Б. Хмельницького були покладені в основу дизайну марки. Уявіть, що ви маєте завдання розробити проект марки, присвяченої славетному гетьману. Що б ви зобразили насамперед?

Гетьман Богдан Хмельницький (поштова марка України, 1995 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Передумови Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький».

Можу назвати хронологічні рамки та лідера Козацької революції середини XVII ст.

Прекрасно

Можу визначити передумови Козацької революції з точки зору різних верств українського суспільства.

Добре

Можу назвати ознаки подій боротьби під проводом Б. Хмельницького як революції.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати Б. Хмельницького як визначного історичного діяча.

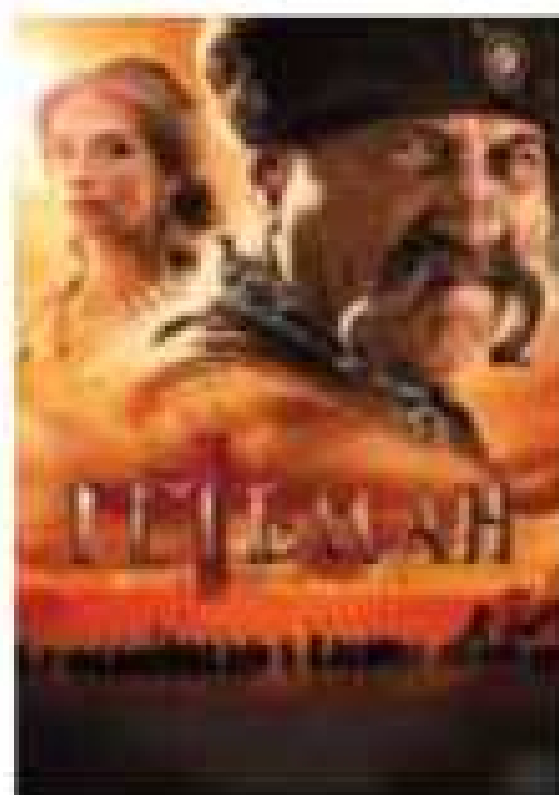
Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть передумови Козацької революції та поміркуйте, чи почалася б вона у разі відсутності в українського народу сильного лідера. Яка, на вашу думку, роль особистості в історії?

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Розгляньте постери кінофільмів, присвячених Б. Хмельницькому, але створені в різні роки. Якими рисами наділили художники образ Богдана Хмельницького на постерах?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1648–1657 рр. Козацька революція під проводом Б. Хмельницького

Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір

Назвіть особливості становища населення українських земель, які спричинили розгортання Козацької революції 1648–1657 рр. Якими були цілі Козацької революції?

1. Розгортання воєнних дій у 1648 р.

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладання хронологічної таблиці «Події Козацької революції середини XVII ст.». Простежте дії татар як союзників Б. Хмельницького та зробіть висновок про їхню надійність.

Дата	Подія	Результат	Наслідки

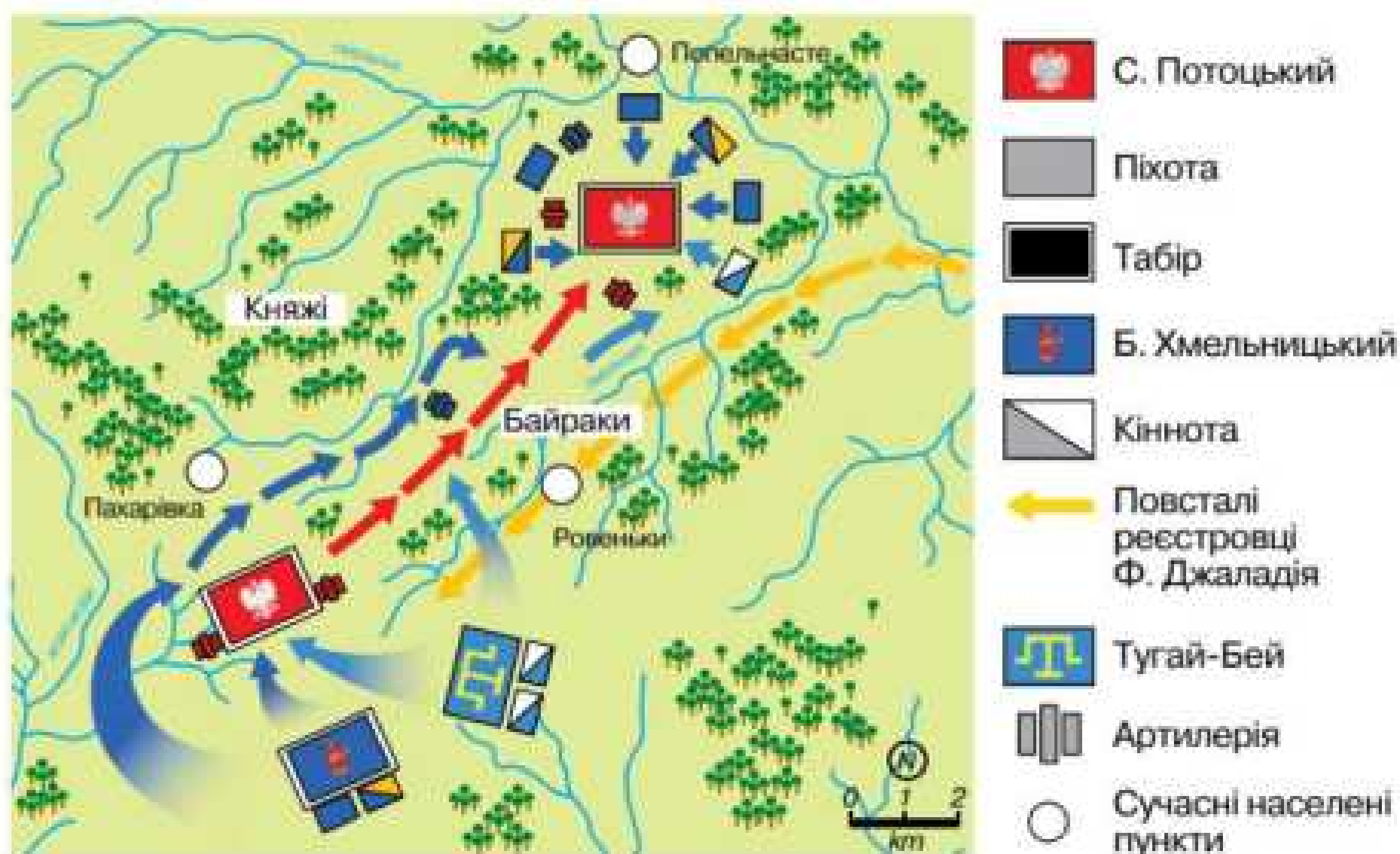

Схема бою під Жовтими Водами (сучасна реконструкція, автор Алекс Тора, 2009 р.)

Опишіть за схемою перебіг бою під Жовтими Водами. У чому була перевага козаків? Хто виступив їхніми союзниками в бою?

Б. Хмельницький виграв час на збирання армії, адже військове командування Речі Посполитої вагалось із застосуванням сили та провади-

ло з козаками мирні переговори. Король теж сподівався на мирне врегулювання. Коли великий коронний гетьман Миколай Потоцький врешті вдався до дій, було вже пізно. Спроба придушити повстання на Запорозжі і не дати поширитися йому далі провалилася. На бік січовиків перейшли реєстрові козаки. Помилкою Потоцького був і поділ війська на три частини. У першій великій битві на Жовтих Водах **29 квітня — 16 травня 1648 р.** козацько-татарському війську Б. Хмельницького вдалося здобути перемогу над частиною коронного війська, яке очолював син гетьмана Стефан Потоцький.

Перемога підняла бойовий дух козаків і справила гнітюче враження на решту коронного війська. Гетьман М. Потоцький, довідавшись про загибель сина і його загону, почав відступ. Але його військо **26 травня 1648 р.** потрапило в заздалегідь підготовлену пастку і було вщент розгромлене під *Корсунем*. У полон до Б. Хмельницького потрапили коронні воєначальники М. Потоцький і М. Калиновський.

Факт чи фейк?

Тривалий час історію Корсунської битви ілюстрували картиною видатного українського художника М. Самокиша, що зображала двобій черкаського полковника М. Кривоноса з князем Я. Вишневецьким. Проте в сучасних істориків є сумніви щодо достовірності історичного епізоду.

Опрацюйте додатково розвідку на сайті «Локальна історія» та доберіть аргументи критиків достовірності історичного епізоду. Визначте, на які джерела вони опираються, відстоюючи свою думку.

Бій Максима Кривоноса
з Яремою Вишневецьким
(картина Миколи Самокиша,
1934 р., Національний
художній музей України,
м. Київ)

Стаття «Двобій, якого не було» (сайт «Локальна історія»)
<https://surl.li/suwine>

Після перемоги під Корсунем повстання охопило всі стани суспільства. Міщани й селяни масово переходили в козацький стан — «покозачувалися». До козацьких лав влилася частина шляхти. Ідеологічним підґрунтям у закликах до спротиву, як правило, були релігійні мотиви «боротьби за віру». Козацьке повстання за своїм масштабом перетворилося на Козацьку революцію.

Адам Кисіль — постійний представник Речі Посполитої під час переговорів з представниками козацтва протягом 1648–1657 рр.
(автор невідомий, до 1653 р.)

Після розгрому коронної армії єдиною військовою силою, що могла протистояти козацько-татарській потузі, залишалася приватна армія Яреми Вишневецького. Розуміючи, що князь не схильний до переговорів, Б. Хмельницький вирішив заблокувати його на Лівобережжі. Упродовж однієї ночі були знищені всі переправи на Дніпрі вздовж 120 км. Однак талановитому воякові Вишневецькому вдалося вислизнути.

Ситуацію непевності в Речі Посполитій посилила смерть наприкінці травня короля Владислава IV. Владні кола розділилися на два табори: партія миру бачила вихід у переговорах із козаками (канцлер Єжи Оссолінський, православний сенатор Адам Кисіль), партія війни вимагала придушення повстання силою (Ярема Вишневецький).

Несподівано в середині червня Б. Хмельницький призупинив наступ і надіслав посланців до Варшави. Причин було кілька: далі вести війну потрібно було на землях, неохоплених повстанням; з повстанців потрібно було організувати дієздатну армію; татари не хотіли йти вглиб Речі Посполитої. Гостро стояло питання організації безпеки з півночі й сходу, адже до війни не долучилося військо Великого князівства Литовського, а у Московії був договір із Річчю Посполитою про взаємодопомогу в боротьбі з Кримським ханством.

Тим часом Б. Хмельницький намагався використати невдоволення селян і міщан в інших українських воєводствах. Багато селянсько-міщанських загонів діяли самостійно, нищачи шляхетські маєтки та допомагаючи просуванню козацьких військ. Водночас Хмельницький організовував підвладні йому землі у варіант козацької держави, використовуючи як зразок полковий устрій ранішого часу. Полки ставали адміністративними одиницями. На середину 1649 р. їх було понад двадцять.

Улітку 1648 р. козаки почали військові дії на території Великого князівства Литовського, а також на Волині й Поділлі. Талановитий козацький полковник Максим Кривоніс отримав завдання розгромити загони князя Вишневецького, які курсували Правобережжям. Вже 26–28 липня 1648 р. в битві під Старокостянтиновом (нині Хмельницька область) М. Кривоніс завдав поразки князю та змусив його відступити. Однак загони Вишневецького не були розбиті, а козаки побачили слабкість неорганізованих селянсько-міщанських загонів. Та навіть за цих умов Кривоносові вдалося захопити Полонне (нині місто в Хмельницькій області) і Бар (нині місто у Вінницькій області), де зберігалися військова амуніція і зброя коронного війська.

Свідчать документи

З листа Максима Кривоноса до князя Владислава Заславського

Те, що було зачалось, заспокоїлось, і вже ми не хотіли спустошити землі польської, тільки увівся нам князь Єремія: людей мордував, стинав, на палю садив — скрізь, в кожному місті серед міста шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди... Коли ваша милість прийдеш на певний час до нас послів — я можу затриматись, а коли не буде — мушу боротися.

1. Чим мотивує свої дії на Поділлі Максим Кривоніс?
2. Зіставте свідчення М. Кривоноса з позицією Я. Вишневецького. Поясніть, чому відрізняються мотиви сторін у діях на Поділлі влітку 1648 р.?

Свідчать документи

З листа Яреми Вишневецького до Адама Киселя

Якщо Хмельницький і його гультяйство... доб'ється своїх вимог і лишиться при давніх вольностях — я в такій вітчизні волю не жити. Бо ж і справді нам краще вимерти, ніж над нами запанує поганство і гультяйство.

1. Про що свідчить наведена думка князя Яреми Вишневецького?
2. Як ви вважаєте, чи можна було досягти примирення між ворожими сторонами?

Діємо: практичні завдання

За допомогою карти (с. 103) відстежте шлях козацького війська і місця переможних битв початкового періоду війни. Окресліть території, які опинилися під владою Б. Хмельницького.

Отже, влітку 1648 р. козацтво контролювало Київське, Брацлавське, Чернігівське та частину Подільського воєводства. Не змирившись з поразками, у вересні 1648 р. влада Речі Посполитої виставила нове військо проти повстанців. Очолили його одразу три полководці.

Історичні подробиці

Б. Хмельницький жартома назвав польських керманичів «Перина, латина, дитина», бо Домінік Заславський був розніженим, Микола Остророг славився своєю ученістю, а Олександр Конецпольський був ще досить молодою людиною.

21–24 вересня 1648 р. повстанці здобули перемогу над коронним військом у битві біля с. Пилявці (нині Хмельницька область).

Окрилене перемогою військо Б. Хмельницького разом із татарськими союзниками рушило на захід. Був узятий в облогу Львів, однак за домовленістю з Б. Хмельницьким міщани виплатили контрибуцію і порятували місто від спустошення. Спалення Замостя відкрило шлях на

Люблін і Варшаву. Однак досягши межі Руського воєводства, татари з великою здобиччю повернулися в Крим. Б. Хмельницький лишився без союзників і змушений був повернути військо на схід. На цей час у козацького полководця ще не було ані ідеї створення своєї держави в межах усіх українських воєводств, ані належної підтримки місцевого населення. Б. Хмельницький та його оточення хотіли утворення козацької автономії у складі Речі Посполитої. Старшина вважала Військо Запорозьке королівським, Річ Посполиту — «милою Вітчизною», а своїм ворогом — головних конкурентів, магнатів і шляхту. Козаки вплинули на обрання королем брата Владислава IV — Яна II Казимира. Було оголошене тимчасове перемир'я, а козацька територія була обмежена р. Случ.

На плани Б. Хмельницького вплинуло його перебування в Києві. 23 грудня 1648 р. Київ вітав його як Мойсея-визволителя. Переможця особисто зустрічали єрусалимський патріарх Паїсій і київський митрополит Сильвестр Косів.

Вїзд Богдана Хмельницького
до Києва
(робота Миколи Івасюка,
1912 р.)

Виконайте мінідослідження картини як джерела історичної інформації за власним планом. Результати дослідження представте у класі.

У лютому 1649 р. під час перемовин із послами Речі Посполитої про перемир'я у Переяславі Б. Хмельницький виступив із промовою, яку історики визначають як програму державотворення. У ній чувся голос духовенства і шляхти, що приєдналися до повстанців. Адже це вони перед козацьким повстанням виробили ідею Русі як третьої рівноправної складової Речі Посполитої.

Свідчать документи

Із промови Б. Хмельницького у Переяславі

Виб'ю з лядської неволі весь народ руський. Поможє мені в тому вся чернь, по Люблін, по Краків, якої я не відступлюся, бо то права рука наша. За кордон на війну не піду, шаблі на татарів і турків не здіймаю; досить маю на Україні і Поділлі, також зараз на Волині. Досить у цім часі достатку і пожитку в землі і князівстві моєму по Львів, Холм і Галич.

Перемир'я було ухвалене, однак обидві сторони розуміли, що воно тимчасове. Відомо, що Б. Хмельницький намагався створити широку коаліцію проти Королівства Польського за участю Кримського ханства, Великого князівства Литовського, Молдовського та Семигородського князівств, також за можливості Московського царства. Однак плани були марні. Козацькі війська упродовж зими 1649 р. майже були вибиті з південних білоруських земель. Гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивил, хоч і не симпатизував новому королю, однак вороже ставився до повстанців. Улітку він розпочав воєнні дії проти козаків. У битві під Лоевом загинув київський полковник М. Кричевський, який очолював північну частину козацького фронту. Радзивил однак відмовився йти на Київ, у цьому була заслуга загиблого М. Кричевського.

2. Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Тим часом **(10 липня — 22 серпня 1649 р.)** козацька армія під керівництвом Б. Хмельницького зосередилася на облозі Збаража (нині місто в Тернопільській області), де перебувало військо на чолі з Яремою Вишневецьким.

За приблизними підрахунками козацько-татарське військо в шість разів перевищувало кількість оточених. Ситуація видавалася безнадійною — у замку розпочався страшний голод. На допомогу заблокованому у Збаражі рушило свіжозібране на чолі із самим королем Яном II Казимиром.

Йому назустріч з-під Збаража рушила краща частина козацько-татарського війська. **15–16 серпня 1649 р.** відбулася битва під Зборовом (нині Тернопільська область). Королівське військо, оточене татарами, від поразки урятували підступні дії хана Іслама III Герая. Він погодився на переговори з королем, ігноруючи козацькі інтереси. Схоже, що хан хотів ослаблення Речі Посполитої, а не її знищення козаками. Ці обставини змусили Б. Хмельницького погодитися на перемовини.

У підсумку **18 серпня 1649 р.** було підписано польсько-козацький Зборівський договір.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р.: основні положення

- Король визнавав автономію (самоуправління) Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
- На землях Війська Запорозького влада належала гетьману; урядові посади мали обіймати лише православні.
- На контрольованій козаками території не мали права розміщуватися коронні війська.
- Чисельність реєстрового війська мала становити 40 тисяч козаків, усі інші повинні були повернутися до своїх власників.
- Проголошувалася амністія (помилування) усім учасникам повстання.
- Заборонялася уніатська церква на території козацької автономії.

Зборівська угода принесла нові проблеми: неможливість вмістити всіх «покозачених» у реєстр, відмови селян повертатися до свого становища підданих. До всього, війна принесла спустошення, неурожай і голод.

Селяни нарікали на козаків, кажучи: «Воліли б удесятеро ляхів, аніж козаків, бо віддавши чинш панові, були б від усього вільні, а тепер хто прийде, той бере, а справедливості не маєш».

Угодою були незадоволені і козаки, і шляхта. Кожна зі сторін очікувала підступу; у кожній були свої партії миру й війни.

Хоч офіційно створена у результаті перших перемог Б. Хмельницького держава Військо Запорозьке зі своєю територією, гарантованою договором, залишалася у складі Речі Посполитої, проте багато сучасників вважало, що на карті світу з'явилася нова держава. Серед українців дедалі частіше Б. Хмельницького називали *«самодержцем Русі»*.

Поміркуймо!

Зборівський договір, вигідний для козацької верстви, повертав у підданство селянську масу, яка долучилася до повстання, проливала нарівні з козаками кров у боях і нині вважала себе вільною. Утім, її інтересів під час мирних переговорів до уваги ніхто не брав, а полковник Антон Головацький прямо казав селянам під Зборовом, що їм уже годі воювати з панами, пора йти гречку сіяти.

Поміркуйте, у чому полягала суперечність між роллю селянства у подіях революції та його становищем за Зборівським договором. Висловіть припущення щодо можливих наслідків такого становища.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Козацько-кримський союз. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір».

Можу назвати час і показати на карті місця головних битв 1648–1649 рр.

Прекрасно

Можу окреслити головні кроки Б. Хмельницького з підготовки до повстання.

Добре

Можу пояснити як повстання Б. Хмельницького переросло в загальнонаціональну революцію.

Треба попрацювати

Можу визначити причини та наслідки укладання Зборівського договору.

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у групах події початкового етапу Козацької революції у 1648–1649 рр. Визначте успіхи Б. Хмельницького та його прибічників, а також труднощі / суперечності, які ускладнювали боротьбу.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Як ви знаєте, вирішальну роль у ході битв відіграють полководці. Дізнайтеся більше про діяльність командувачів українських і річпосполитських військ. Підготуйте постер-презентацію про одну з історичних постатей. У роботі зверніть увагу на ролі в подіях Козацької революції.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

29 квітня — 16 травня 1648 р.

26 травня 1648 р.

21–24 вересня 1648 р.

10 липня — 22 серпня 1649 р.

15–16 серпня 1649 р.

18 серпня 1649 р.

Битва на Жовтих Водах

Битва під Корсунем

Битва біля с. Пилявці

Битва під Збаражем

Битва під Зборовом

Зборівський договір

Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком. Білоцерківський договір. Іван Богун

Пригадайте, якими були результати початкового етапу Козацької революції у 1648–1649 рр. Які завдання вирішував Б. Хмельницький як очільник боротьби?

1. Зовнішня політика Богдана Хмельницького. Початок молдовських походів

Читаємо й розуміємо

1. Продовжуйте роботу з укладання хронологічної таблиці «Події Козацької революції середини XVII ст.» (с. 107).
2. Започаткуйте дослідницький графічний проєкт «Дипломатична діяльність Б. Хмельницького». Відображайте цілі дипломатичної діяльності, очікування Б. Хмельницького від кожного з об'єктів діяльності, заходи, досягнення і труднощі та їхній вплив на перебіг подій Козацької революції.

У 1650 р. Б. Хмельницький продовжив налагоджувати дипломатичні контакти і шукати союзників. Українські посольства рушили в *Османську імперію, Кримське ханство, Молдову, Трансильванію, Швецію, Московію* та інші країни. Статус козацької держави й особисто Б. Хмельницького починали усвідомлювати при дворах Європи. *Річ Посполита була могутнім ворогом, тому зовнішні союзи відігравали для України першорядну роль.*

Важливим напрямом зовнішньої політики гетьмана протягом 1650–1653 рр. було Молдовське князівство. Завдяки своєму розташуванню воно могло зміцнити чи послабити південно-західні кордони Війська Запорозького. Мав Б. Хмельницький і династичні плани — одружити сина Тимоша з донькою молдавського господаря Василя Лупула, який водночас був тестем литовського гетьмана князя Януша Радзивіла.

В. Лупул був неприхильним до повстанців, тому на початку вересня 1650 р. Б. Хмельницький направив до Молдови військо. Цей крок він пояснював своїми союзницькими зобов'язаннями перед кримським ханом, який прагнув помститися

Василь Лупул
(поштова марка Молдови, 1999 р.)

Молдові за напади. В. Лупул змушений був пообіцяти видати доньку Розанду за Тимофія Хмельницького, заплатити татарам великий викуп і найголовніше — розірвати відносини з Річчю Посполитою. Щоправда цієї обіцянки дотримувалися недовго.

Поміркуймо!

Чому укладення династичного шлюбу було важливим для Б. Хмельницького?

2. Битва під Берестечком 1651 р.

Річ Посполита, хоча й зазнала відчутних втрат, активно готувалася до війни з Військом Запорозьким. Оголошена була мобілізація; на цей раз передбачалася участь 30-тисячного війська Великого князівства Литовського. Козаки теж готувалися до війни, однак планували її на другу половину весни, на час прибуття татарських загонів. Однак у лютому 1651 р. 15-тисячне коронне військо під керівництвом Мартина Калиновського порушило Зборівський договір й атакувало Поділля. У боях за м. Красне загинув брацлавський полковник Данило Нечай. М. Калиновський твердив, що це була акція у відповідь на порушення умови козаками.

До літа Речі Посполитій вдалося зібрати значне військо. Командував цим військом особисто король Ян II Казимир.

Вирішальна битва між коронним військом і військами Б. Хмельницького та кримського хана Іслама III Герая відбулася у червні 1651 р. під Берестечком (нині Волинська область).

Головна битва 30 червня склалася не на користь козаків. Хан, втрапивши велику кількість своїх людей, полишив поле бою та прихопив із собою Богдана Хмельницького. Козацьке військо опинилося в облозі. Цілу ніч під дощем вони споруджували захист навколо табору — двометрові вали.

Поміркуймо!

В інтернет-додатку прочитайте уривок вірша Т. Шевченка. Якими художніми засобами автор передає події битви під Берестечком?

Пам'ятник полеглим козакам і селянам у Берестецькій битві (заповідник «Козацькі могили» в с. Пляшева на Рівненщині; робота скульптора Анатолія Куща, 1991 р.)

<https://qr.orioncentr.com.ua/Gvxtz>

Відсутність лідера негативно вплинула на боєздатність козацького війська. Командування взяла на себе старшина. Виходом із оточеного табору керував Іван Богун. Однак, коли козацьким полком вдалося прорватися, селянські загони охопила паніка. Цим скористався противник, який увірвався в табір і влаштував різанину. Події під Берестечком практично були першою поразкою козацько-татарського війська. Вони вчергове показали ненадійність Кримського ханства як союзника.

Іван Богун (літографія Я. Мадеєвського, 1884 р.)

3. Білоцерківський договір 1651 р.

Одночасно з Берестецькою битвою литовський гетьман Януш Радзивил, розгромивши військо козаків М. Небаби під Лоевом, рушив з походом на Київ. Козаки, аби уникнути руйнувань і жертв, здали місто на початку серпня без бою.

Б. Хмельницький, не отримавши достатньої допомоги від татар, звернувся до короля з пропозицією перемовин. Попри перевагу над козаками, очільники польсько-литовських військ бажали домовленостей, а не війни.

У результаті перемовин **28 вересня 1651 р.** було укладено *Білоцерківський договір*.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 р.: основні положення

- Територія Української козацької держави зменшувалася до меж Київського воєводства.
- Гетьман Війська Запорозького мав бути підпорядкований польським гетьманам.
- Союз із Кримом у разі неможливості привернути хана на бік Речі Посполитої розривався.
- Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб.
- Шляхта мала право повернутись у свої володіння.
- Військо Запорозьке позбавлялося права на самостійні дипломатичні відносини.

Зіставте умови Білоцерківського і Зборівського договорів. Який із них був більш вигідний для Б. Хмельницького? Спрогнозуйте наслідки Білоцерківського договору.

Для Б. Хмельницького це був максимум у тих умовах, хоч це складно було пояснити козацькому загалові. Адже на Україну поверталось коронне військо та шляхта. Скорочення реєстру викликало спротив.

У Речі Посполитій теж були незадоволені таким поворотом подій і критикували гетьманів за поступливість. Сейм відмовився ратифікувати умови угоди.

Козацька революція (події 1650–1651 рр.)

Покажіть на карті напрямки руху військ противників і місця вирішальних подій війни між військами Б. Хмельницького та Речі Посполитої в 1650–1651 рр. Визначте територію Війська Запорозького за Білоцерківським договором.

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про долю Білоцерківського договору**

Утім, цей мирний трактат лишився тільки паперовою пам'яткою перипетій війни. Долило масла у вогонь і те, що сейм, який зібрався навесні 1652 р., не затвердив Білоцерківської угоди, оскільки вперше в історії польського парламентаризму був зірваний одним із шляхтичів, котрий наклав своє вето на сеймові ухвали.

1. Якою, зі слів історикині, була доля Білоцерківської угоди?
2. Яка особливість політичного устрою Речі Посполитої знайшла відображення в історії несхвалення угоди сеймом?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ► ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ► ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Події 1650–1651 рр. Битва під Берестечком і Білоцерківський договір. Іван Богун».

Можу розповісти про перебіг подій Козацької революції в період 1650–1651 рр.

Прекрасно

Можу схарактеризувати позиції воюючих сторін у цей період.

Добре

Можу порівняти між собою та визначити вплив Зборівської і Білоцерківської угод на перебіг подій.

Треба попрацювати

Можу окреслити роль Івана Богуну в Берестецькій битві.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Спираючись на відомі вам історичні факти та додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або спростуйте точку зору дослідниці.

Наталя Яковенко, українська історикиня

Деколи можна почути думку, нібито Хмельницький з перших днів війни мав чітку програму «визволення українських земель з польського гніту». Поза сумнівом, це є спробою видати бажане за дійсне: гетьман ще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за межі «козацького автономізму»...

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте твір, уміщений в інтернет-додатку. Чи відповідає текст думи історичним свідченням про І. Богуну?

Народна дума «Іван Богун»
<https://qr.orioncentr.com.ua/AXSsP>

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1650–1653 рр.

28 червня —

10 липня 1651 р.

28 вересня 1651 р.

Молдовські походи

Битва під Берестечком

Білоцерківський договір

§ 20

Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва

Пригадайте, яким був загальний підсумок воєнно-політичних подій Козацької революції в 1648–1651 рр. Яким було ставлення протиборніх сторін до Білоцерківського договору?

1. Битва під Батогом 1652 р.

Читаємо й розуміємо

Працюючи з текстом параграфа, продовжуйте заповнювати таблицю на с. 107. Визначте, з якими труднощами зустрівся Б. Хмельницький у 1652–1653 рр. Поміркуйте, що було причинами складного становища Війська Запорозького. Уявіть себе учасниками наради в гетьмана — запропонуйте шляхи виходу зі скрутного становища.

Ювілейна монета
«350-річчя битви
під Батогом»

(Національний банк
України, 2002 р., реверс)

Умовами Білоцерківського договору були невдоволені обидві протиборні сили. На першу половину 1652 р. загроза відновлення воєнних дій була високою. Ускладнилася і міжнародна ситуація держави Богдана Хмельницького. Молдовський володар В. Лупул відмовився від шлюбу доньки з Тимошем Хмельницьким, що означало руйнування союзу козаків із Молдовою.

Наприкінці травня 1652 р. Т. Хмельницький у супроводі кількох тисяч козаків рушив до Молдови. Його перепинило коронне військо на чолі з гетьманом М. Калиновським. На допомогу синові підійшов Б. Хмельницький з головними силами та кримцями.

Цього разу гетьману вдалося досягти успіху. Козацтво здобуло перемогу над польським військом у битві під Батогом (нині Вінницька область) **1–2 червня 1652 р.**

Б. Хмельницький швидко відновив владу над територіями в межах 1649 р. Але до остаточної перемоги було далеко.

2. Молдовські походи 1652–1653 рр.

Молдовські походи посідали важливе місце у подіях Козацької революції. Однак козакам доводилося діяти у відриві від власних баз ресурсів і комунікацій на чужій території. Ставлення місцевої знаті Молдови до союзу з Б. Хмельницьким постійно змінювалося від союзного до ворожого.

Т. Хмельницький 1 вересня 1652 р. уклав династичний шлюб з донькою молдовського господаря Василя Лупула. Згідно з угодою з

В. Лупулом після його смерті Тиміш мав успадкувати владу і стати молдовським господарем. Таким чином, рід Б. Хмельницького міг перетворитися в монархічну династію.

Однак проти угоди виступили Волоське (Валахія) та Трансильванське князівства. Їх підтримали магнатські зағони Речі Посполитої. Проти В. Лупула розпочалася війна, в якій молдовський правитель зазнав поразки та вже у квітні 1653 р. попросив про допомогу Б. Хмельницького. Прислане Б. Хмельницьким численне військо на чолі з Тимошем у битві під Яссами розбило війська противників.

Спочатку успіх був на боці військ молодого Хмельницького та молдовського господаря. Але згодом ситуація змінилася і вони відступили до міста *Сучава*. Героїчна оборона міста тривала кілька тижнів.

Під час одного з обстрілів було смертельно поранено Т. Хмельницького. 15 вересня 1653 р. помер, а згодом козаки зі зброєю в руках залишили місто та повернулися до України з тілом гетьманича.

Поразка під Сучавою і смерть Тимоша перекреслили династичні плани Б. Хмельницького. Молдову як союзника було втрачено.

Б. Хмельницький зустрічає обоз із тілом сина (картина художника Осипа Куриласа, початок XX ст.)

Розгляньте картину. Як зустріли загиблого гетьманича козаки? За допомогою яких художніх засобів автор передав цю подію?

Як позначилася на політиці Б. Хмельницького втрата Молдови як союзника? Як, на вашу думку, розвивалися б події, якби Т. Хмельницький залишився живим?

3. Облога Жванця 1653 р.

Навесні 1653 р. в Україні поновилися воєнні дії. Козацьке військо збиралося повільно. Давалася взнаки втома від війни, яка точилася вже шостий рік. Кримський хан також не поспішав на допомогу.

Тим часом на Поділля йшло польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром. Б. Хмельницький, вміло керуючи козацько-кримським військом, змусив поляків восени 1653 р. зупинитися і стати табором поблизу м. *Жванець* (нині Хмельницька область). Тут гетьман своїми полками оточив противника.

Від остаточної поразки коронне військо вкотре врятував кримський хан. Іслам III Герай і Ян II Казимир 16 грудня 1653 р. уклали *Кам'янецьку угоду*. Крім того, король зобов'язувався виплатити в ханську скарбницю 100 тис. злотих. Гетьман зняв облогу Жванця, при цьому заявивши, що Кам'янецької угоди не визнає.

Події кінця 1653 р. засвідчили, що жодна зі сторін (козацька держава і Річ Посполита) не могла досягти істотної переваги у війні. Це, а також непевна поведінка кримського хана як союзника, зміцнило переконання Б. Хмельницького шукати іншого союзника для продовження боротьби проти Речі Посполитої.

Козацька революція (події 1652–1654 рр.)

1. Покажіть на карті, як розгорталися події війни в 1652–1654 рр.
2. Поясніть, у результаті якої події Українська козацька держава набула позначених обрисів.
3. Дізнайтеся з додаткових джерел інформації, за яких обставин змінилося розташування Запорозької Січі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «**Битва під Батогом. Молдовські походи. Жванецька битва**».

	Можу назвати час і показати на карті місця головних воєнних подій 1652–1653 рр.	Прекрасно
	Можу визначити місце та наслідки Молдовських походів у політиці Б. Хмельницького.	Добре
	Можу схарактеризувати воєнно-політичне становище Української козацької держави за підсумками подій 1648–1653 рр.	Треба попрацювати
	Можу спрогнозувати перспективи розвитку подій Козацької революції після 1653 р.	Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність історичних подій.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Проведіть у класі дискусію на тему: «Ідея Б. Хмельницького про спадкове гетьманство: прагнення до особистого панування чи політична необхідність?».
- Виконайте завдання з альтернативної історії: придумайте, як могли б розвиватися події Козацької революції за умови успіху Молдовських походів.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Візьміть участь у дослідницькому проєкті «Соратники Богдана Хмельницького»: виконайте творчий проєкт «Історичний календар», до якого запропонуйте сторінки-постери про соратників гетьмана. У роботі зверніть увагу на ролі діячів у подіях Козацької революції.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1–2 червня 1652 р.

Битва під Батогом

Жовтень–грудень 1653 р.

Облога Жванця

§ 21

Українська козацька держава — Військо Запорозьке

Пригадайте, що стало причинами Козацької революції під проводом Б. Хмельницького. Про які державотворчі дії Б. Хмельницького ви дізналися з попередніх параграфів?

Діємо: практичні завдання

За § 21 та § 22 проведіть дослідження державотворчої політики Б. Хмельницького. Визначте форму правління створеної української держави (монархія чи республіка). За підсумками роботи дайте оцінку внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана в умовах війни з Річчю Посполитою — визначте сильні сторони козацької держави й загрози її існуванню. У ході роботи заповнюйте таблицю.

Напрямок державотворення	Досягнення	Труднощі

1. Творення державного апарату

Уже до літа 1648 р. на підконтрольних козакам українських землях було ліквідовано устрій Речі Посполитої. Б. Хмельницькому довелося швидко організовувати власну адміністрацію на завойованих територіях.

Офіційною назвою держави було **Військо Запорозьке**. Історики дали назву цій державі **Гетьманщина**, а сучасні науковці називають її **Українська козацька держава**.

Очолював державу Військо Запорозьке **гетьман**. Формально посада була виборна. Однак вже за рік гетьманства Богдана Хмельницького почали називати «государем і гетьманом». Як фактичний керівник держави Б. Хмельницький видавав розпорядчі документи — **універсали**. Історикам відомо про 158 універсалів і наказів гетьмана.

Гетьману підпорядковувалися всі сфери й важелі зовнішньої та внутрішньої (зокрема судової) влади. Влада Б. Хмельницького була фактично необмеженою. Хоча формально гетьман керував державою спільно з радою, яка ділилася на Генеральну та старшинську.

Генеральна (Повна, Загальна, Чорна) рада — форма прямого волевиявлення козацтва як правлячого стану суспільства. Вона виконувала роль головного розпорядчого органу держави.

Проте в умовах, коли рішення слід було ухвалювати швидко, цей тип правління був малоефективним. Тому популярнішим став **представницький тип зборів** — **старшинська рада**. На ній вирішували найважливіші питання.

Процедура проведення ради була доволі простою і нагадувала січову. Збір відбувався за сигналом — барабанним дробом. Обговорення і голосування — через вигуки й підкидання шапок.

Загальне керівництво радою здійснював гетьман. У її проведенні йому допомагали **генеральний обозний** і **генеральні осавули**, які стежили за процедурою і порядком.

Представники козацтва, які обіймали урядові посади, називалися старшиною. У Війську Запорозькому старшина поділялася на генеральну, полкову та сотенну. **Генеральну старшину** обирали на радах, її посадовці були виконавцями рішень гетьмана і рад. Проте Б. Хмельницький призначав старшину особисто, лише затверджував її через ради.

Думки істориків

**Наталя Старченко, українська історикиня,
про соратників Б. Хмельницького**

Майбутніх дослідників очікує детальний аналіз тих людей, що оточували Б. Хмельницького «яко вольного і значного шляхти руської сина». Так охарактеризує гетьмана, чиє ім'я буде пов'язане з народженням козацької держави, буквально в першому ж реченні свого літопису, датованого 1720 р., Самійло Величко. Він же назве козаків «вольним, шляхетським, савроматійським, козако-руським» народом.

Ті люди добре знали, що стосунки політичного народу укладаються з виборним королем на підставі договору, а порушення королем своїх зобов'язань служило підставою для застосування підданими права на спротив.

1. Поміркуйте, вихідцями з якого стану була значна частина козацької старшини.
2. Якими якостями мали володіти Б. Хмельницький та його соратники для ефективного управління державою?

Козацький прапор 1651 р.
(зберігається у Військовому музеї
у Стокгольмі, Швеція)

Матриця козацької печатки
третьої чверті XVII ст.

Генеральний писар Був найближчою до гетьмана людиною, відповідав за дипломатію, розвідувальну та контррозвідувальну діяльність. Саме у писаря зберігалася державна печатка.

Генеральний обозний Очолював генеральну артилерію в мирний час і під час походів. Відповідав за її матеріальне забезпечення і за озброєння війська. Мав помічників: осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармаша та ін. Обозний стежив за веденням козацького реєстру. Міг бути наказним гетьманом або послом за кордон.

Генеральний суддя Очолював Генеральний військовий суд і відповідав за судочинство в державі. Іноді могло одночасно бути два генеральних судді: «перший (головний)» і «другий». Суддя міг виконувати додаткові доручення і завдання. У генерального судді зберігалася суддівська печатка.

Генеральний підскарбій У підпорядкуванні генерального підскарбія був Генеральний скарб, податкова система, різні види додаткових зборів. Він відповідав за впровадження нових податків і за збір старих.

Генеральний осавул Виконував різноманітні доручення гетьмана. Він міг бути послом, військовим керівником, стежив за дисципліною у війську та несенням караульної служби.

Генеральний хорунжий і генеральний бунчужний Спочатку входили до особистого двору гетьмана й відповідали за клейноди: гетьманські бунчук, булаву і хоругву. Згодом їхні обов'язки розширилися до рівня довірених людей для особливих доручень.

Наступною за ієрархією ішла *полкова* та *сотенна старшина*. Полкова старшина мала схожі з Генеральною посади, за винятком підскарбія і бунчужного. Сотенний рівень був простіший за структурою.

На найнижчому щаблі адміністративної ієрархії перебували *старшина (отамани)* та *урядовці населених пунктів*: городові та сільські отамани, інша міська адміністрація.

2. Полково-сотенний адміністративний устрій держави

Територія держави Війська Запорозького ділилася на *полки*, а ті — на *сотні*. Під час воєнних дій ці полки й сотні виступали в ролі військових одиниць.

Кількість полків у перші роки коливалася і могла сягати кількох десятків. Змінювалися їхні назви. Проте історики вважають, що після 1651 р. їх налічувалося 16. Кількість сотень у них була неоднорідна і становила близько 274 одиниці.

Столицею козацької держави був **Чигирин**, але нерідко прийоми посольств і функціонування Генеральної канцелярії відбувалися в гетьманській резиденції в Суботові.

Запорозька Січ формально зберігала власну систему управління, проте фактично підпорядковувалася Б. Хмельницькому.

Варто запам'ятати!

Генеральна рада — вищий представницький орган влади у Війську Запорозькому.

Генеральна старшина — члени уряду Української козацької держави.

Гетьман — керівник Війська Запорозького, правитель Української козацької держави.

Полк — територіально-адміністративний округ Війська Запорозького.

Сотня — територіально-адміністративна одиниця в межах полку.

Універсали — розпорядчі документи, якими до населення Гетьманщини доносилися управлінські рішення гетьмана.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте малюнок XVIII ст. та з допомогою додаткових джерел розтлумачте його зміст.

Богдан Хмельницький з полками

3. Соціально-економічні реформи

З початком Козацької революції законодавство Речі Посполитої втрачало чинність на українських землях.

Найперше це стосувалося **земельної власності**. Шляхта, яка не підтримала Козацьку революцію, змушена була покинути територію Війська Запорозького. Велика частина селян звільнилася від особистої залежності від власників землі. Однак вони мали сплачувати податки на Військо Запорозьке.

Церква зберегла свою земельну власність і підданих.

Чимало уваги гетьман приділяв розвитку торгівлі. У державі вводилися *пільги для іноземних купців*. Великим успіхом стало підписання в 1650 р. з Османською імперією угоди про вільну торгівлю на її території та звільнення українських купців від сплати мит.

У державі була створена *нова податкова система*. Невеликий збір стягували з усіх торговельних операцій. Крім звичайних податків, існував спеціальний військовий податок. Зі старих економічно-господарських механізмів було залишено підтримку монастирського землеволодіння, повернуто оренду.

Думки істориків

**Іван Лисяк-Рудницький, український історик,
про становище селянства в Гетьманщині**

Чи простий народ України мав узагалі якусь користь з Хмельниччини? Революція XVII ст. не могла витворити демократичної соціальної системи, що включала б у себе принцип рівності усіх громадян перед законом. У тогочасній Європі цього принципу взагалі ще ніде не існувало. Але, незважаючи на... дедалі більшу нерівність, становище простого народу у козацькій Україні було кращим, ніж у сусідніх країнах — Польщі та Московщині... Все ж таки становище селянства в Гетьманщині було кращим, ніж у будь-якій іншій країні Східної Європи того часу, воно було особисто вільне і могло володіти землею.

Як історик характеризує соціальні відносини у Війську Запорозькому? Чим історик виправдовує те, що не вдалося досягти рівності громадян у сучасному розумінні?

Система управління, створена Б. Хмельницьким, показала свою міцність під час складних випробувань війни за самостійність. Водночас постійні воєнні дії уповільнювали процес творення державних інституцій. Багато сторін життя нової держави спиралися на старі форми. Так, у судочинстві використовувалися традиційні правові кодекси — Статут, магдебурзьке право тощо.

4. Міжетнічні відносини на теренах України

В Україні, як і в інших країнах, жили і живуть представники різних народів, різних релігій та конфесій. Їхні взаємовідносини формувалися в часи тривалого мирного співіснування й добросусідства, а також в періоди протистоянь.

Це стосується, зокрема, християн-українців і мусульман-татар. Історія знає чимало воєнних союзів між ними і бойових сутичок, економічної співпраці й релігійних протиріч.

Вам відомо про конфлікти й взаємодію між католиками, протестантами, уніатами та православними. У війнах між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким, які часто відбувалися під релігійними гаслами,

народи цих країн часом протистояли один одному як закляті вороги. А в інші часи вони були добрими сусідами, взаємозбагачували культуру, мову, традиції одне одного.

Від давніх часів драматичною була історія євреїв. Майже два тисячоліття вони не мали власної держави та були розсіяні по світу.

Поміркуймо!

Пригадайте визначення поняття «діаспора». Які національні спільноти мають велику діаспору сьогодні? В яких країнах у наші дні є найбільша українська діаспора?

У XIII–XV ст. внаслідок релігійної нетерпимості євреїв вигнали з Англії, Франції, Іспанії, Португалії. В інших країнах погіршилися умови їхнього проживання. Євреї стали масово переселятися на землі Королівства Польського та Великого князівства Литовського (пізніше — Речі Посполитої). Володарі цих країн надали євреям привілеї, які забезпечували їм правовий захист і широке самоврядування.

Особливо охоче єврейські громади селилися в українських містах. Так, у Луцьку і Володимирі євреї становили 20 % населення, а в деяких містах їхня питома вага сягала 50–60 %. Тут євреї не були відділені від решти мешканців мурами, а синагоги і церкви могли розташовуватися поруч. Таке тісне співжиття, з одного боку, породжувало конфлікти, а з іншого — творило добросусідські взаємини та спільні інтереси.

Євреї не мали права володіти землею, а саме землеробство було основним видом господарства в ті часи. Доступними для євреїв були лише *ремісництво, орендарство, лихварство, торгівля і посередництво*. Останні заняття, хоч і необхідні для економічного життя, часто сприймалися іншим населенням як такі, що дають можливість несправедливо наживатися на селянах.

Велика синагога в Острозі
збудована ймовірно в XV–XVI ст.
(поштівка 1904 р.)

Думки істориків

Ігор Щупак, український історик, про відносини українців та євреїв

Велика питома вага євреїв була серед орендарів, які нещадно експлуатували українських селян. Показовими були слова одного польського магната: «Ми завжди обдирали українських селян єврейськими кігтями». Тому євреї сприймалися українським населенням як союзники шляхти. А ненависть українського селянства до панів поширювалася на всіх євреїв, в тому числі й незаможних, які самі перебували в тяжких умовах.

Подібне загострення протиріч між місцевим селянством та «іншими» було типовим для всього тогочасного європейського світу.

До політичних й економічних суперечностей між українцями та євреями додавалися *релігійні*. У період Контрреформації християнська церква формувала образ євреїв-єретиків як «ворогів Христових» та чужинців, що нібито протистояли цінностям добропорядних християн.

Протиріччя між різними спільнотами завжди загострювалися в період війн, коли переставали діяти право і правила. Так відбулося і під час Козацької революції середини XVII ст. Вона супроводжувалася насильством і вбивствами, масовими антиєврейськими погромами тощо. У 1648–1656 рр. повсталі вбили десятки тисяч євреїв, оскверняли синагоги, знищували священні книги юдеїв. Є чимало фактів про примусове вихрещення євреїв повстанцями.

Євреї здебільшого залишалися беззахисними перед загонами козаків, у такій ситуації польські загони зазвичай виступали захисниками євреїв. Зокрема, захисником євреїв виступав князь Ярема Вишневецький.

Проте *війни й кровопролиття не становили найдовші періоди історії*. Коли хвилі повстання припинилися і постала держава, відносини між козаками та євреями почали налагоджуватися. Так, вже у XVIII ст. на Новій Січі існувала єврейська торговельна компанія. Запорожці зобов'язалися надавати купцям цієї компанії збройний супровід під час подорожі козацькими землями. Є документи, що свідчать про наявність євреїв серед самих козаків.

У козацькій старшині було чимало іноземців. Серед них представники покозаченої польської католицької шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.). Кочубеї були кримськими татарами, Орлики та Пассеки походили із Чехії. Козацькими старшинами єврейського походження були знатні козацькі роди Боруховичів, Магеровських-Перехрестів, Герциків, Крижановських, Марковичів, Перехрестів-Осипових та деякі інші.

Попри війни й протиріччя, важливими чинниками взаємин між українцями й представниками інших народів були економічна вигода та здоровий глузд.

Козацька революція під проводом Б. Хмельницького **1648–1657 рр.** є визначним явищем в українській історії. Війна призвела до істотних змін в усій центрально-східній Європі. На частині територій Речі Посполитої з'явилася нова козацька держава. Місце політичного стану в ній замість шляхти, до якої долучалися за правом народження, зайняло козацтво. Доступ до цієї військової групи був значно відкритішим для представників інших станів. Крім того, була ліквідована особиста залежність великої частини селян від землевласників.

Ці зміни історики назвали соціальною революцією. Революція заклала фундамент для яскравих процесів у духовному й культурному житті цієї частини України.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Українська козацька держава — Військо Запорозьке».

Можу назвати основні державотворчі заходи Б. Хмельницького.

Можу розповісти про систему управління Українською козацькою державою.

Можу аргументовано дискутувати щодо форми правління Гетьманщини.

Можу визначити суперечності в устрої Війська Запорозького.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Ознайомтеся із цитатою українського історика та дайте відповіді на питання.
Про яку роль Б. Хмельницького в державотворенні пише автор?
Чи виправданою, на вашу думку, була значна концентрація влади у гетьмана?
Які загрози існуванню козацької держави після смерті Б. Хмельницького передбачав історик?

Петро Кралюк, український історик

Воєнно-політичне утворення українського козацтва, сформоване за часів Хмельниччини, можна назвати військом-державою, де була сильна влада гетьмана. У такій державі велику роль відігравала персоніфікована влада. Поки жив Хмельницький, то вдавалося згладжувати суперечності й утримувати єдність.

- За власними критеріями зіставте Козацьку революцію на українських теренах з національно-визвольною війною в Нідерландах та Англійською революцією. Визначте спільні й відмінні риси в цих подіях.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Підготуйтеся до дискусії (доберіть аргументи до кожної з позицій) на тему: «Військо Запорозьке — козацька демократія чи військова диктатура?».
- Розгадайте ребуси та зі слів-відповідей складіть коротке повідомлення для історичної радіопередачі.

§ 22

Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників

Пригадайте, що було метою дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького у роки Козацької революції. Які держави виступали союзниками та опонентами гетьмана у боротьбі?

1. Завдання і цілі козацької дипломатії

Із самого початку Козацької революції стало зрозумілим, що без союзників здобути перемогу над Річчю Посполитою, однією з найбільших і найсильніших держав Європи, буде неможливо.

Перед Б. Хмельницьким постали два важливі завдання.

1. Знайти союзників для отримання військової допомоги.

2. Узаконити гетьманську владу в очах інших правителів Європи. Адже в ті часи лише легітимний (законний) правитель мав право на встановлення союзів і політичних угод.

На той час найвпливовішими великими державами в Центральній та Східній Європі були *Османська імперія, Московське царство та Річ Посполита*.

2. Османська імперія.

Кримське ханство і дунайські князівства

Османська імперія домінувала на півдні. Для Української козацької держави союз з османами був вигідним. Султан міг надати війська, економічну допомогу, забезпечити спокій на кордоні й дати титул князя Б. Хмельницькому. Офіційні козацько-османські контакти розпочалися влітку 1648 р. А у 1649–1650 рр. було домовлено, що султан стане верховником Війська Запорозького.

Переговори з османами Б. Хмельницький використовував, аби змусити московського царя швидше прийняти рішення про укладення угоди з Військом Запорозьким. І справді, невдовзі після того, як у травні 1653 р. османські посли привезли Б. Хмельницькому клейноди васала

Дари в Чигирині. 1649
(офорт Тараса Шевченка, 1844 р.)

Порти, московський цар прислав до Чигирини грамоту, в якій повідомляв про згоду взяти під свою «високу руку» козацьку державу. Натомість плідними були відносини з васалами османів.

Кримське ханство було першою державою, яка надала військову допомогу. *Усі перемоги Б. Хмель-*

ницького в 1648–1653 рр. були здобуті за участі кримського війська. Проте ханство мало й свої інтереси. По-перше, Крим перебував у ворожих відносинах з Московською державою. Відповідно, хан тиснув на гетьмана щодо організації спільного походу на московські володіння. По-друге, хан не був зацікавлений у цілковитій перемозі Б. Хмельницького.

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про відносини козацтва і кримських татар**

Головним приятелем Хмельницького був Іслам-Гірей... У часи Хмельниччини природу своєї схожості розуміли обидві сторони: ...козакам і татарам не можна знизитися до хліборобства, війна для них необхідна. Вигодувані одним степом і звичні до однакового добичницького (козацького) хліба, запорожці без проблем знаходили порозуміння з татарами... Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставилося саме життя, важила небагато.

У чому історикиня вбачає передумови для союзницьких відносин між кримськими татарами й українськими козаками?

Важливе значення в планах Хмельницького відігравало Молдовське князівство. Адже гетьман хотів породичатися з династією легітимних володарів, а також заручитися підтримкою новопридбаного родича. Шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул надавав таку можливість. Натомість Волоське князівство, ворогуючи з Лупулом, виступало противником посилення козаків у Молдові. По смерті Т. Хмельницького цей напрямок зовнішньої політики втратив інтерес для козацької держави.

3. Центрально-Західна Європа

Трансильванське князівство. Восени 1648 р. розпочалися перемовини з трансильванським князем Дердем II Ракоці. Було направлене велике посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським. Головним питанням у відносинах було отримання військової допомоги. Інтенсивність відносин між Військом Запорозьким і Трансильванією змінювалася залежно від перебігу воєнних дій. У 1656 р. сторони підписали союзну угоду про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої.

Франція вбачала в Речі Посполитій потенційного союзника. Тому французький уряд намагався примирити ворожі сторони і надіслав до гетьмана Б. Хмельницького свого представника. Донесення про Козацьку революцію йшли в Париж регулярно. Записки Г. Боплана, П. Шевальє та інших сприяли розширенню знань західних європейців про Україну.

4. Балтійські країни

Швеція була противником Речі Посполитої. Причини ворожнечі полягали в конкуренції за виходи до Балтійського моря і династичні суперечки. Ці обставини визначали шведський напрямок зовнішньої політики Війська Запорозького. Уже у 1650 р. перше українське посольство сягнуло Швеції з пропозицією союзу. У 1654 р. Б. Хмельницький відрядив до короля Швеції Карла X нове посольство з пропозицією утворити антипольський блок з України, Швеції, Трансильванії, Бранденбургу, Молдови і Волощини. Уже в 1655 р. Швеція оголосила Речі Посполитій війну і доволі швидко окупувала більшу частину країни, включно з Варшавою і Краковом. Навіть частина магнатів і литовський гетьман Я. Радзивілл перейшли на бік Карла X. Король повірив, що може посісти польський престол, тому відмовив Б. Хмельницькому в праві на Галичину і частину Волині.

Свідчать документи

З листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла X Густава

...Як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і, сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство і знущання з них... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані... з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані найсвітлішим воєводам Молдови й найсвітлішому князеві Трансильванії.

Поясніть, про які відносини між гетьманом і королем ідеться в листі.

Курфюрство **Бранденбург-Пруссія** було пов'язане з Королівством Польським давніми васальними зв'язками. Відповідно тривалий час місцевий курфюрст (правитель) Фрідріх-Вільгельм I на боці Речі Посполитої під час Козацької революції. Наступ Швеції змінив позицію курфюрста. Він виступив на боці шведів. Відповідно почав шукати додаткових союзників і в 1655 р. спробував встановити відносини з Військом Запорозьким. У червні 1657 р. його посольство прибуло в Чигирин.

Отже, **дипломатія Б. Хмельницького охоплювала майже всю Європу**. Завдяки вмілій політиці гетьман зміг вивести Українську козацьку державу на європейську політичну арену.

Діємо: практичні завдання

1. Прокоментуйте характер взаємин Війська Запорозького (Гетьманщини) із зазначеними державами.
2. Як політичні інтереси європейських країн і міжнародні відносини в Європі впливали на події в Україні під час війни з Річчю Посполитою?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Зовнішня політика козацької держави: у пошуку союзників».

	Можу назвати цілі й напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького.	Прекрасно
	Можу визначити мотиви європейських держав у підтримці відносин з Гетьманщиною.	Добре
	Можу назвати приклади союзницької взаємодії Гетьманщини та окремих держав у роки Козацької революції.	Треба попрацювати
	Можу висловити судження щодо ефективності зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького.	Нічого не зрозуміло

2. Утворіть логічні пари із назв держав та фактів з історії взаємин Б. Хмельницького з ними.

1 Кримське ханство	А Спроби примирити Річ Посполиту й козаків
2 Молдовське князівство	Б Обговорення ідеї створення антипольського блоку
3 Швеція	В Спільні воєнні дії в боях з військом Речі Посполитої
	Г Спроба домогтися союзу шляхом «шлюбної дипломатії»

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Обговоріть у класі результати роботи над завданням рубрики «Діємо: практичні завдання» (с. 124). Змодельуйте ситуацію наради Б. Хмельницького зі старшиною та від імені гетьмана виголосіть план подолання труднощів, що виникли в ході подій Козацької революції.
- У відносинах з якою державою Б. Хмельницький вдався до «шлюбної дипломатії»? Визначте наслідки цього кроку для Б. Хмельницького.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

- Уявіть себе представниками посольства однієї з тогочасних держав і спробуйте від імені обраної держави обґрунтувати позицію щодо міжнародних відносин з Українською козацькою державою.

§ 23

Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

Пригадайте з курсу історії середніх віків, яким був характер зовнішньої політики Московського князівства. Чим це загрожувало Українській козацькій державі?

Діємо: практичні завдання

На осінь 1653 р. Б. Хмельницький остаточно дійшов рішення про необхідність укладення угоди саме з Московським царством. Змодельуйте ситуацію козацької ради при гетьманові, на якій розглядалося питання про угоду з Московією. Висловіть аргументи Б. Хмельницького «за» угоду та аргументи «проти», що їх могли висунути опоненти угоди з Московським царством.

1. Переяславська Рада 1654 р.

До осені 1653 р. війна козаків із Річчю Посполитою зайшла у глухий кут. Вона потребувала великих людських і фінансових ресурсів, яких у козацької держави бракувало. У пошуках союзників Б. Хмельницький ще від 1648 р. пішов на налагодження контактів з Московією. Протягом війни відбувався постійний обмін посольствами.

Восени **1653 р.** на Земському соборі в Москві було вирішено прийняти Військо Запорозьке під протекцію царя. Уже 11 жовтня Московія оголосила війну Речі Посполитій, а до Війська Запорозького було відправлено представницьке посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним.

Свідчать документи

З рішення Земського собору в Москві

А про гетьмана Богдана Хмельницького та про все Військо Запорозьке бояри і думні люди сказали, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович усія Русі змилювався того гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їхніми та із землями прийняти під свою державну високу руку для православної християнської віри та святих Божих церков, тому що панів рада і уся Річ Посполита на православну християнську віру... повстали й хочуть... викоренити.

1. Як у постанові Земського собору пояснюється рішення про «прийняття під царську руку» Війська Запорозького?
2. Якими, на вашу думку, були справжні мотиви цього рішення?

Московити прибули до Переяслава напередодні проведення козацької ради, яка планувалася на 18 січня 1654 р. Домовилися про оголошення змісту українсько-московської угоди на старшинській раді.

Наступного дня було вирішено винести всю процедуру на *Генеральну раду*. На ній були представлені не всі регіони *Війська Запорозького*.

Учасники загалом висловили підтримку діям Б. Хмельницького, але уявляли угоду з царем як договір, який мав бути скріплений присягою двох сторін. Саме так укладалися відносини шляхти з королем у Речі Посполитій. Натомість за московською політичною культурою *цар не присягав*.

Складна зовнішньополітична ситуація диктувала свої умови, тому **18 січня 1654 р.** Б. Хмельницький і старшина в церкві Переяслава присягнули на вірність царю. Своєю чергою московський посол передав гетьману від царя символи влади: прапор, боярську шапку, ферязь (парадний одяг можновладців у Московії) і булаву. Проте частина українського суспільства була проти угоди з Московією.

Думки істориків

**Сергій Плохій, український та американський історик,
про розуміння Переяславської угоди козаками і Московією**

Козаки вважали Переяславську угоду контрактом, що має зв'язувати обов'язками обидві сторони. З боку Хмельницького, він та його держава потрапляли під протекторат царської влади. Вони обіцяли відданість і військову службу в обмін на захист, пропонований Московською державою. Цар, однак, сприймав козаків як нових підданих, щодо яких він не має жодних зобов'язань...

1. Подумайте, чому для московського царя було важливим отримати односторонню присягу від козаків під час укладення угоди.
2. Чим, на вашу думку, пояснюється таке різне розуміння угоди козаками і Москвою? До яких наслідків це призвело?

Думки істориків

**Василь Павлов, український військовий історик,
про ставлення українців до Переяславської угоди**

Поняття колективної присяги тоді не існувало взагалі, була тільки присяга особиста. Навіть у найближчому оточенні Богдана Хмельницького далеко не всі поклялися у вірності Московській державі. Аргументи проти цієї присяги нічим не відрізнялися від аргументів проти присяги польському королю — це втрата самоврядування, втрата самостійності. Той же Іван Богун був незадоволений тим, що прийшли московські воєводи, — для нього вони нічим не відрізнялися від польських.

1. Про яке ставлення до угоди з Московією свідчить історик? Чим воно зумовлене?
2. На які особливості козацької держави вказує те, що не всі клялися на вірність цареві?

Незгода полковника Івана Богуна
(картина художника Мирослава Добрянського, 2005 р.)

Розгляньте картину й визначте, які настрої в частини українського суспільства викликала Переяславська угода. Як художник відобразив ці настрої?

2. Березневі статті 1654 р.

27 лютого 1654 р. до Москви вирушило посольство з умовами угоди з боку української сторони (23 статті — пункти).

З 23 березня до 5 квітня тривали перемовини, під час яких велася дискусія щодо різних пунктів. У результаті було подано документ з 11 статей, де були відсутні сім статей початкового варіанту, а інші — об'єднані. Цей варіант було затверджено під назвою «*Статті Богдана Хмельницького*».

Статті з базового варіанта, які не потрапили до цього документа, були пізніше затверджені царськими грамотами. Цей комплекс документів дістав пізніше назву «*Березневі статті*».

Згідно з документом *Військо Запорозьке мало певні права, а також було окреслено обопільні обов'язки*.

3. Дискусії навколо характеру українсько-московської угоди

Загалом українсько-московська угода 1654 р. означала встановлення формальної васальної залежності. Чимало питань залишалися дискусійними і могли тлумачитися сторонами по-своєму. Проте на момент її підписання в Українській козацькій державі фактично не було іншого вибору.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р.: основні положення

- Українська козацька держава зберігала свій устрій і форму правління, повну самостійність у внутрішній політиці.
- Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства і міщан.
- Чисельність козацького війська (реєстр) становила 60 тис. осіб.
- Українська влада зберігала право на політичні відносини з іншими державами, проте мала повідомляти московську сторону про зміст переговорів. Військо Запорозьке не мало права на самостійні відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Українська козацька держава зобов'язувалася виплачувати визначену суму до московської скарбниці.
- На Кодакі мали стояти постійні українські гарнізони, а московський уряд повинен був їх забезпечувати всім необхідним.
- Московія зобов'язувалася дислокувати війська на кордоні між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, поставити гарнізон у Києві та захищати всі кордони української держави.
- Московський уряд гарантував захист підданих кримського хана від нападів свого прикордонного населення (особливо від донських козаків).

Дайте оцінку змісту Березневих статей з точки зору інтересів козацтва і Московії.

НАСЛІДКИ БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ 1654 р.

Забезпечення тилу з боку
Московського царства

Визнання Української
козацької держави суб'єктом
політичних відносин
з боку Московського царства

Спільні військові дії Війська
Запорозького та Московії проти
Речі Посполитої

Змінилося ставлення до Української
козацької держави з боку Кримського
ханства. Його уряд почав шукати мож-
ливості відновити союзні відносини

Угоду між Військом Запорозьким і Московським царством 1654 р. історики називають Переяславською Радою. Однак насправді це був цілий комплекс усних і письмових домовленостей.

4. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр.

Протягом 1654–1655 рр. війська Української козацької держави і Московії були союзниками у війні з Річчю Посполитою. Головним театром воєнних дій були землі Великого князівства Литовського.

Тим часом у 1654 р. Річ Посполита підписала угоду з Кримським ханством про спільні дії проти Української козацької держави та мос-

ковських військ. У січні 1655 р. польсько-кримське військо оточило й взяло в облогу Умань, обороною якої керував Іван Богун. Він відбив всі ворожі атаки і дав час Б. Хмельницькому зібрати військо. Неподалік м. *Охматів*, що на Черкащині, з 29 січня до 1 лютого 1655 р. відбулася кривава битва. Татари на цей раз покинули коронне військо та зайнялися пошуками здобичі на українських землях. Це вплинуло на перебіг подій. Козакам і московитам удалося вислизнути з оточення та перехопити ініціативу. Наступ коронної армії був зупинений. У народі це місце, з огляду на величезну кількість загиблих та жорстокі морози, що стояли під час битви, прозвали Дрижи-полем.

На білоруських землях грабунки та репресії з боку московитів спричинили селянські заворушення («шуши»). Цим скористався Я. Радзивілл і в грудні почав громити московські підрозділи. Водночас українцям вдалося відбити атаки литовських підрозділів і змусити противника відступити. 28–29 липня 1655 р. союзники захопили столицю князівства — м. Вільно.

Успіхи на литовсько-білоруському театрі бойових дій сприяли просуванню головних українських сил і московських військ у напрямку Львова. 19 вересня 1655 р. під містечком Городок (нині місто Львівської області) союзники завдали нищівної поразки польському війську.

Майже вся Галичина була тоді зайнята українсько-московськими військами. Утім, розвинути подальший успіх не вдалося. На це вплинули розбіжності між українською і московською сторонами. Загрозу несла поява на кордоні кримського війська. Також шведський король Карл X, чиї війська захопили Варшаву і якому поляки пообіцяли корону, почав погрожувати Війську Запорозькому війною. Ці чинники змусили гетьмана та воєвод відвести головні сили на Волинь і Поділля.

5. Віленське перемир'я

й українсько-шведсько-трансильванський союз

Вступ Швеції у війну проти Речі Посполитої налякав московитів. Тому Московія пішла на замирення з Річчю Посполитою. **24 жовтня 1656 р.** було укладено московсько-польське Віленське перемир'я. Українська сторона не була допущена до перемовин, тож її *інтереси були проігноровані.*

Віленське перемир'я призвело до остаточного розриву відносин між гетьманом і царем.

Поміркуймо!

Уявіть себе в ролі Б. Хмельницького. Дайте оцінку воєнно-політичному становищу Української козацької держави після Віленського перемир'я. Запропонуйте шляхи виходу із кризового становища. До кого ви звернулися б по допомогу?

Політика Московії змушувала Б. Хмельницького приєднатися до *шведсько-бранденбурзько-трансильванського союзу*. Згідно з ним всі чотири країни мали розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої; їхнім результатом мав стати поділ цієї держави. Трансильванський князь претендував на польський престол, шведи — на литовські та північну частину польських земель. *Українська козацька держава мала отримати незалежність*. Протягом грудня 1656 – липня 1657 рр. союзники здійснили спільну воєнну кампанію проти Речі Посполитої. Козацьким військом командував **Антін Жданович**. Спочатку похід був успішним. Союзникам вдалося захопити ряд польських міст, зокрема Варшаву і Краків. Однак невдовзі внаслідок загрози з боку Данії Швеція покинула союз. Після того як трансильванський князь Дердь II Ракоці припинив воєнні дії, А. Жданович у липні 1657 р. самовільно вирішив повернутися в Україну, чим викликав гостре невдоволення Б. Хмельницького. Проте 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер.

Смерть Богдана Хмельницького
(малюнок Тараса Шевченка, 1836-1837 рр.)

Дізнайтеся з додаткових джерел, який сюжет намалював Т. Г. Шевченко. Проаналізуйте образи персонажів малюнка. Поясніть їхні емоції, чим вони були зумовлені?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.».

Можу визначити мотиви сторін в укладенні українсько-московського договору.

Можу схарактеризувати наслідки Переяславської ради для перебігу Козацької революції.

Можу пояснити вплив Віленського перемир'я на події 1656–1657 рр.

Можу оцінити надійність сторін в українсько-шведсько-трансильванському союзі.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Історики по-різному оцінюють наслідки Віленського перемир'я 1656 р. Одні зазначають, що Б. Хмельницький втратив підтримку сильного союзника, інші називають це «вивільненням із пастки московського царя». Якої думки дотримуетесь ви? Відповідь аргументуйте.

3. Прочитайте цитату з поезії Т. Шевченка «Розрита могила». Як, на вашу думку, автор ставиться до рішення про Переяславську раду? Чим зумовлена така оцінка дій Б. Хмельницького поетом?

Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

4. На думку українського історика Івана Лисяка-Рудницького, Переяславська рада була «*вирішальним кроком*» у піднесенні азійської, відрізаної від морів Московії до рівня потужної держави, а «*Україна стала для Росії першим вікном в Європу*». Поміркуйте над словами історика і висловіть припущення, які саме наслідки Переяславської угоди мав на увазі автор.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

Березень–квітень Українсько-московські Березневі статті 1654 р.

24 жовтня 1656 р. Віленське перемир'я

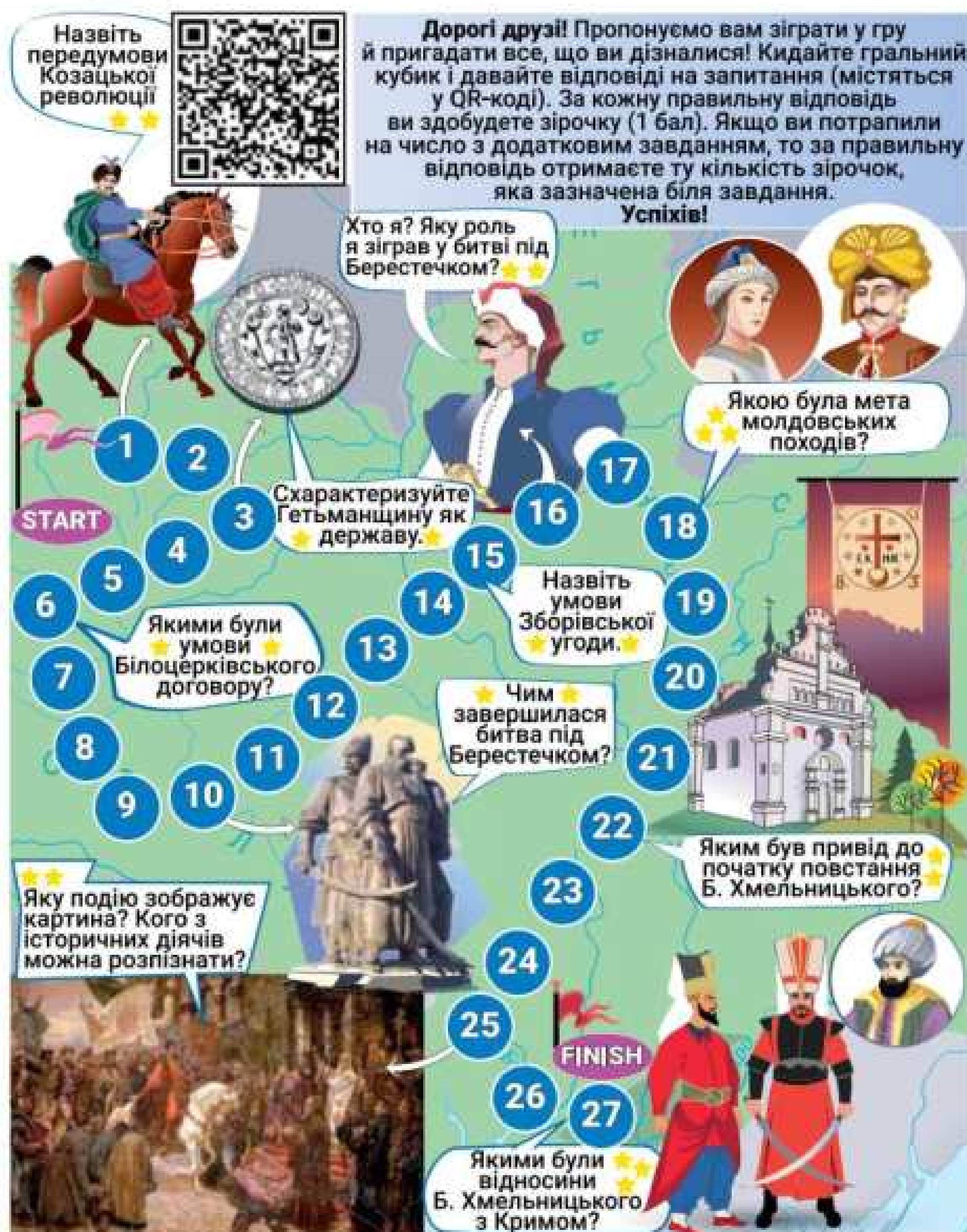

§ 24

Урок узагальнення з розділу 3 «Козацька революція середини XVII ст.»

1. Історична гра

2. Хронологічна розминка

Деякі сучасні історики в історії Козацької революції під проводом Б. Хмельницького виокремлюють три періоди. Запропонуйте хронологічні межі та характерні ознаки кожного з цих періодів революції.

Періодизація Козацької революції

3.		
2.		
1.		

3. Історичний репортаж

На основі фотоколажу створіть матеріал для історичної телепередачі. У ролі ведучого / ведучої спробуйте відтворити сюжет у класі.

Битва під Берестечком

Богдан
Хмельницький

Жванецька вежа

Іллінська церква в Суботіві

4. Що ми знаємо з теми

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/F2bku3gewUWv3dTA6> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.

ІСТОРИЧНІ АКЦЕНТИ

Після блискучих перемог і створення власної держави, козаки зіткнулися з новими викликами. Козацька старшина перетворилася на провідну верству Гетьманщини — політичну еліту. Але різні групи старшини по-різному уявляли майбутнє своєї держави. Не було згоди щодо **вибору протектора**. Частина козаків бачила можливість автономії у складі Речі Посполитої з її традиціями демократії. Частина схилилася до протекторату могутньої Османської імперії. Були й ті, хто сподівався на захист з боку православного Московського царства. До цих протиріч додалася боротьба за владу всередині самої старшини.

Щодо козацьких низів, які уособлювала Січ, то вони фактично протистояли державі. Адже козацькі низи не мали приватної власності, відстоювали рівність та не мали «вищих» і «нижчих» за посадою, цінували побратимські зв'язки між собою. Такі вольні порядки здавалися державі «анархічними».

Замість діалогу та пошуків порозуміння для блага всієї України, різні політичні групи намагалися відстояти свої інтереси силою зброї. При цьому вони стали запрошувати на допомогу сусідні держави, які скористалися цим для пограбування та підкорення України. Цю тяжку добу розбрату й занепаду називали **Руїною**.

Одним із наслідків Руїни став розділ України по Дніпру. **Правобережжя** залишилося у складі Речі Посполитої, козацький устрій тут був ліквідований, а селяни закріпачені. **Лівобережжя** зберегло обмежену козацьку автономію Гетьманщини під владою Московського царства. Саме завдяки приєднанню українських земель воно перетворилося на **Російську імперію**. Під її впливом перебували ще два окремих регіони України — **Слобожанщина** та землі **Запорозької Січі**.

Спробу зміцнити козацьку автономію здійснив гетьман **Іван Мазепа**. Під час Північної війни московський цар відмовився надати допомогу для захисту Гетьманщині, що було порушенням умов протекторату. Скориставшись цим, гетьман спробував розірвати угоду з Москвою. Але військова поразка Івана Мазепи призвела до важких наслідків. Російська влада істотно обмежила козацьку автономію, ліквідувала Запорозьку Січ та жорстоко покарала своїх противників.

Побічним наслідком поразки було утворення української політичної еміграції — гетьманом «на вигнанні» став Пилип Орлик. Саме він розробив проєкт **Конституції Війська Запорозького**, де вперше запропонував

ідею розбудови модерної демократичної козацької держави в Україні. На жаль, гетьман-емігрант не мав можливості реалізувати свій проєкт.

Вивчення подій цього періоду дають можливість засвоїти уроки історії, важливі й для сьогодення. Історія Руїни свідчить про те, що нездатність співвітчизників до порозуміння призводить до занепаду держави, а поступки ворогу не приносять мир та посилюють агресію.

Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва

Пригадайте основні напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького. Поміркуйте, які виклики стояли перед наступниками Б. Хмельницького на посаді гетьмана?

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте політику І. Виговського: якими були досягнення та прорахунки гетьмана. Визначте, які обставини завадили гетьману досягти поставленої мети. На основі отриманих результатів роботи заповніть таблицю.

Політика Івана Виговського	
Досягнення	Прорахунки

1. Іван Виговський

Напередодні смерті Б. Хмельницький скликав старшинську раду та за її згодою передав булаву своєму 16-літньому синові Юрієві. 4 вересня 1657 р. в Чигирині старшинська рада на період до повноліття Юрія об-

рала гетьманом генерального писаря Івана Виговського. На раді були присутні послы всіх держав, з якими Українська козацька держава взаємодіяла в попередні роки. Попри певні суперечності в інтересах, І. Виговському вдалося укласти домовленості зі Швецією, Оттоманською Портою, Кримським ханством, Трансильванією, Валахією та Молдовою. Він зробив акцент на військово-політичному союзі з Москвою, водночас провадячи слідом за Богданом Хмельницьким перемовини з Яном II Казимиром.

Гетьман Іван Виговський
(портрет роботи невідомого художника, XIX ст.)

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про зовнішньополітичну орієнтацію І. Виговського**

Антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення вищого духовництва, врешті — ближче знайомство з політичними звичаями Московського царства пришвидшили те, що розпочалося в останні місяці життя Богдана Хмельницького, коли козацька дипломатія гаярково шукала альтернативних варіантів союзництва. Іван Виговський, виконавець дипломатичних мережив старого гетьмана, продовжив цей курс, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з Польщею, розпочаті Хмельницьким.

1. Визначте, до налагодження відносин з якою державою схилився гетьман І. Виговський.
2. Які мотиви скеровували гетьмана І. Виговського віддалитися від Московського царства? Хто підтримував політику гетьмана?

Його дипломатичні місії сягали Бранденбурга і Пруссії.

Однак відносна рівновага в Гетьманщині була порушена Запорозькою Січчю, яку Б. Хмельницькому вдавалося утримувати репресивними заходами. Формальною підставою для незадоволення стало те, що запорожців не запросили на вибори гетьмана. У відповідь вони почали грабувати заможні козацькі господарства.

Насправді для Січі з її традиціями рівності всіх членів військової спільноти була неприйнятною традиційна держава з владною ієрархією та примусом до права. Січовики вбачали в старшині зрадників істинних козацьких цінностей. На Січ із Гетьманщини стікалися всі найбільш анархічні елементи, незадоволені сильною гетьманською владою.

І. Виговський одразу спробував придушити виступ запорожців, яких очолював **Яків Барабаш**. Однак незадоволених підтримали козацькі низи двох лівобережних полків. Полтавський полковник **Мартин Пушкар** вирішив позмагатися з І. Виговським за гетьманську булаву. У конфлікт втрутилися московити, які почали підбурювати старшину виступити проти гетьмана. І. Виговський у червні 1658 р. придушив заколот та стратив його очільників. Чимало козаків із обох сторін конфлікту загинуло.

2. Гадяцька угода 1658 р.

Внутрішня війна, яку провокувала Московія, знесилювала державу. У середовищі старшини, яка останніми роками близько пізнала політичні звичаї московитів, посилювалися антиросійські настрої. Адже це були люди, які мали інше бачення держави й політики. Тому І. Виговський продовжив курс Б. Хмельницького, який він посилював наприкінці свого життя, на зближення Гетьманщини з Річчю Посполитою.

Свідчать документи

**Із промови комісара Речі Посполитої
Станіслава-Казимира Беневського
на козацькій раді під Гадячем (16 вересня 1668)**

Вітчизна озивається до вас: «Я вас породила, не москалі, я вас вигодувала, викохала, уславила. Схаменіться, будьте рідними дітьми, не виродками».

**Із промови державного і військового діяча України і Речі Посполитої,
генерала, полковника війська Запорозького, канцлера Великого
князівства Руського Юрія Немирича на сеймі (квітень 1669)**

Від імені «войовничого, славного з давніх віків на морі й на суші Народу Руського»:

«Ми народжені у свободі, виховані у свободі, і як вільні люди нині повертаємося до неї. І готові умирати за неї ... з усією нашою вітчизною. Свобода була нашою спонукою, цим ґрунтом, якого не розірвали ні відмінність у мовах, ні навіть релігія».

Визначте за документами, у чому полягали принципові відмінності між політичною традицією Речі Посполитої та козацтва, з одного боку, і Московщини — з іншого.

За основу об'єднання послужила концепція, вироблена руською шляхтою в останні десятиліття перед Козацькою революцією — Річ Посполита як федерація трьох народів. Головними перемовниками з українського боку були Юрій Немирич і Павло Тетеря.

За підсумками переговорів **16 вересня 1658 р.** в м. Гадяч (нині місто в Полтавській області) було підписано Гадяцьку угоду.

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 р.: основні положення

- Військо Запорозьке входило до Речі Посполитої — федерації Королівства Польського, Великого князівства Литовського як третя рівноправна складова — Велике князівство Руське (у межах Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств).
- Збройні сили Великого князівства Руського становили 60 тис. реєстровців і 20 тис. найманого війська.
- Щороку 100 козаків мали отримувати шляхетство. Козацтву гарантувалася амністія і збереження всіх привілеїв.
- Православне міщанство урівнювалося в правах з католиками.
- Києво-Могилянська академія визнавалася вищим навчальним закладом на рівні з іншими польськими університетами.
- Митрополит і четверо єпископів отримували місця в сенаті триєдиної держави.
- Відкриття ще одного вищого православного навчального закладу, шкіл і друкарень.
- Шляхті надавався дозвіл повернутися до своїх колишніх володінь в Україні.

Свідчать документи

З Гадяцької угоди

I

У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

...У містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату грецька релігія не може бути.

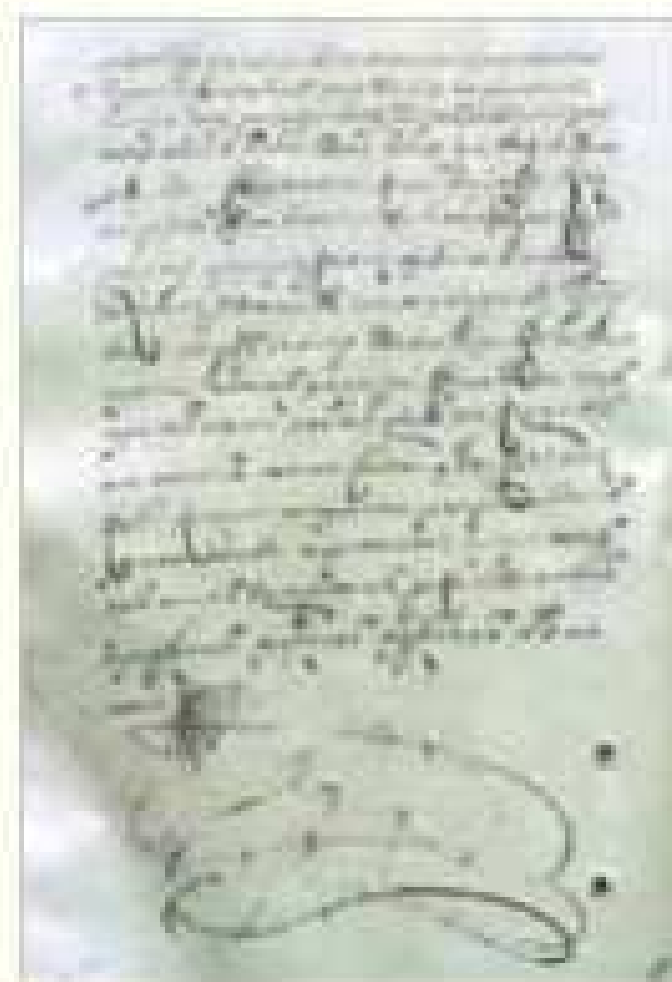
Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська...

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти...

II

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі...

...Жодних військ польських і литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське...

Фрагмент тексту
Гадяцької угоди
(1658 р.)

Опрацюйте уривок із Гадяцької угоди і знайдіть у тексті документа уривки, у яких ідеться про пункти, наведені в схемі «Гадяцька угода 1658 р.: основні положення» (с. 148). Дайте оцінку умовам Гадяцької угоди. Чи сприятливими вони були для українців? Які положення Гадяцької угоди свідчать про її антимосковську спрямованість?

Гадяцька угода могла б стати вирішальною для примирення з Річчю Посполитою. Однак бажаний для І. Виговського і його прибічників мир не настав. Уже на сеймі в травні 1659 р. польська сторона звузила домовленості. До складу української держави мали ввійти тільки землі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств — кордони повторювали Зборівську угоду. Козацьке військо скорочувалося до 30 тис. осіб. При гетьмані могли перебувати 10 тис. найманців. Особу гетьмана мав затверджувати король із чотирьох запропонованих козаками кандидатів.

Гадяцька угода була важливим досягненням І. Виговського. Однак її реалізація була зірвана позицією сейму Речі Посполитої, а водночас опозицією частини козацької старшини, яка не хотіла замирення з Річчю Посполитою. Гадяцька угода так і не була реалізована.

3. Українсько-московська війна. Конотопська битва

Укладення Гадяцької угоди загострило протистояння із Московією. 21 вересня 1658 р. цар видав грамоту, якою закликав усунути від влади І. Виговського і розпочати відкриті військові дії. Московське військо

Конотопська битва
(картина Артура
Орльонова, 2010 р.)

Відео «Конотопська битва»
(«Історія: поле битви»,
тривалість 00 хв 56 с)
<https://qr.orioncentr.com.ua/UCa0j>

Визначте на полотні ворогуючі сторони. Яке озброєння використовували протиборні сторони в битві? За допомогою яких засобів художник передав переможний результат битви для І. Виговського?

рушило на Лівобережжя. Завдяки рішучим діям українців його наступ було зупинено та укладено перемир'я.

Усю зиму сторони готувалися до нових воєнних дій. І. Виговський зміг повернути контроль над більшістю Лівобережжя. Навесні 1659 р. велике московське військо чисельністю до 100 тис. осіб рушило на Україну. 21 квітня московити оточили Конотоп і розпочали його облогу. Двомісячна героїчна оборона Конотопа дала змогу І. Виговському зібрати козаків, а також заручитися підтримкою Речі Посполитої та Кримського ханства.

8 липня 1659 р. відбулася генеральна *Конотопська битва*, у якій перемогли козаки на чолі з І. Виговським. Втрати московитів налічували до 30 тис. осіб.

Думки істориків

**Олексій Сокирко, український історик,
про значення Конотопської битви**

Якщо добирати до Конотопської битви якісь однопорядкові історичні аналогії то для порівняння годяться такі гучні поразки росіян, як Орша 1514 р. або втрата Смоленська 1634 р. Приголомшливий ефект, який вона справила на російське суспільство, цілком зрозумілий: на бойовищі загинуло кілька тисяч нащадків старовинних князівських і дворянських родів — справжні вершки московського війська та двору. Для молодого козацького держави битва під Конотопом стала першим масштабним зіткненням із грізною армією колишнього союзника і протектора — Московської держави.

Поміркуйте, які можливості перед українською козацькою державою відкривала перемога в Конотопській битві. Дізнайтеся з наступних матеріалів параграфа, чи були вони реалізовані. Чому?

Однак подальший перебіг подій звів Конотопську перемогу нанівець. Спочатку запорожці на чолі з Іваном Сірком напали на терени Кримського ханства й хан був змушений повернути військо додому. Серед реєстрового козацтва також зростало невдоволення. У серпні 1659 р. на бік московитів перейшов колишній соратник І. Виговського Тиміш Цицюра. Він отримав з рук московитів посаду наказного гетьмана й об'єднав навколо себе значні сили із числа лівобережного козацтва. Незабаром загинув найближчий соратник І. Виговського Юрій Немирич.

Історичні подробиці

Юрій Немирич — український магнат, державний діяч і дипломат, автор проекту Гадяцького договору. Навчався в Раківській сочиніанській академії та в кількох європейських університетах. У часи Козацької революції королем і сеймом Речі Посполитої неодноразово призначався комісаром на переговори з Б. Хмельницьким. З 1657 р. перейшов на службу до Б. Хмельницького, отримавши чин полковника. У 1659 р. був учасником Конотопської битви. Загинув неподалік Ніжина в сутичці з налаштованими проти І. Виговського козаками.

1. Що, на вашу думку, вплинуло на перехід Ю. Немирича на службу до І. Виговського?
2. За допомогою додаткових джерел інформації доповніть біографічну довідку про постать Ю. Немирича.

У цей час старшина, розуміючи, що І. Виговський втратив підтримку козацтва і всього українського суспільства, вирішила повернути владу Ю. Хмельницькому. Тому у вересні 1659 р. на Генеральній раді в Германівці неподалік м. Обухів (нині Київська область) гетьманом було обрано **Юрія Хмельницького**. Його підтримали не лише городові козаки, які жили в містах і селах, а й запорожці. І. Виговському нічого не лишилося, як рятуватися в польських володіннях.

Отже, частина козацтва була невдоволена невдалою внутрішньою політикою І. Виговського та його безуспішними спробами порозуміння із сусідами, досягнення миру після 10-річної війни. Суперечності в українському суспільстві робили козацьку державу беззахисною.

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, І. Виговський не зміг втримати гетьманську владу?
2. Які політичні табори почали формуватися в середовищі козацької старшини після смерті Б. Хмельницького?

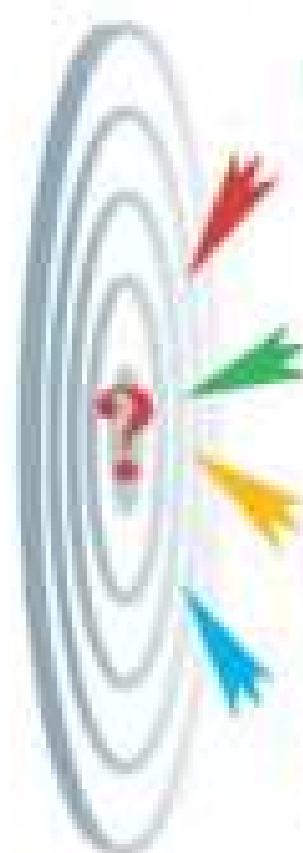
ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Іван Виговський. Гадяцька угода. Українсько-московська війна. Конотопська битва».

Можу назвати головні події гетьманування Івана Виговського.

Прекрасно

Можу визначити напрямки політики Івана Виговського.

Добре

Можу схарактеризувати Гадяцьку угоду з огляду інтересів українців.

Треба попрацювати

Можу пояснити причини зречення Іваном Виговським гетьманства.

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте події лінії часу в хронологічній послідовності і виконайте завдання:

а) назвіть дати згаданих історичних подій;

б) визначте, які події відбувалися в Європі у хронологічних межах цієї послідовності

Конотопська
битваОбрання
І. Виговського
гетьманомУкраїнсько-
шведська
угодаПовстання
Я. Барабаша
і М. ПушкаряГадяцька
угода

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Чи можна події гетьманування І. Виговського назвати громадянською війною? Аргументуйте свою думку.

4. Спрогнозуйте, як розвиватимуться події в Україні після усунення з гетьманства І. Виговського.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Пригадайте, у яких подіях брали участь персонажі історичної хмаринки. Складіть речення, що розкриватимуть роль цих діячів у подіях 1657–1659 рр.

Громадянська війна
Немирич
Пушкар
Виговський
Сірко
Барабаш
Виговський
Хмельницький
Пушкар
Немирич

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1658 р.

Укладення Гадяцької угоди

8 липня 1659 р.

Перемога Івана Виговського над московським
військом у Конотопській битві

Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави

Пригадайте, на які політичні угруповання поділилася козацька старшина після смерті Б. Хмельницького. Які загрози, на вашу думку, несли внутрішня боротьба для існування Української козацької держави?

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладення в зошиті таблиці «Військово-політичні події в Україні за доби Руїни». Роботу продовжуйте протягом вивчення теми.

Військово-політичні події в Україні за доби Руїни		
Дата — подія	Учасники	Наслідки

Згубні і жорстокі події кінця 1650–1680-х років в історії українського народу дістали назву **«Руїна»**. Для цього періоду характерними є *часті зміни гетьманів, а в окремих регіонах одночасно обирали кількох ватажків, які ворогували між собою*. У таких умовах ще більших проблем і шкоди Українській козацькій державі завдавали воєнні дії претендентів на володіння українськими землями — поляків, московитів, кримців, османів. Невдалі воєнні кампанії закінчувалися підписанням мирних угод, ледь не кожна з яких була менш вигідною для козацької держави, ніж попередня.

ПРИЧИНИ РУЇНИ

Загострення суперечок у середовищі козацької старшини щодо влади й зовнішньополітичної орієнтації

Втручання у внутрішні справи і пряма агресія проти Гетьманщини сусідніх держав

Розорення територій та втрата населення унаслідок війн призвели до занепаду економіки країни та зuboжіння населення

Загострення протистояння між козацькою старшиною, яка прагнула закріплення своїх привілеїв, і козацькою «черню», що вимагала більшої рівності

Варто запам'ятати!

Руїна — період історії України кінця 1650-х — 1680-х років, що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, збройним громадянським протистоянням та агресією сусідніх держав щодо українських земель.

1. Юрій Хмельницький і Переяславські статті

Історичні подробиці

Юрій Хмельницький був молодшим сином Богдана Хмельницького. Хворобливий з дитинства, за настановою батька навчався в Києво-Могилянській академії. Однак смерть старшого сина Тимоша і загроза зруйнування династичних планів змусила Б. Хмельницького скоригувати виховання Юрія саме як спадкоємця гетьманської влади.

Під керівництвом героїв війни І. Богуна й Г. Лесницького, соратників Б. Хмельницького Юрій навчався військової справи. У 1657 р. він виступив офіційним очільником козацьких військ на західних кордонах держави.

Гетьман Юрій Хмельницький
(портрет роботи невідомого художника, XVII ст.)

Новообраний гетьман спробував примирити суперечності в середовищі старшини. Він присягнув на вірність Речі Посполитої, а водночас запропонував московському представникові новий варіант договору. Та внаслідок змови промосковськи налаштованої старшини під тиском московського війська Юрій Хмельницький був змушений 17 жовтня 1659 р. підписати так звані **Переяславські статті**.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 р.

Умови для Української козацької держави

ОБОВ'ЯЗКИ

Надання українських військ
за наказом царя

Розташування
московських гарнізонів
у Брацлаві, Умані, Переяславі,
Ніжині, Чернігові

Підпорядкування Київської
митрополії Московському
патріарху

ЗАБОРОНЯЛОСЯ

Дипломатична діяльність

Самостійне обрання гетьмана,
якого затверджував тепер
тільки цар

Самостійне оголошення війни
й надання допомоги іншим
країнам

Призначення і звільнення
полковників гетьманом

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про обставини підписання Переяславських статей**

Трубецької (московський воєвода), спираючись на прихильників з-поміж лівобережної промосковськи налаштованої верхівки, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця «вільна» рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис зовсім не ті статті, що були передані в посольстві, а фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р.

1. Чому Ю. Хмельницький поставив свій підпис під не вигідними умовами Переяславських статей? Чи був у нього вибір?
2. Якою була роль частини козацької верхівки у подіях підписання угоди? Спрогнозуйте наслідки Переяславської угоди на розвиток подій в Українській козацькій державі.

2. Розкол Гетьманської держави

У серпні–жовтні 1660 р. козацьке військо на чолі з Ю. Хмельницьким та Т. Цицюрою на боці Московії долучилося до Чуднівсько-Слободищенської воєнної кампанії. Московити прагнули завдати поразки Речі Посполитій і змусити її до миру. Проте під Чудновом у результаті злагоджених дій королівських, татарських військ і козацьких загонів на чолі з І. Виговським московсько-козацьке військо було оточене. Зазнавши невдачі в Чуднівській кампанії, під тиском козацької старшини Ю. Хмельницький погодився на підписання в другій половині жовтня *Слободищенського трактату (Чуднівського договору)*. За ним анулювалася Переяславська угода 1659 р. гетьмана з Московією. Трактат базувався на Гадяцькій угоді, проте з певними змінами. Зокрема, в угоді вже не було положення про Велике князівство Руське. Водночас полковник Яким Сомко, рідний дядько Ю. Хмельницького, і частина козаків знову присягнули на вірність московському цареві. Я. Сомко був проголошений наказним (тимчасовим) гетьманом на Лівобережжі. Таким чином, *Військо Запорозьке було розділено на право- й лівобережні гетьманати, кожен зі своїм гетьманом, адміністрацією і військом*.

Ю. Хмельницький спробував силою відібрати владу в Я. Сомка. Проте похід на Лівобережжя закінчився невдало. Зростало невдоволення і на Правобережжі, яке розорювали війни за участі татарських загонів. За цих умов у січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся гетьманської влади й постригся в ченці.

Таким чином, слабкість влади Юрія Хмельницького та суперечності в середовищі старшини, зорієнтованої на різні центри — Москву та Варшаву, призвели до глибокої кризи у Війську Запорозькому. У результаті козацька держава практично розпалася на дві частини, які дедалі більше почали залежати від Речі Посполитої та Московії.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Початок Руїни. Юрій Хмельницький. Розкол Гетьманської держави».

Можу назвати події гетьманства Юрія Хмельницького.

Можу визначити чинники, що впливали на державницькі рішення Ю. Хмельницького.

Можу довести, що на початку 1660-х років поглибився розкол в середовищі козацтва.

Можу пояснити вплив зовнішніх чинників на настання Руїни в Гетьманщині.

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність: **а)** назвіть дати історичних подій; **б)** укажіть їхні причини й наслідки; **в)** доберіть з історії вивчених європейських держав події, що відбулися одночасно із запропонованими подіями.

3. Обговоріть з однокласниками / однокласницями події Руїни. Доберіть із вивченого історичні факти, що ілюструють внутрішні та зовнішні причини Руїни, наведені в схемі на с. 153.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Канадський історик Орест Субтельний зазначав: «Окупована польськими і російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами і чварами між політичними фракціями, Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Доба Руїни тепер сягнула свого апогею».

Чому саме поділ козацької України на дві частини дослідник вважав апогеем Руїни? Поміркуйте, чи можна було уникнути розколу Гетьманщини в тих історичних умовах? Свою думку обґрунтуйте.

Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я

Пригадайте, яку роль у військово-політичних подіях 1657–1662 рр. відіграли персонажі історичної хмаринки. Які події призвели до поділу Війська Запорозького на два гетьманати? Які загрози для подальшого розвитку подій становив цей поділ?

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладення схеми/карти пам'яті «Гетьмани доби Руїни». Додавайте в схему коротку характеристику зовнішньополітичної орієнтації гетьманів. Будьте уважними, можливо комусь із діячів вдасться об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра — Правобережжя і Лівобережжя. Обов'язково позначте це в схемі.

1. «Чорна рада» 1663 року

Історичні подробиці

Павло Тетеря походив із волинської родини шляхтичів Моржковських. Здобув добру освіту в Київському колегіумі. Вправно володів ораторським мистецтвом. Із середини 1650-х років П. Тетеря був активним учасником багатьох дипломатичних місій українського уряду. У 1659–1662 рр. обіймав посаду спеціального секретаря при польському королеві Яні II Казимирі. У 1662 р. став генеральним писарем у Ю. Хмельницького.

Гетьман Павло Тетеря
(портрет роботи невідомого художника, XVIII ст.)

Після зречення Ю. Хмельницького на Генеральній раді в Чигирині у **січні 1663 р.** гетьманом було обрано Павла Тетерю.

Гетьман Іван Брюховецький
(портрет роботи художника Віктора Штеця, 2008 р.)

Тим часом претендентами на лівобережний гетьманат були *Яким Сомко*, *Василь Золотаренко* й *Іван Брюховецький*. І поки два перші воювали між собою, демонструючи перед московськими покровителями свою лояльність та очорнюючи супротивника, Брюховецький здобував прихильність запорожців. Він усіляко спекулював на їхніх антистаршинських настроях. Водночас Брюховецький заручився підтримкою московського воєводи, який представляв його цареві як найкращого промосковського кандидата.

У **червні 1663 р.** під Ніжином відбулася Генеральна, або «чорна» рада. На ній розгорнулася жорстка боротьба між претендентами на гетьманську булаву. Але результат визначила велика кількість присутніх на раді запорожців і представників козацьких низів, які виступали за Брюховецького, і промосковська програма цього кандидата. Його підтримувало також духовенство. Тим часом до Ніжина були завбачливо підтягнуті російські війська.

Варто запам'ятати!

«Чорна рада» — рада, у якій, крім старшини, брали участь представники всіх прошарків українського козацтва, а також селяни і жителі міст.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про І. Брюховецького

Як вправний демагог і майстер впливати на юрбу, Брюховецький за три роки свого перебування на Січі завоював авторитет серед простодушної голоти... Разом із загоном січовиків у вересні 1662 р. він приїздить до князя Григорія Ромодановського... демонструючи підкреслену лояльність, Брюховецький настільки увійшов у довіру до князя, що той рекомендував його цареві як найбільш відданого претендента на гетьманство. Запорозька ж агітація проти старшини, поширюючи думку, ніби Брюховецький як людина з Січі є захисником інтересів черні, привернула на його бік рядову козацьку масу.

Які причини успіху І. Брюховецького називає історикиня?

Я. Сомка та В. Золотаренка новообраний гетьман наказав заарештувати. Вони були страчені, а окремих представників старшини вивезли до Сибіру. Так Московія вперше вдалася до прямого покарання тих українців, кого вважала недостатньо лояльними до своєї влади.

Обрання гетьманами право- та лівобережної України Павла Тетері й Івана Брюховецького остаточно розділило Військо Запорозьке на дві частини. У війні Речі Посполитої з Московською державою, яка відновилася у 1663 р., козацькі війська опинилися по обидва боки воєнних дій.

Річ Посполита востаннє спробувала повернути Лівобережну Україну під свою владу. Однак похід короля Яна Казимира, що розпочався вдало, не досяг успіху. Козаки не виявляли активності, а Іван Богун, прославлений соратник Богдана Хмельницького, взагалі був звинувачений у зраді королю і загинув.

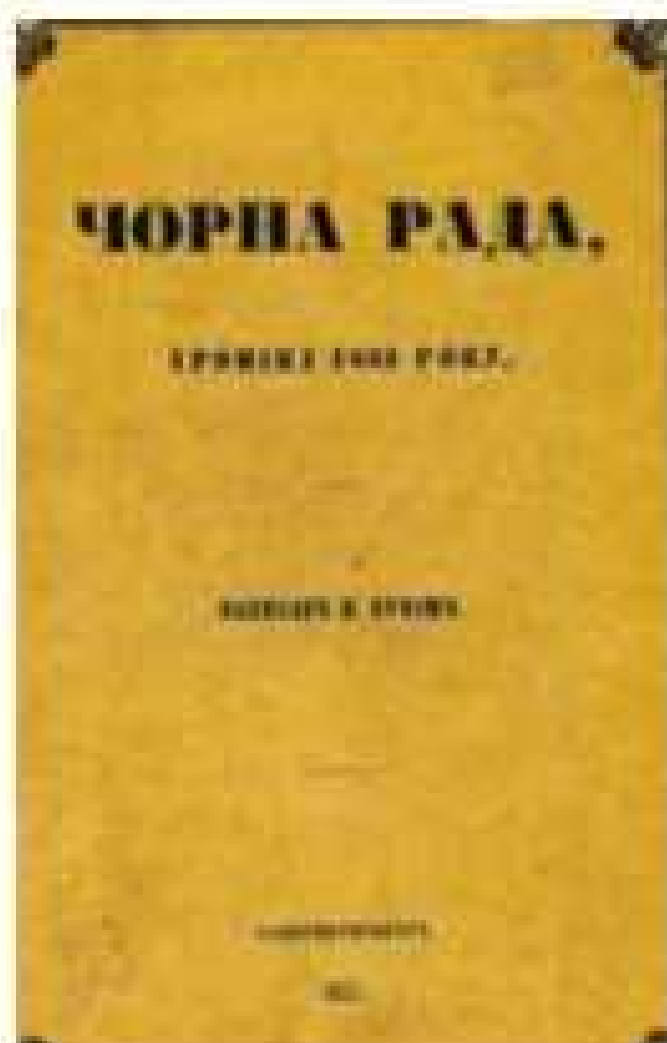
Під час походу вибухнуло козацьке повстання в тилу гетьмана П. Тетері — на Київщині та Брацлавщині. Головним підбурювачем до повстання називали Івана Виговського, який невдовзі був розстріляний. Брацлавський полковник Остап Гоголь оголосив себе підданим московського царя. Повстанців жорстоко упокорювало козацьке військо П. Тетері за участі татар і коронний корпус Стефана Чарнецького. Врешті гетьман, зрозумівши своє безнадійне становище, відійшов від політичного життя та доживав свій вік на Волині.

Ця війна остаточно дискредитувала не лише П. Тетерю, а й додала неслави І. Брюховецькому.

Поміркуймо!

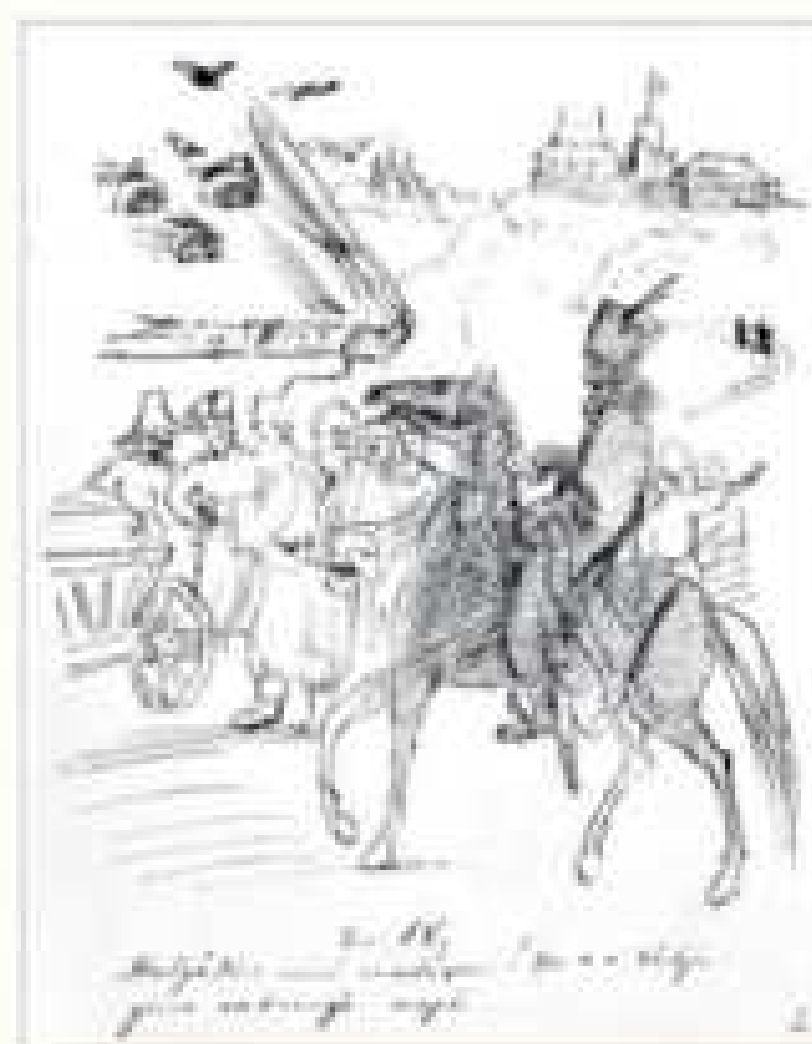
У 1857 р. світ побачив перший історичний роман українською мовою Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (повна назва «Чорна рада. Хроніка 1663 року»). У романі детально описано обставини скликання «чорної ради», настрої тогочасного суспільства та вплив зовнішніх сил на перебіг подій в Україні.

Поцікавтеся, які особливості має жанр історичного роману. Поміркуйте, чому письменник звернувся до такої непростой сторінки української історії.

Титульний
аркуш першого
видання
роману
(1857 р.)

Ескіз ілюстрації,
намальований
П. Кулішем
до свого твору
(1855–1856 рр.)

2. Іван Брюховецький і Московські статті

Ставши гетьманом, І. Брюховецький підтвердив не вигідні для козацької держави умови Переяславської угоди 1659 р. Зміцнивши свою владу, І. Брюховецький швидко забув свої обіцянки, дані на «чорній раді». Він удався до жорсткого зміцнення влади гетьмана, посилення впливу козацької адміністрації на населення самоврядних міст. Невдоволення серед населення наростало. *Проте підтримка Московією гетьмана позбавляла противників І. Брюховецького реальної сили.*

Воєнні дії, експлуатація, зростання повинностей і податків, провокували посилення невдоволення гетьманом. А загроза нового вторгнення Речі Посполитої і Кримського ханства ще більше змушувала його шукати допомоги в Московії. У 1665 р. І. Брюховецький першим із гетьманів прибув з офіційним візитом до Москви. Він сподівався отримати від царя додаткові гарантії і допомогу щодо посилення своєї влади. У Москві гетьман підписав новий договір — *Московські статті*.

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 р.: основні положення

- Царські воеводи контролювали управління фінансовим, господарським і військово-адміністративним життям Української козацької держави.
- Збір податків передавався московським управлінцям.
- Розширювався перелік міст, куди були введені московські залоги.
- Утримання всіх московських військ повністю покладалося на українське населення.
- Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархові.

Підписання Московських статей і дії І. Брюховецького щодо їхнього впровадження в Україні остаточно підірвали авторитет гетьмана серед населення. Посилення тиску Москви, Андрусівське перемир'я та антимосковські настрої населення спонукали гетьмана поступово відмовитися від промосковської орієнтації.

3. Андрусівське перемир'я

9 лютого 1667 р. Річ Посполита й Московське царство підписали *Андрусівське перемир'я*. Сторони фактично вдалися до розподілу іншої держави без її згоди.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р.: основні положення

- Лівобережна Україна відходила Московії, Правобережна — Речі Посполитій.
- Запорозька Січ була спільним володінням обох країн.
- Московія сплачувала Речі Посполитій компенсацію за Лівобережжя.
- Київ до 1669 р. мав залишатися під владою Московії.
- Спільні дії Московії та Речі Посполитої у разі нападу кримців і османів.

Думки істориків

Наталя Яковенко, українська історикиня, про значення Андрусівського перемир'я

Таким чином, прецедент фактичного існування двох Україн — Лівобережної — закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання за Козацьку державу, що тривали вже майже двадцять літ.

Про які наслідки Андрусівського перемир'я говорить історикиня?

Андрусівська угода повністю порушила і перекреслила всі домовленості між Військом Запорозьким та Московією і Річчю Посполитою, починаючи з 1654 р.

Договір викликав гостру реакцію Османської імперії й Кримського ханства. Саме відтоді розпочалося зростання османського впливу на українські події.

У цілому Андрусівський договір означав значне послаблення позицій і стану Української козацької держави. Проте провідні групи населення виступили за відновлення її єдності і впливу. Людиною, яка очолила цю боротьбу, став новий гетьман Петро Дорошенко.

Поміркуймо!

З відозви І. Брюховецького

«Москва, побратавшись з ляхами, вирішила всіх православних християн в Україні, від старшин до немовлят, винищити мечем або загнати в Сибір, славне Запорожжя і Дон зруйнувати й до решти винищити, аби ті місця, де живуть славні війська Запоріжжя і Дону, на дикі поля для звіриного життя обернути, або ж іноземцями заселити».

Яке ставлення до Москви висловлює І. Брюховецький? Поміркуйте, до кого міг звертатися гетьман із такою відозвою.

Бюст Івана Брюховецького на подвір'ї Успенської церкви в с. Лютенька на Полтавщині

Діємо: практичні завдання

Упорядкуйте хронологічну послідовність подій після 1657 р.

Андрусівське
перемир'я

Гадяцька
угода

Чорна рада
в Ніжині

Обрання
гетьманом
Ю. Хмельницького

Московські
статті

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Павло Тетеря та Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я».

Можу схарактеризувати діяльність П. Тетері та І. Брюховецького.

Прекрасно

Можу порівняти політичні орієнтації правобережних та лівобережних гетьманів.

Добре

Можу показати на карті розподіл українських земель за Андрусівським перемир'ям.

Треба попрацювати

Можу спрогнозувати вплив на розвиток українських земель Андрусівського перемир'я.

Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Розгляньте створену за допомогою ШІ історичну карикатуру. Визначте, яку історичну дію на ній зображено. Розпізнайте образи на карикатурі. Чому саме такими їх зобразила програма? Дайте оцінку достовірності згенерованих ШІ історичних образів.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Уявіть себе гетьманом, який прагне об'єднати Україну. Підготуйте промову, з якою ви виступили б на козацькій раді з обґрунтуванням об'єднання країни.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

9 лютого 1667 р.

Андрусівське перемир'я

§ 28

Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний

Який рік можна вважати роком розколу Української держави на Правобережну і Лівобережну? Які політичні табори виокремилися в Україні?

1. Петро Дорошенко в боротьбі за об'єднання Гетьманщини

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте матеріал параграфа. Підготуйтеся до дискусії на тему «Петро Дорошенко: «сонце Руїни» чи політик-невдаха». Доберіть аргументи на користь обраної вами позиції. За потреби скористайтесь додатковими джерелами інформації.

У 1665 р. гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко. Він рішуче придушив промосковське повстання; зміг поліпшити економічне становище; сформував постійне наймане військо, яке в деякі роки сягало 20 тис. осіб.

Однак плани гетьмана були значно ширші — він прагнув позбавитися залежності від Речі Посполитої. У союзники Дорошенко обрав Оттоманську Порту й Кримське ханство.

Уже в листопаді 1666 р. козацьке військо на чолі з П. Дорошенком, за підтримки татар і яничарів, оточило військо коронного гетьмана, майбутнього короля Яна Собеського. Порятунок для Собеського забезпечив кошовий отаман Іван Сірко, який здійснив похід на Крим. Татарсько-османське військо повернуло додому.

Гетьман Петро
Дорошенко (портрет роботи
невідомого художника,
кінець XVII ст.)

Історичні подробиці

Народився **Петро Дорошенко** 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Петро здобув добру освіту, зокрема й у Київському колегіумі. Володів польською і латинською мовами. Із самого початку Козацької революції середини XVII ст. перебував у найближчому оточенні Б. Хмельницького. Поступово дослужився до посади Прилуцького полковника. Відзначився в битві під Слободищем. Виконував дипломатичні місії гетьманів до різних країн. Саме П. Дорошенко підписав від імені Ю. Хмельницького Слободищенський трактат. Під час гетьманування П. Тетері обіймав посаду генерального осавула, а з 1665 р. — Черкаського полковника.

У червні 1667 р. українсько-кримське військо рушило на Галичину. Але в битві під Підгайцями (нині місто в Тернопільській області) 6 жовтня 1667 р. зазнало невдачі.

За результатами битви **19 жовтня 1667 р.** між козаками та Річчю Посполитою було укладене Підгаєцьке перемир'я. Воно, хоч повністю і не задовольнило всіх планів П. Дорошенка, проте на певний час стабілізувало ситуацію на заході держави. Це створило умови до початку процесу об'єднання з Лівобережжям.

Звістка про Андрусівське перемир'я сколихнула обидва береги Дніпра. У січні 1668 р. на Право- і Лівобережжі паралельно відбулися козацькі ради, які прийняли ухвали — звернутися за протекцією до султана. Війська Брюховецького почали звільняти від московських залог територію козацької держави. Однак це вже не могло відновити авторитет гетьмана.

У цій ситуації цар став маневрувати й запропонував П. Дорошенку владу на Лівобережжі в разі визнання ним протекторату московського царя. Проте П. Дорошенко не прийняв пропозиції московитів і, зібравши військо, 1668 р. рушив на Лівобережжя. Там його військо з'єдналося з військом І. Брюховецького. Однак невдоволені І. Брюховецьким козаки вчинили заколот, під час якого гетьмана було вбито. Наступного дня гетьманом *обох берегів Дніпра* було проголошено *П. Дорошенка*.

Країну тим часом роздирали повстання та «отаманщина».

Поміркуймо!

Як ви розумієте поняття «отаманщина» в умовах того часу?

До того ж з півночі наступало московське військо, а на Правобережжя насувалися війська Речі Посполитої. Проти П. Дорошенка виступив і січовий писар Петро Суховій, якого запорожці обрали гетьманом одразу після загибелі І. Брюховецького. П. Суховій домовився про підтримку кримців й османів.

За цих умов П. Дорошенко вирішив повернутися на Правобережжя. На Лівобережжі він залишив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного.

2. Дем'ян Многогрішний — гетьман Лівобережжя

Поки П. Дорошенко захищав Правобережжя, загроза нападу Московії на Лівобережжя спонукала тамтешніх козаків шукати з нею порозуміння. У грудні 1668 р. на раді в Новгород-Сіверському Д. Многогрішного було обрано лівобережним гетьманом.

За підсумками перемовин Д. Многогрішного з царським урядом у березні 1669 р. були укладені *Глухівські статті*.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 р.: основні положення

- Лівобережне козацтво визнавало над собою протекторат Московії на правах автономії.
- Український уряд був позбавлений прав на самостійну зовнішньополітичну діяльність.
- Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці.
- Зменшувалася присутність московських військ на українських землях.
- На Лівобережжі влада була закріплена за гетьманом.
- Кількість українського найманого війська становила 1 тис. осіб.

Зіставте положення Глухівських і Московських (с. 160) статей. Як змінилися права Лівобережної Гетьманщини? Чим це було зумовлено?

Гетьманування Д. Многогрішного було нетривалим. Многогрішний прагнув посилити гетьманську владу, поступово зменшуючи роль козацької старшини. Від духовенства та старшини на нього посипалися доноси в Москву про різкі висловлювання на адресу царського уряду. У березні 1672 р. він був схоплений, закутий у кайдани та відправлений до Москви.

Діємо: практичні завдання

Упорядкуйте історичне лото: а) упізнайте історичних діячів, уявно розташуйте їхні портрети в хронологічній послідовності; б) уявно з'єднайте історичні факти з відповідними портретами діячів.

Вимушена
орієнтація
на Московію

Зміг об'єднати
під своєю булавою
Правобережну
й Лівобережну
Україну

Прихід до влади
завдяки підтримці
Москви

Обраний гетьманом
Лівобережжя
на «Чорній раді»
в Ніжині

Орієнтація
на Османську
імперію

Призначення
наказним гетьманом
Лівобережжя
в 1668 р.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Петро Дорошенко. Спроби об'єднання Лівобережної і Правобережної Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний».

Можу назвати події гетьманування Петра Дорошенка.

Прекрасно

Можу визначити головну політичну мету П. Дорошенка та засоби її досягнення.

Добре

Можу пояснити позиції українського суспільства щодо політики гетьмана.

Треба попрацювати

Можу дати оцінку Глухівським статтям з точки зору інтересів українського народу.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Український історик Олексій Сокирко зазначає: «Петра Дорошенка знають дещо менше через те, що він затінений, з одного боку, Богданом Хмельницьким, який створив козацьку державу, а з іншого — Іваном Мазепою, правлінням якого позначили кінець гетьманату як суверенної держави». З діяльністю яких гетьманів ви ознайомлені? Чи погоджуєтеся ви з думкою історика?

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Проаналізуйте марку як джерело історичної інформації. Які нові факти біографії гетьмана можна дізнатися за допомогою марки? Запропонуйте власний дизайн поштової марки, присвяченої П. Дорошенку.

Гетьман Дем'ян Многогрішний (поштова марка України, 2002 р.)

§ 29

Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир»

Поміркуйте, які події можна вважати кульмінацією доби Руїни

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника та картою на с. 171, систематизуйте інформацію про угоди щодо поділу українських земель між сусідніми державами. У схемі відобразіть дати й назви угод, їх фігурантів і назви українських територій, що відходили їм у підпорядкування.

1. Іван Самойлович. Завершення боротьби П. Дорошенка

Після усунення Д. Многогрішного в червні 1672 р. за активної агітації духовенства та присутності московського війська був обраний новий гетьман Лівобережної України — *Іван Самойлович*. Попри невдоволення запорожців, йому вдалося протриматися при владі аж 15 років.

Тим часом на Правобережжі відбувалися не менш драматичні події. П. Дорошенко, остаточно не розриваючи васальні відносини з польським королем, прийняв у 1669 р. протекторат турецького султана над козацькою державою. Ця угода відома як *Корсунська*.

Гетьман Іван Самойлович
(портрет роботи невідомого художника, XIX ст.)

КОРСУНЬСЬКА УГОДА 1669 р.: основні положення

- Право вільних виборів гетьмана; гетьманська посада довічна.
- Збір податків винятково на користь козацької держави.
- Татарам заборонялося брати ясир з українських земель.
- Османська імперія і Кримське ханство гарантували не укладати угод з Московським царством і Річчю Посполитою без згоди гетьмана.
- Султанські грамоти щодо Української держави мали укладатися двома мовами — османською й українською.

Союз із османами вдарив по авторитету гетьмана, на місце якого Запорозька Січ одразу висунула нових претендентів. Один із них — *Михайло Ханенко* — був визнаний гетьманом на сеймі Речі Посполитої. Водночас П. Дорошенка затаврували зрадником.

Султан, як протектор правобережного козацтва, прийшов на допомогу П. Дорошенкові й оголосив у 1671 р. війну Речі Посполитій. У серпні 1672 р. османи захопили Кам'янець, а далі взяли в облогу Львів. Річ Посполита була змушена підписати з Османською імперією у жовтні **1672 р.** принизливий **Бучацький договір**.

За угодою Західне Поділля переходило під владу Османської імперії. Під владою П. Дорошенка перебували деякі правобережні території: південна Київщина та Брацлавщина. Решта українських земель залишилася за Річчю Посполитою. **У Бучацькому договорі вперше було вжито назву «Українська держава»**. Оскільки польський сейм не затвердив цю угоду, це заклало передумови для початку нової війни.

Поміркуймо!

1. На карті (с. 171) покажіть територіальні положення Бучацького договору. Дайте оцінку цим статтям договору: як вони вплинуть на ситуацію в Україні?
2. Поясніть, як ви розумієте думку історикині Наталі Яковенко, «тріумф Туреччини виявився "Пірровою перемогою" для Дорошенка».

Бучацький договір не приніс миру на українські землі. Оскільки Річ Посполита зреклася Правобережжя на користь Туреччини, Московія тепер могла на них претендувати. У наступні роки тривала боротьба І. Самойловича за оволодіння Правобережжям і гетьманською столицею — Чигирином. У 1674 р. М. Ханенко склав свою булаву на користь І. Самойловича. На козацькій раді під Переяславом у березні 1674 р. І. Самойловича обрали гетьманом «обох сторін Дніпра». Українсько-московське військо спробувало захопити Чигирин. Облога тривала два тижні. Проте поява на південному кордоні війська Османської імперії, що прийшло на допомогу П. Дорошенкові, змусила І. Самойловича відвести всі війська на Лівобережну Україну.

Історичні подробиці

Успіх під Чигирином дав змогу П. Дорошенку відновити свою владу на більшості земель Правобережжя. Проте ситуація для гетьмана П. Дорошенка складалася катастрофічно. Чисельність населення зменшувалася. Наявність османо-кримських залог лягала тягарем з їх утримання на місцеве населення. Розуміючи, що його планам з відновлення єдиної Української держави не судилося справдитися, П. Дорошенко у 1676 р. був змушений зректися булави на користь І. Самойловича.

Назвіть причини політичної поразки П. Дорошенка.

Думки істориків

Олександр Бойко, український історик, про обставини діяльності П. Дорошенка

Останньою спробою переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність був час гетьманства П. Дорошенка. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, невдалих кроків і помилок, зради союзників, намагання Польщі, Росії й Туреччини контролювати хід подій в українських землях П. Дорошенко втратив підтримку народних мас, не зміг об'єднати українські землі в межах однієї держави і відновити її незалежність.

Які чинники, на думку історика, стали на заваді планам гетьмана П. Дорошенка відновити єдність держави? Чи погоджуєтеся ви з твердженнями історика?

2. Чигиринські походи. Закріплення поділу України

Зречення П. Дорошенка спонукало Османську імперію до нової агресії, що увійшла в історію під назвою Чигиринських походів. У **1677 р.** велике османо-кримське військо взяло в облогу Чигирин. З цим військом прибув Ю. Хмельницький, якого султан визнав наступником П. Дорошенка. Їм протистояло українсько-московське військо на чолі з І. Самойловичем. Розгорнулися запеклі бої, перемога в яких дісталася лівобережним козацьким і московитським полкам. Як наслідок, османи змушені були відступити.

Наступного **1678 р.** нове, численніше військо османів і союзників знову оточило Чигирин. Місто зазнало страшних руйнувань. Українсько-московське військо змушене було відступити на Лівобережжя. Проте й османи вже не мали сил для подальших воєнних дій. Ці драматичні події увійшли в історію як Чигиринські походи.

Варто запам'ятати!

Чигиринські походи — воєнні походи османо-кримської армії з метою загарбання території Правобережної України й оволодіння Чигирином (1677 і 1678 рр.).

Свідчать документи

З літопису Самійла Величка про облогу Чигирин

Тут повтором можна сказати слово про великий Вавилон, колись сказане: «Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козакоруська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон!», і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали.

Які причини, на думку літописця, призвели до трагедії України?

У **1678 р.** І. Самойлович за наказом царя розпочав акцію, відому як Великий згін. Щоб ускладнити султану можливості для забезпечення військ матеріальними та людськими ресурсами, гетьман наказав зруйнувати всі, хоча б частково вцілілі міста та села, а їхніх мешканців силою зігнати на Лівобережжя.

Виснаження противників змусило їх сісти за стіл переговорів й укласти мирну угоду.

Мирна угода, відома як Бахчисарайський мир, була підписана у **1681 р.** Її було укладено на 20 років між Московською державою, з одного боку, і Османською імперією та Кримським ханством, з іншого.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР 1681 р.: основні положення

- До Османської імперії переходив південь Київщини, Поділля; за Московією залишалося Лівобережжя та Київ з округою.
- Запорозьке козацтво визнавалося незалежним і отримало право вільного судноплавства по Дніпру та його притоках до Чорного моря, а також право на рибальство і видобування солі.
- Московія зобов'язувалася сплачувати щорічну данину ханові.
- Кордон між державами мав проходити по річці Дніпро.
- Османи і кримці зобов'язувалися не допомагати противникам Московської держави.

У травні **1686 р.** між Московською державою і Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир». Договір підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р. про поділ України по Дніпру. *Уся територія Лівобережної України мала залишатися під зверхністю Московії, Річ Посполита відмовлялася від Києва. Запорозька Січ тепер перебувала під контролем Московії. Брацлавщина, Південна Київщина ставали нейтральними незаселеними територіями між двома державами.*

Представників козацької держави на підписанні договору не було. І. Самойлович заявив, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України. Проте влітку 1687 р. його було скинуто з гетьманства.

Боротьба за володіння землями Правобережної України завершилася наприкінці XVII ст. Протягом 1683–1699 рр. велася Велика турецька війна між Османською імперією та «Священною лігою», що об'єднувала християнські держави. Цю війну за контроль над землями Південної та Східної Європи Османська імперія програла. За умовами повоєнного Карловицького конгресу 1699 р. вона повернула Речі Посполитій Південну Київщину, Брацлавщину та Західне Поділля.

РІЧ ПОСПОЛИТА

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

МОЛДАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

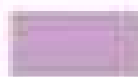
ВОЛОДИННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ЗАПОРОЖЖЯ

АЗОВСЬКЕ МОРЕ

ЧОРНЕ МОРЕ

77 км

	Походи гетьмана Петра Дорошенка на Західну Україну восени 1667 р., на Лівобережжя в травні–червні 1668 р.		Західне Поділля, що за умовами Бучацького мирного договору (18 жовтня 1672 р.) переходило до складу Османської імперії
	Частини козацької України, що П. Дорошенко об'єднав під своєю владою із червня 1668 по березень 1669 р.		Південна Київщина і Брацлавщина, де володарював П. Дорошенко під протекторатом османського султана
	Території, на які від березня 1669 р. поширювалася влада Дем'яна Многогрішного		Гетьманські резиденції та полкові міста станом на 1672 р.
	Московські залоги в українських містах відповідно до Глухівських статей, які підписав Д. Многогрішний		Межа територій, що в 1672–1676 рр. повернулися до складу Польського королівства
	Корсунська рада в березні 1669 р.; П. Дорошенко визнає протекторат Османської імперії		Чигиринські походи османського війська в червні–серпні 1677 й липні–серпні 1678 рр.
	Польський наступ на Поділля в серпні–жовтні 1671 р.		Облога й падіння Чигирини 11 серпня 1678 р.
	Перемога козацького війська П. Дорошенка над польським військом 8 липня 1672 р.		Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією та Московським царством (13 січня 1681 р.)
	Походи османських військ проти Речі Посполитої в 1672–1675 рр.		Території, що за умовами Бахчисарайського договору мали залишатися безлюдними
	Облога й падіння Кам'янця 18 серпня 1672 р.		Московсько-польський кордон після укладення «Вічного миру» між обома державами

171

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Іван Самойлович. Чигиринські походи. Бахчисарайський мир. «Вічний мир»».

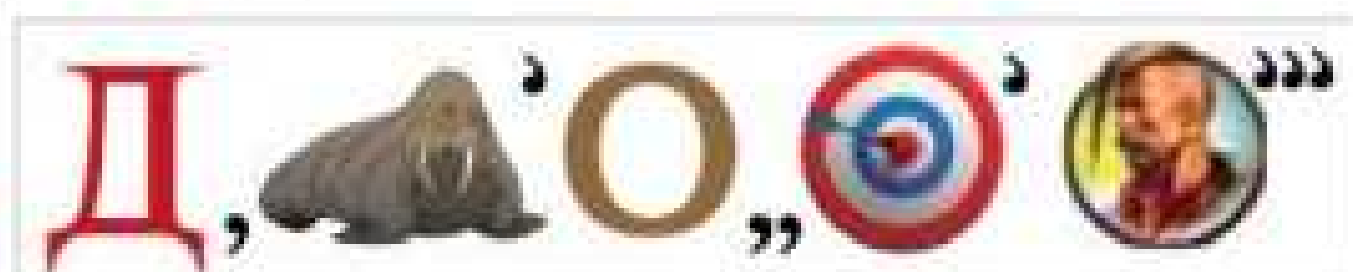
Можу назвати дати та причини укладення угод щодо поділу українських земель між сусідніми державами.	 Прекрасно
Можу визначити причини та наслідки Чигиринських походів.	 Добре
Можу схарактеризувати діяльність І. Самойловича як очевидець / очевидця тих подій і як сучасний історик / сучасна історикиня.	 Треба попрацювати
Можу показати на карті територіальний розподіл українських земель за Бучацьким та Бахчисарайським договорами, «Вічним миром» та рішеннями Карловицького конгресу.	 Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

- Історикиня Наталя Яковенко вважає, що прийняття османського протекторату П. Дорошенком вело до польсько-османської війни. Чи справді це протистояння було неминучим? Аргументуйте свою думку.
- Чи відповідали Бахчисарайський мирний договір і «Вічний мир» інтересам України?

» МИСЛЮ ТВОРЧО

- Уявіть себе хроністом / хроністкою другої половини XVII ст. Створіть хроніку «Повсякденність Правобережної України періоду Чигиринських походів».
- Чигирин у 1678 р. боронило українсько-московитське військо. Зіставте значення оборони Чигирини для українців і для московитів.
- Розгадайте ребус. Слово-відповідь використайте як тему історичного есе. Представте свій твір у класі.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1677 р, 1678 р.	Чигиринські походи
1681 р.	Бахчисарайський мир
1686 р.	«Вічний мир»

**Правобережне козацтво.
Заселення і розвиток
Слобідської України.
Слобідські козацькі полки.
Запорозьке козацтво. Іван Сірко**

Пригадайте, коли і за яких обставин Річ Посполита відновила свою владу на Правобережній Україні.

1. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.

Події доби Руїни призвели до спустошення земель Правобережної України. Після укладення «Вічного миру» з Московією уряд Речі Посполитої для налагодження господарського життя краю вирішив відновити козацькі полки на Правобережжі. Козацтво мало забезпечувати охорону кордону з боку степів. Тож у 1684 р. король Ян III Собеський видав універсал, яким дозволяв козакам вільно оселятися на Півдні Київщини і Східному Поділлі.

Козацька старшина Правобережжя розпочала відбудову полкового устрою. Гетьманською столицею був Немирів (нині місто у Вінницькій області). Поступово козацтво поширювало свою владу на Поділля. *Це викликало незадоволення шляхти. Проте активна участь козаків в антиосманських походах робила їхню присутність необхідною.*

Однак з підписанням у 1699 р. Карловицького миру становище козацтва погіршилося. Згідно з ним Річ Посполита повертала всі українські землі, захоплені османами. *Відтак козаки вже були непотрібні, тому уряд розпочав наступ на їхні права.*

Історичні подробиці

Семен Палій мав неабиякий військовий досвід. Служив у війську П. Дорошенка. Брав участь у війнах Речі Посполитої з Османською імперією. Відзначився під час взяття польськими військами м. Ясси, що перебувало під османською владою. Протягом 1680–1690-х років активно боровся проти кримців та захищав від їхніх нападів міста Правобережної України, керував козацькими походами у володіння Османської імперії та Кримського ханства.

Семен Палій (портрет роботи
невідомого художника, XIX ст.)

Захисником прав правобережного козацтва виступив **Семен Палій** (Семен Гурко). Він очолив антипольське повстання **1702–1704 рр.**, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь та увійшло в історію як «друга Хмельниччина».

Оскільки військам Речі Посполитої не вдавалося самотійно придушити виступ С. Палія, то вони звернулися по допомогу до Московії. Навесні 1704 р. повстання було придушене лівобережним гетьманом **Іваном Мазепою**. Проте, гетьман не повернув захоплені території королівським урядовцям. Він залишив на Правобережжі 3-тисячне козацьке військо та взяв під контроль місцеві козацькі полки. Так він фактично став гетьманом обох берегів Дніпра.

2. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки

Варто запам'ятати!

Слобідська Україна (Слобожанщина) — загальна назва північно-східного регіону України в басейнах річок Сейм і Сіверський Донець. Назва регіону походить від слова «свобода» («слобода»).

Назва «Слобідська Україна» офіційно проіснувала до 1835 р., коли ця територія була перейменована на Харківську губернію.

Заселення цього регіону українським населенням відбувалося ще з князівських часів. У 1652 р. козаки Ніжинського й Чернігівського полків на чолі з полковником Іваном Дзиковським заселили околиці м. Острогозьк (нині російське місто). Пізніше *були засновані й інші міста: Харків (1654 р.), Суми (1655 р.), Богодухів (1662 р.), Ізюм (1681 р.)*.

Уряд Московської держави заохочував цю колонізацію. За прикладом Наддніпрянщини тут вводився полковий устрій. Першим полком став Острогозький. Згодом сформувалися ще чотири: Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський.

Одночасно з розвитком полкового устрою створювалася *управлінська структура*. Головними центрами влади були полкові канцелярії на чолі з полковниками. На рівні слобід, сіл і хуторів усім керувала сотенна старшина. Гетьмана слобідські полки не обирали, а підпорядковувалися белгородському воєводі, а через нього царю Московії.

Провідною спільнотою було козацтво, яке набувало землю шляхом *займанщини* — опанування вільних земель. Відмінністю місцевого населення була майже повна відсутність шляхти й незначна кількість неукраїнського населення. Селянство Слобожанщини було особисто вільним.

3. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

Січове товариство після Козацької революції середини XVII ст. не розчинилося в середовищі нової державної еліти, а зберегло свої устрій

і права. За Б. Хмельницького Січ перебувала під жорстким контролем гетьмана. Але вже за І. Виговського цей контроль був втрачений. Фактично саме січовики розпочали збройні усобиці в країні, виступивши проти І. Виговського.

У цілому устрій Запорозької Січі не зазнав серйозних змін від часів Козацької революції під проводом Б. Хмельницького. Єдиним нововведенням було перенесення Січі як укріпленого поселення на о. Чортомлик у 1652 р. Чортомлицька Січ проіснувала до **1709 р.**, коли була зруйнована за наказом царя Петра I. За січовиками закріпилася назва **Низове Військо Запорозьке**.

Поміркуймо!

Дайте оцінку ролі Запорозької Січі в політичних подіях доби Руїни.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ усявілася іменами багатьох історичних персонажів. Проте найбільш відомим серед них є Іван Сірко.

Дізнайтеся і поясніть, чому Н. Павлусенко зобразила поруч з І. Сірком вовчицю з вовченятами (за потреби скористайтесь сайтом художниці <https://qr.orioncentr.com.ua/NJ4Mc>).

Іван Сірко (картина художниці Наталії Павлусенко, 2020 р.)

І. Сірко згадується в джерелах з 1653 р. Саме він у 1657–1659 рр. виступив проти зближення з Річчю Посполитою і Кримським ханством. У 1662 р. І. Сірка було вперше обрано кошовим отаманом Запорозької Січі. У 1667 р. він здійснив вдалий похід на Кримський півострів, дістався Кафи, де звільнив кілька тисяч бранців. Підтримав антимосковське повстання І. Брюховецького 1668 р.

У наступні роки І. Сірко здійснив чотири походи на Кримське ханство, дійшов до його столиці Бахчисараю, чим здобув свою легендарну славу. **З 1673 р. й до кінця життя обіймав посаду кошового отамана Запорозької Січі.**

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа та додатковими джерелами інформації, складіть карту пам'яті «Діяльність отамана Івана Сірка». За підсумками роботи дайте оцінку його діяльності з точки зору сучасної людини. Чи відрізнятимуться, на вашу думку, оцінки очевидців подій і погляди на постать І. Сірка сучасних істориків?

Історичні подробиці

Лист турецькому султану від запорожців

Є версія, що між турецьким султаном і козаками відбулося листування щодо козацьких походів у турецькі володіння. Словесна перепалка виникла через наказ султана Мегмеда IV козакам не турбували його своїми походами.

На що козаки начебто написали йому листа у відповідь, у якому в жартівливо-суворому тоні відмовилися виконувати наказ султана: «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? ...Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою...».

Сам лист є вигадкою, хоча копії його активно поширювалися Європою ще за життя кошового отамана Івана Сірка.

Історія про лист запорожців турецькому султану надихнула митців і письменників на створення художніх творів, найвідомішим з яких є картина Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Запорожці пишуть листа турецькому султану
(картина художника Іллі Рєпіна, 1880–1891 рр.)

Цікавості картині додає те, що її персонажі написані з відомих українських діячів того часу: для образу писаря позував відомий дослідник українського козацтва Дмитро Яворницький, Іван Сірко написаний з генерала Михайла Драгомирова, в образі судді в чорній шапці постає колекціонер українських старожитностей Василь Тарновський.

1. Уважно розгляньте картину та визначте, у чому полягає її цінність як джерела історичної інформації.
2. Якими рисами характеру наділив запорожців художник?
3. Уявіть себе дослідниками історії — дізнайтеся з додаткових джерел, які аргументи висувають історики, доводячи, що такого листа козаків султану насправді не було.

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

✦ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Правобережне козацтво. Заселення і розвиток Слобідської України. Слобідські козацькі полки. Запорозьке козацтво. Іван Сірко».

❖ ОТВЕРЮЕМО В ГРУППЕ

2. Обговоріть у групі питання ролі Запорозької Січі в подіях останньої третини XVII ст.

✿ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою хмаринки слів і зображень колажу напишіть сюжет для сучасного фільму про козацьких ватажків. Дайте фільму назву і створіть його рекламний постер.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1652–1709 рр. Існування Чортомлицької Січі

1702–1704 рр. Повстання Семена Палія

§32

Гетьманщина за часів Івана Мазепи

До яких наслідків для українських земель призвела доба Руїни? Пригадайте, яку роль відіграв І. Мазепа в подіях на Правобережжі на початку XVIII ст.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом підручника, складіть тези до статті «Іван Мазепа — державник і меценат». У тезах відобразіть головні етапи політичної діяльності гетьмана, політичну мету гетьмана, чинники, що впливали на його рішення та внесок І. Мазепи у розвиток української культури.

1. Іван Мазепа, прихід до влади

Історичні подробиці

Іван Мазепа належав до роду шляхтичів. Його батько брав участь в укладенні Гадяцької угоди. Мати також була непересічною жінкою. Втративши чоловіка, вона опікувалася громадськими і церковними справами, була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря. І. Мазепа здобув добру освіту: навчався в Києво-Могилянській колегії та єзуїтській школі у м. Варшава. Служив при дворі короля Яна II Казимира. І. Мазепа, крім української, добре володів польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами.

Гетьман Іван Мазепа
(фоторепродукція гравюри
роботи Мартіна Бернігерота,
перша половина XVIII ст.)

І. Мазепа став гетьманом Лівобережжя після усунення від влади І. Самойловича в 1687 р. Цього самого дня він підписав нову угоду з Московією під назвою *Коломацькі статті*. Ця угода, в основі якої лежали Глухівські статті 1669 р., ще більше звужувала права Української козацької держави. Усі нові положення суттєво обмежували права козацтва, гетьмана та українців в цілому.

Упроваджувалася політика денаціоналізації українців — закладалися основи майбутньої асиміляції. У договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями і московитами.

Поступово І. Мазепа, показавши свої політичні здібності, здобув авторитет у московського царя Петра I та підняв статус гетьманської влади. Це дало йому можливість рішуче діяти як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Як і деякі попередники, він прагнув об'єднати під своєю владою Лівобережну та Правобережну Гетьманщину. Це йому вдалося після придушення антипольського повстання під проводом Семена Палія на Правобережжі в 1702–1704 рр.

2. Внутрішня політика І. Мазепи

За гетьманування І. Мазепи *відбулося економічне й культурне піднесення Української козацької держави.*

Завдяки продовженню міграції населення на Лівобережжя і відносного спокою на землях Гетьманщини, відбувся значний приріст населення. Зросла кількість поселень, міст, хуторів.

За наявності письмових документів за селянами визнавалося право на землю, вони повністю зберігали право вільного переходу з можливістю забрати своє рухоме майно. Панщина поступово ставала постійним явищем як спосіб відробітку за використання приватної або державної землі. Водночас було видано універсали, що обмежували можливості зловживання козацької старшини.

Діємо: практичні завдання

Гетьман Іван Мазепа уславися як щедрий меценат. За допомогою відкритих джерел інформації розгляньте гравюру детальніше, прочитайте текстові написи. Дізнайтеся, хто міг вплинути на розвиток у гетьмана потреби до меценатської діяльності. На основі здобутої інформації складіть повідомлення про меценатську діяльність І. Мазепи.

Гетьман Іван Мазепа
серед своїх добрих
справ (гравюра роботи
Івана Мигури-Плаксиха,
1706 р.)

Було остаточно створено професійне військо, яке складалося з піхоти (сердюки) та кінноти (компанійці). Збільшилося і військово-виробництво, створено Дніпровську флотилію.

У відносинах із Запорозькою Січчю І. Мазепа мав періодичні конфлікти. Він *намагався підпорядкувати січове товариство своїй владі*, однак отримував рішучий спротив. У цілому Українська козацька держава за гетьманування І. Мазепи значно зміцніла.

3. Виступ І. Мазепи проти Московії

У зовнішній політиці гетьман протягом тривалого часу змушений був орієнтуватися на Московську державу.

Поворотним моментом у політиці й кар'єрі гетьмана І. Мазепи стала Північна війна (1700–1721 рр.) між Московією і Швецією.

На вимогу московського царя Петра І Гетьманщина забезпечувала ведення війни численними людськими й матеріальними ресурсами. Українські війська кілька разів рятували московитів від цілковитої поразки. Проте у відповідь права козаків грубо порушувалися або ігнорувалися. У 1708 р. І Мазепа наважився виступити проти Петра І. Було укладено таємний договір зі шведським королем Карлом XII, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а шведський король — гарантом її державності. У жовтні 1708 р. І. Мазепа з прихильниками прибув до ставки Карла XII. На звістку про підтримку І. Мазепою шведського короля Петро І знищив гетьманську столицю Батурин. У **травні 1709 р.** за наказом царя було повністю зруйновано Чортомлицьку Січ, яка виступила на підтримку повсталого гетьмана. Запорожці мали тікати у володіння кримського хана, де заснували Кам'янську й Олешківську Січі.

Свідчать документи

Іван Мазепа на сторінках однієї з перших друкованих видань Європи французької «Gazette» XVIII ст.

У першому номері газети за 1709 р. опублікована стаття про події в Україні.

А саме про те, що відбулося після таємних перемовин І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII: «...Ми дізналися, як шведська армія, продовживши свій похід у бік України, за Бористеном (Дніпром), прибула до Князівства

Чернігівського: що 6 листопада король Швеції прагнув заснувати свою штаб-квартиру в місті Чернігові, столиці Князівства, на Десні: що він уклав договір з Козаками, згідно з яким вони мали допомагати забезпечувати продовольством його військо та певну кількість Козаків».

У XVIII ст. на сторінках газети чітко вирізняють Україну як окрему країну.

За весь 1709 р. повідомлень у головній французькій газеті, де згадувалась б Україна, було більше 20. Козаків згадують за рік більше 40 разів.

За матеріалами онлайн-видання «Історична правда», 30 вересня 2021 р.

Різня в Батурині (фрагмент картини
художника Андрія Івахненка, 2000 р.)

1. Розгляньте картину, визначте дійових осіб трагедії в Батурині.
2. Висловіть припущення, як вплинула каральна акція на настрої в українському суспільстві до постаті І. Мазепи. За допомогою інформації з додаткових джерел підтвердіть або спростуйте свої припущення.

8 липня 1709 р. у Полтавській битві шведське військо Карла XII зазнало поразки. Союзники змушені були відступити до Бендер (нині місто в Молдові). Тут з 21 на 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер. З його смертю закінчився важливий етап історії Української козацької держави.

Факт чи фейк?

З «Енциклопедії історії України»

Установлення точного часу і змісту українсько-шведського договору є однією із нерозв'язаних наукових проблем. Щодо часу укладення і змісту договору існують різні версії. Істотні розбіжності між ними викликані відсутністю як оригіналів, так і копій договорів.

Найбільш аргументованою вважається версія про укладення угоди у Великих Будищах (нині Полтавська область) наприкінці березня 1709 р. після переходу запорожців на чолі з К. Гордієнком на бік І. Мазепи.

Договір складався зі статей, переданих українською стороною на затвердження шведському королю Карлу XII:

- 1) мир між Карлом XII і російським царем укладатиметься лише з урахуванням українських інтересів;
- 2) Україна буде звільнена від московської влади;
- 3) українцям гарантувалося збереження їхніх давніх вольностей і привілеїв;
- 4) узгоджено питання безконфліктних взаємин шведів з українським населенням (українці мусили надавати шведському війську все необхідне продовольство та фураж; король обіцяв дисциплінувати ставлення його вояків до українського населення).

Таку версію договору обстоювали дослідники Б. Крупницький, Б. Кен-тржинський та О. Субтельний, спираючись на матеріали офіційного шведського історіографа Г. Нордберга.

1. Визначте на основі уривку із довідникової статті, що ускладнює дослідження умов українсько-шведської угоди між І. Мазепою та Карлом XII?
2. Який державний статус для України передбачав договір?
3. Чи рівноправним, на вашу думку, був договір?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Гетьманщина за часів Івана Мазепи».

Можу назвати важливі події гетьманування І. Мазепи.

Прекрасно

Можу визначити етапи політичної діяльності І. Мазепи.

Добре

Можу пояснити, які чинники впливали на зовнішню політику гетьмана.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати меценатську діяльність гетьмана І. Мазепи.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Ознайомтеся з думкою науковця щодо рішення І. Мазепи про повстання проти Московії. У чому, на думку дослідника, полягала мудрість рішення гетьмана? Чому він характеризує події як трагедію? Як визначає історичне значення повстання І. Мазепи?

Віктор Горобець, український історик

Вибір гетьмана був не просто непростим, він був вистражданим. Це був вибір політика, який думав не про свою участь, а шукав такого по-справжньому мудрого рішення Володаря. І тому найперше означення для всіх тих подій – очевидно, це підпадає під означення «трагедія». Але це була та трагедія, яка, власне, і уможливила збереження української самої ідентичності.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою додаткових джерел інформації виконайте творчий проект (лепбук, колаж, презентація) на тему «Храми Івана Мазепи».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

8 квітня 1708 р.

Українсько-шведський союз

13 листопада 1708 р.

Зруйнування московитськими військами Батурина

25 травня 1709 р.

Зруйнування московитськими військами Чортомлицької Січі

8 липня 1709 р.

Полтавська битва

Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Назвіть ознаки наступу царизму на автономію Гетьманщини на початку XVIII ст.

Діємо: практичні завдання

Прихильників І. Мазепи, які покинули разом із ним Україну називають першою українською політичною еміграцією. Дізнайтесь ознаки політичної еміграції та доберіть з тексту параграфа аргументи на користь запропонованої тези.

1. Пилип Орлик і його Конституція

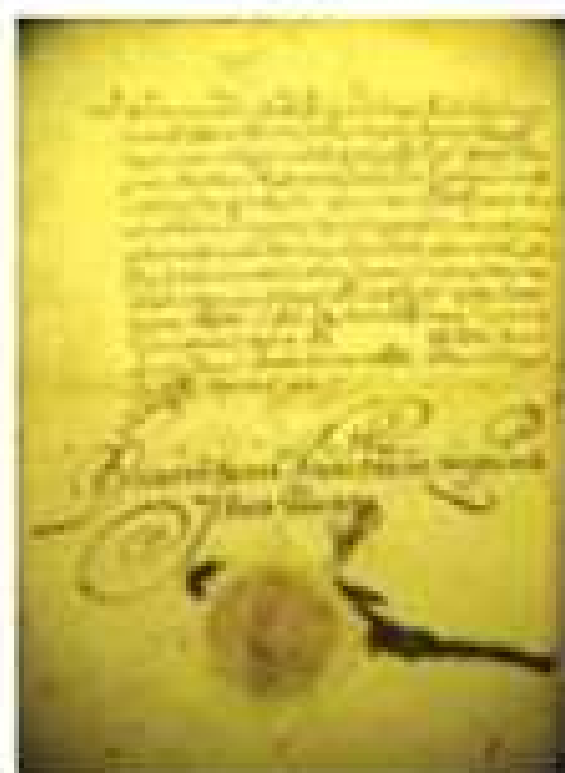
Історичні подробиці

Пилип Орлик походив із шляхетської родини. Здобув добру освіту, навчаючись у Віленському єзуїтському колегіумі, а потім у Києво-Могилянській академії. Знав близько десяти іноземних мов. У 1707 р. став генеральним писарем при І. Мазепі. Виступав як прихильник союзу з Річчю Посполитою та Швецією. Підтримував І. Мазепу до самої смерті гетьмана.

Пам'ятник Пилипу Орлику
в м. Київ (робота скульптора
Анатолія Куца й архітектора
Олега Стукалова, 2011 р.)

Після смерті І. Мазепи на раді в Бендерах 5 квітня **1710 р.** гетьманом було обрано П. Орлика. Причому присутніми були не лише козаки, а й шведи та османи. Саме в цей час було укладено угоду між П. Орликом, старшиною і запорожцями. Документ дістав назву «Пакти і Конституції законів, вольностей Війська Запорозького».

Остання сторінка Конституції
Пилипа Орлика з підписом
гетьмана та печаткою Війська
Запорозького (1710 р.)

Пам'ятний знак, присвячений
П. Орлику, у м. Крістіанстад,
Швеція (відкритий у червні 2011 р.
до 15-ї річниці Конституції України
та 300-ї річниці Конституції
Пилипа Орлика)

Цей документ був зводом норм, які повинні були, у разі звільнення Лівобережної і Правобережної України, регулювати діяльність державної влади. Також *Конституція визначала взаємодію між гетьманом і старшиною*. Мала на меті упорядкувати церковне, політичне, економічне, фінансове управління, судову систему і правові відносини. На дипломатичному рівні вона була маніфестом до країн Європи.

П. Орлик виступав за повну незалежність України, а її союзниками вбачав Швецію і Кримське ханство.

Конституція відображала основні ідеї гетьмана щодо реформування управління державою. Головним постійно діючим державним органом мала бути Генеральна рада, до якої повинні входити полковники, генеральна старшина, представники Запорозької Січі та делегати від полків. Вводилася виборність місцевої адміністрації.

Свідчать документи

Ознайомтеся з витягами з Конституції П. Орлика.

З Конституції Пилипа Орлика

...Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити в найяснішого королівського маєстату, аби в договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули...

...Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, ... то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман ... має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства і єднання військового й підтвердження вічної приязні ...

...Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають у походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися — так погоджено й ухвалено.

1. Чи захищала Конституція права громадян, які потребували соціального захисту?
2. Визначте, у чому полягав демократизм, гуманізм Конституції.
3. Які завдання зовнішньої політики визначав документ для гетьмана?

2. Гетьман в еміграції

Головним напрямом його діяльності став пошук союзників для боротьби проти Московії. Ще на початку 1711 р. *П. Орлику вдалося створити антимосковський союз*. Військову допомогу мали надати кримський хан, шведи і поляки. У лютому військо союзників рушило на Правобережжя. Від імені гетьмана розсилалися спеціальні універсали. Вони закликали до повстання проти Московії. П. Орлик спробував налагодити контакт з новообраним гетьманом Лівобережної Гетьманщини І. Скоропадським.

Спочатку похід П. Орлика був успішним. Він звільнив низку міст і здобув перемогу в першій битві під Лисянкою (нині селище Черкаської

області). У цей час кримське військо, що виступало союзником П. Орлика в поході вимагало плати за послуги. Оскільки в Орлика не було грошей, військо залишило табір і рушило на південь, по дорозі захоплюючи полонених серед місцевого населення. Такі дії союзників не лише ослабили сили гетьмана, а й спонукали козацтво повернутися захищати свої домівки.

Незважаючи на те, що похід закінчився невдачею, П. Орлик не залишав сподівання на створення нового союзу. *Гетьман до кінця життя проводив активну дипломатичну діяльність з метою отримати військову і дипломатичну допомогу різних країн у справі визволення України.*

3. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

З матеріалів параграфа 30–31 пригадайте, коли і за яких обставин на Правобережній Україні було відновлено козацтво.

Відомо, що внаслідок тривалої боротьби за владу над півднем Правобережжя як поміж українськими козацькими лідерами, так і між великими державами Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією ця частина українських земель зазнала цілковитого спустошення. Польський уряд в останній третині XVII ст. заохочував колонізацію краю, дозволяючи відновлювати на цих землях козацький лад. До відновлення козацтва Річ Посполиту спонукало продовження боротьби з османами за володіння цим краєм. Лише в 1699 р. з укладенням Карловицького миру Річ Посполита завершила процес відновлення своєї влади на Правобережжі. За цих умов потреба у козацтві відпала і польський уряд вирішив розпустити козацькі полки. Тож у червні 1699 р. на сеймі було ухвалено постанову про ліквідацію козацьких полків.

Однак виконати рішення одразу не вдалося. Початок Північної війни знову призвів до потреби у козацтві для Речі Посполитої. До цих обставин додався спротив правобережних козаків, що виявився у повстанні під проводом С. Палія 1702–1704 рр. На заваді ліквідації козацтва стали також походи І. Мазепи й П. Орлика.

Після поразки у війні з турками 1711 р. Московія мала повернути Правобережжя Речі Посполитій. Щоб позбавити Пилипа Орлика людських ресурсів для подальшої боротьби було вирішено переселити місцеве населення до Гетьманщини. Новий примусовий згін населення Правобережжя було здійснено в 1712–1713 рр. за допомогою російської армії. Тоді ж *польський сейм знову прийняв рішення про ліквідацію козацтва* і, як наслідок, наприкінці **1713 р.** правобережне козацтво перестало існувати.

Поміркуймо!

Спрогнозуйте наслідки ліквідації козацтва на Правобережжі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Пилип Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні».

Можу назвати дати укладення конституції П. Орлика, ліквідації козацтва на Правобережжі.

Прекрасно

Можу визначити політичну мету П. Орлика та заходи з її досягнення.

Добре

Можу пояснити, які чинники впливали на результативність П. Орлика в досягненні цілей.

Треба попрацювати

Можу спрогнозувати вплив ліквідації козацтва на розвиток Правобережжя у XVIII ст.

Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність, називаючи дати подій. Поясніть причини й наслідки запропонованих подій. Чи існує логічний зв'язок між вказаними подіями?

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Якою була мета політичної діяльності П. Орлика в еміграції?
 4. Об'єднайтеся в групи. За допомогою QR-коду прочитайте по одному розділу Конституції Пилипа Орлика. Дайте узагальнену назву кожному з розділів. Поясніть, що робить документ подібним до сучасних конституцій.

Уривок із тексту Конституції П. Орлика
<https://qr.orioncentr.com.ua/40uZm>

» МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Підготуйте туристичний маршрут «Пилип Орлик — гетьман еміграції». За допомогою додаткових джерел прокладіть на карті шляхи гетьмана. Доберіть також локації, де встановлено пам'ятні знаки на його честь.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
 Запам'ятайте їх:

1710 р.

Конституція Пилипа Орлика

1713 р.

Ліквідація козацтва на Правобережжі

§ 34

Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво

Пригадайте, які чинники мали вплив на українську культуру в XVI — першій половині XVII ст. Яку роль у церковному та культурному житті українських земель відігравало українське козацтво?

Діємо: практичні завдання

Скориставшись матеріалами параграфа, заповніть у зошиті таблицю.

Об'єкт характеристики	Особливості розвитку
Наукові знання	
Освіта	
Архітектура	
Образотворче мистецтво	

1. Церковне життя

Для української козацької старшини важливим було підтримувати високий статус православної церкви. Водночас складним було становище Київської митрополії. На перемовинах із Річчю Посполитою і Московським царством неодноразово висловлювалися пропозиції і вимоги щодо її автокефалії.

Проте в 1685–1686 рр. Московії вдалося розколоти середовище православних ієрархів і підпорядкувати Київську митрополію Москві. Це негативно позначилося на розвитку самої церкви.

2. Розвиток освіти

Сучасники відзначали досить високий рівень освіченості населення українських земель. Після Зборівського договору та створення козацької держави постала проблема побудови адміністративної, військової, судової систем козацької держави. Це потребувало великої кількості освіченого населення.

Початкову освіту здобували в дяківських школах, які діяли при церквах. Вчителював дяк, якого наймала й утримувала громада. У цих школах навчали читання, письма й арифметики.

Наступною сходинкою було навчання в колегіумах. На землях Української козацької держави спочатку був лише один заклад такого типу — Києво-Могилянський колегіум (з 1658 р. — академія).

Історичні подробиці

Відповідно до Гадяцького договору 1658 р. між Гетьманщиною і Річчю Посполитою Києво-Могилянському колегіуму було надано статус академії — вищого навчального закладу. Тобто він отримував такі самі права, які мала Краківська академія — сучасний Ягеллонський університет.

У 1667 р. в Новгороді-Сіверському відкрилася *слов'яно-латинська школа*, що існувала до 1689 р. У 1700 р. було відкрито Малоросійський (Чернігівський) колегіум. У ньому викладали математику, філософію, поетику, риторiku, географію, історію, латинську і грецьку мови. У першій половині XVIII ст. з'явилися Харківський і Переяславський колегіуми.

Видатним професором і викладачем був **Феофан Прокопович**. Учений енциклопедичних знань у своїх працях торкався фізики, філософії, математики, астрономії, логіки, наук про державу і право, теології. Протягом 1710–1716 рр. він був ректором Києво-Могилянської академії.

Феофан Прокопович (портрет роботи невідомого художника, середина XVIII ст.)

За допомогою історичної довідки в інтернет-додатку створіть історичний портрет Ф. Прокоповича. Поміркуйте, у чому полягає суперечність діяльності Ф. Прокоповича.

Історична довідка
«Феофан Прокопович»
<https://qr.orioncentr.com.ua/UICol>

3. Архітектура

Провідним архітектурним стилем на українських землях був стиль *українського бароко*, який ще називають *козацьким бароко*. Він характеризувався пишністю архітектурних форм і багатим оздобленням (як, наприклад, ліпні прикраси дзвіниці Софійського собору в Києві).

Найповніше бароко втілювалось у *сакральній архітектурі*. Однією з перших церков у стилі українського бароко вважається церква, збудована в 1653–1656 рр. у с. Суботів на Черкащині (с. 144). У цьому ж стилі зведено Миколаївський собор у Ніжині.

Миколаївський собор у м. Ніжин на Чернігівщині (сучасне фото)

Розгляньте зображення Миколаївського собору в Ніжині. Визначте ознаки стилю українського бароко. Які особливості будівництва об'єднують цю архітектурну пам'ятку із церквою в Суботові?

У цьому стилі побудовані Троїцька монастирська церква в Чернігові (1679–1695 рр.), Лубенський Мгарський монастир (1684–1692 рр.), Хрестовоздвиженський монастирський собор у Полтаві (1689–1709 рр.), Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці (1734 р.).

Проте переважали все-таки дерев'яні споруди, які, на жаль, мало збереглися до нашого часу.

Розгляньте зображення собору. Назвіть ознаки, за якими споруду можна віднести до пам'яток стилю українського бароко.

Свято-Троїцький кафедральний собор у м. Чернігів (сучасне фото)

Бароко впливало й на дерев'яне будівництво, однак цих споруд збереглося небагато. Прикладом може бути Троїцький собор у м. Самар (1771–1781 рр.) — найбільший дерев'яний храм на території України.

4. Образотворче мистецтво

Продовжували розвиватися два типи образотворчого мистецтва: *світське* і *релігійне*, активно розвивалося різьбярство.

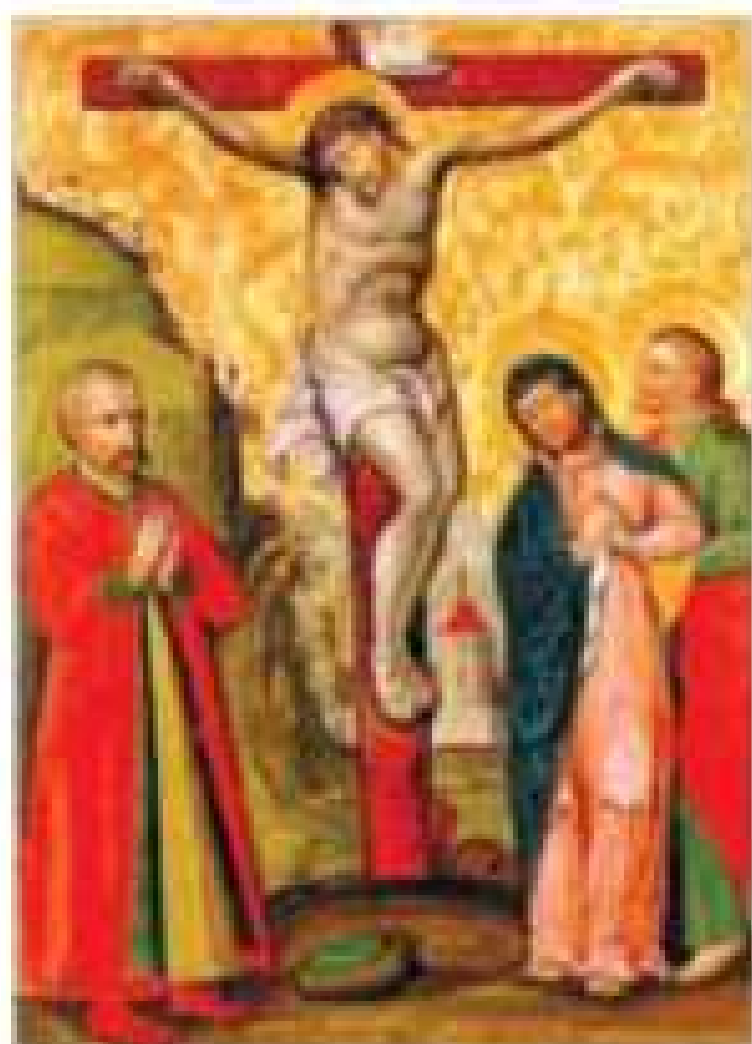
Церкви пишно оздоблювали стінописами, як приклад — Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (розписи тут виконані у 1730-х роках). Головною окрасою храмів були багатоярусні іконостаси, ікони яких обрамлювали пишним золоченим різьбленням (Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях, Троїцький собор у м. Самар на Дніпропетровщині).

У церквах можна було побачити також *кмиторські ікони*, які поєднували зображення біблійних персонажів із портретами благодійників храму, часом із усією родиною. Прикладом є ікона з портретом, ймовірно, лубенського полковника Леонтія Свічки (1699 р.). Були й світські портрети козацької старшини — Григорія Гамалії, Михайла Миклашевського, парний

Ознайомтеся за допомогою мережі інтернет з іншими роботами Й. Кондзелевича. Які особливості стилю їх об'єднують?

Ікона Вознесіння Христове (фрагмент іконостаса роботи Йова Кондзелевича, кінець XVII — початок XVIII ст.)

«Розп'яття» із зображен-
ням лубенського полков-
ника Леонтія Свічки
(ікона XVII ст.)

портрет подружжя Семена та Параскеви Сулимів тощо.

Ще одним чудовим мистецьким зразком того часу є металевий барельєф архангела Михаїла, який прикрашав київську ратушу (у давнину барельєф був розписаний фарбами).

За доби бароко активно розвивалося книгодрукування, а з ним — і мистецтво гравюри, передусім книжкової.

Найяскравішими граверами були брати Олександр і Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський (Київ, Чергінів).

Поміркуйте, які причини спонукали іконописців до зображення на іконах світських осіб.

Розвивалося також і декоративно-прикладне мистецтво, в якому з'являлися нові напрямки. Наприклад, ігуменя (очільниця) Київського та Глухівського жіночих монастирів Марія Магдалина Мазепа винайшла техніку гаптування сухозліткою (шиття золотими та срібними нитками) церковного одягу й ікон.

Плащаниця «Христос у труні»
(робота М. М. Мазепи, 1696 р.)

Історичні подробиці

Марія Магдалина Мазепа — мати гетьмана Івана Мазепи походила зі шляхетського роду. Уславилася як меценатка й добродійниця, поповнювала церкви та монастирі іконами, книгами

Марія Магдалина Мазепа
(портрет невідомого художника,
ймовірно кін. XVII — поч. XVIII ст.)

1. Розгляньте картину. До якого суспільного стану, на вашу думку, належав рід Мазепи?
2. Чи можуть такі картини слугувати джерелом історичної інформації? Свою думку обґрунтуйте.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Церковне життя. Освіта. Наукові знання. Архітектура. Образотворче мистецтво»

Можу назвати визначні пам'ятки та діячів культури другої половини XVII — початку XVIII ст.

Прекрасно

Можу пояснити, у яких історичних умовах розвивалася українська культура.

Добре

Можу показати на карті розташування визначних архітектурних пам'яток.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати особливості українського бароко.

Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Зіставте особливості розвитку культури на українських землях за доби Русі-України і за доби козацтва. Визначте спільне й відмінне в культурних процесах.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою інтернет-додатка дізнайтеся, яку роль в історії Києва відіграє образ архангела Михаїла. Підготуйте інформацію про «візитівки» XVII—XVIII ст. міст вашого краю.

Архангел Михаїл — небесний покровитель Києва

Опис деяких
деталей з Київської ратуші

<https://qr.orioncentr.com.ua/NaB4f>

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

- 1667 р. Відкриття слов'яно-латинської школи в Новгороді-Сіверському
1700 р. Відкриття Малоросійського (Чернігівського) колегіуму

§ 35

Узагальнення з розділу 4

«Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.»

1. Історична гра

Дорогі друзі! Пропонуємо вам зіграти у гру й пригадати все, що ви дізналися! Кидайте гральний кубик і давайте відповіді на запитання (містяться у QR-коді). За кожну правильну відповідь ви здобудете зірочку (1 бал). Якщо ви потрапили на число з додатковим завданням, то за правильну відповідь отримаєте ту кількість зірочок, яка зазначена біля завдання. Успіхів!

Яка роль в історії І. Виговського? ★★

Назвіть положення Гадяцької угоди 1658 р. ★★

Чи справді я був «сонцем Руїни»? ★★

На основі якої історичної події було написано роман? ★★

Як можна розпізнати пам'ятки українського бароко? ★★

Чому історики визначають мою роль як суперечливу? ★★

Як розвивалися наукові знання наприкінці XVII ст.? ★★

Чому важливо було підняти повстання проти Петра I? ★★

Чим унікальна Конституція Пилипа Орлика? ★★

Які явища та процеси характерні для періоду Руїни? ★★

Яка версія створення картини вам відома? ★★

START

FINISH

2. Хронологічна розминка

Перетворіть числову хмаринку на джерело історичної інформації, виконуючи завдання:

1. Назвіть, які історичні події закодовано у хмаринці. Запишіть названі історичні події до синхронізованої хронологічної таблиці «Україна і світ у період Раннього нового часу» (с. 66).

2. Назвіть причини і наслідки зазначених у хмаринці історичних подій.

3. Історична математика

Виконайте завдання на лічбу часу, визначте історичні дати. У відповідність результати своїх обчислень із короткими описами історичних подій. Запропонуйте власний варіант завдання, використовуючи знання про угоди між гетьманами доби Руїни й Московським царством, Річчю Посполитою або Османською імперією. Запропонуйте однокласникам/однокласницям розгадати ваші задачі.

Конституція
Пилипа Орлика

– 29 =

Створення федерації Великого князівства
Руського, Королівства Польського
й Великого князівства Литовського

Зборівський
договір

+ 18 =

Установлення влади Османської імперії
над Південною Київщиною

«Вічний мир»
між Річчю
Посполитою
і Московією

– 28 =

Перший поділ Української козацької
держави між Річчю Посполитою
і Московією

4. Карта пам'яті історичного періоду

Пригадайте історію доби Руїни та заповніть узагальнювальну блок-схему. Для раціональнішого використання часу об'єднайтеся в творчі групи.

5. Історичний репортаж

Об'єднайтеся з однокласниками / однокласницями у творчі групи. Упорядкуйте ілюстрації за логікою історичних подій. На основі ілюстративного колажу створіть сценарій до історичного кінофільму. Дайте йому назву. Зіграйте сцену з вашого кіно у класі.

6. Що ми знаємо з теми

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за покликанням: <https://forms.gle/FbrypVySBDpb1YJs7> або скористайтесь смартфоном — проскануйте QR-код.

Бажаємо успіхів!

Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

ІСТОРИЧНІ АКЦЕНТИ

XVIII ст. було часом якісних змін у житті більшості країн Європи. Традиційне суспільство перетворювалося на **модерне**. У господарчому житті завершувалася **аграрна революція**: сільськогосподарське виробництво ставало товарним та працювало на потреби ринку. Розпочалася **індустріальна революція**. Це був потужний *технологічний та економічний прорив і соціально-політичні зміни*, що забезпечили перехід від ручної праці до механізованої та використання *машин*; від мануфактурного виробництва — до *фабрично-заводського* та масового виробництва товарів; від панування землевласників — до провідної ролі *підприємців*, що супроводжувалося формуванням міського *робітничого класу*.

Відбулася також **світоглядна революція**: релігія поступово втрачала свій провідний вплив, зростало значення освіти. Поширювалася ідеологія **Просвітництва**, яка просуvala ідеї провідного значення людського розуму та невідворотності **суспільного прогресу**. У політичному житті просвітники висунули ідею необхідності «добре впорядкованої держави» — раціонального, ефективного та добре керованого управління державами.

У державах, до складу яких входили українські землі, ці зміни відбувалися лише частково. Річ Посполита майже не зазнала якісних суспільних перетворень, система «шляхетської демократії» виявилася застарілою та гальмувала суспільний розвиток. Великою мірою це стосувалося й Гетьманщини. Перебуваючи під владою Російської імперії, Гетьманщина намагалася наслідувати політичні традиції Речі Посполитої, і процеси модернізації тут так само відбувалися повільно.

Російська імперія не зазнавала економічної і соціальної модернізації та залишалася самодержавною деспотією. Проте вона відчувала впливи Просвітництва — російські самодержці демонстрували захоплення створенням «добре впорядкованої держави». Цьому перешкоджало саме існування автономної Гетьманщини, Запорозької Січі чи будь-якого окремого утворення в межах імперії. До того ж, на відміну від Речі Посполитої та Гетьманщини, Російська імперія за зразком європейських держав здійснила кардинальну **військову революцію**, що супроводжувалось створенням великої професійної армії, її модернізацією, вишколом та переозброєнням. Це надало можливість імперії розширювати території шляхом прямої агресії та окупації, або інкорпорації — поступового примусового включення до свого складу чужих країн і земель.

Інкорпорація Гетьманщини до Російської імперії відбувалася протягом всього XVIII ст. Попри боротьбу козацької старшини за збереження автономії, вона поступово обмежувалася. Спроби останнього гетьмана К. Розумовського розпочати модернізацію та повернутися до ідеї створення спадкової козацької монархії були запізнілими та зазнали поразки. Поступово були ліквідовані посада гетьмана, автономія Гетьманщини, козацький адміністративний устрій, окреме військо, а також була зруйнована Запорозька Січ. На українські землі був поширений імперський устрій та закони, козаки стали державними селянами, селяни — кріпаками, а козацька старшина отримала права російського дворянства.

Прямої агресії зазнало Кримське ханство, яке було приєднане до Російської імперії. Річ Посполита була знищена Російською, Австрійською та Пруською державами, які поділили її територію між собою. Таким чином до складу Російської імперії були включені землі Правобережної України та Північного Причорномор'я — зокрема українського Півдня. Землі ж Галичини, Буковини та Закарпаття дісталися Австрійській імперії.

Отже, відсутність модернізації суспільства чи її запізнення стало важливим чинником втрати державності. Козацька Гетьманщина позбулася своєї автономії, українські землі опинилися у складі двох імперій, а Річ Посполита та Кримське ханство перестали існувати.

Імперський наступ на автономію Гетьманщини

Пригадайте, що стало причиною конфлікту Петра І й Івана Мазепи. Якою була реакція московського царя Петра І на спробу І. Мазепи здобути незалежність від нього?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, започаткуйте дослідницький проєкт «Боротьба козацької старшини проти наступу царизму на державні права Гетьманщини». Під час дослідження заповнюйте таблицю за зразком.

Час/період	Прояв обмеження державних прав Гетьманщини	Дії козацької старшини на захист прав Гетьманщини
1708–1722 рр. — гетьманування І. Скоропадського	Призначення для нагляду за гетьманом царського резидента А. Ізмайлова	

1. Соціально-економічний розвиток Гетьманщини у XVIII ст.

На початку XVIII ст. Московське царство продовжувало міцнішати. Воно прагнуло *підпорядкувати всі сфери життя держави царській владі й подолати відмінності в устрої Московії і новоприєднаних земель*. Серед козацької верхівки не було єдиного бачення майбутнього Гетьманщини, існувала соціальна напруженість між козацькою старшиною і низами. Підкорюючи українські землі, московські правителі діяли методом тиску й підкупу.

Протягом 1715–1721 рр. за наказом Петра I *на будівництво ладозьких каналів під Санкт-Петербургом було відправлено 20 тис. козаків*. Тяжка праця і складні природні умови призводили до великої кількості смертей козаків на роботах.

Тоді як в Європі суспільне життя поступово переміщувалося до міст, міське життя Гетьманщини занепадало. Цей процес пришвидшували численні обмеження на торгівлю. У Києві, що був найбільшим містом, налічувалося близько 2,5–6 тис. дворів. Розміри полкових міст не перевищували 400–600 дворів. Московські урядовці дедалі більше обмежували права міст на самоврядування.

Переважну частину населення Гетьманщини становили селяни. Протягом XVIII ст. *селяни поступово втрачали особисту свободу* та право вільно переміщуватися з одного місця на інше. Більшість земель належала козацькій старшині. На середину XVIII ст. вільними були трохи більше як 10 % сіл.

Посилювалося майнове розшарування в середовищі козацтва й селян. Постійне залучення козацтва до війн призводило до збідніння їхніх господарств.

Загострення відносин між різними станами суспільства грало на руку московським правителям. Вони, залежно від обставин, вдавали себе захисниками тієї чи іншої групи суспільства, посилюючи розбрат поміж українців.

Поміркуймо!

Проаналізуйте політику московського царизму щодо господарства Гетьманщини та спрогнозуйте особливості його подальшого розвитку.

1. Поясніть, чому, обмежуючи права Гетьманщини, російські правителі водночас розширювали привілеї верхівки українського суспільства.
2. Чому не передбачалося привілеїв і пільг селянам? Як це пов'язано з давнім принципом «поділяй і володарюй»?

2. Протистояння царизму та козацької старшини щодо політичних прав Гетьманщини

Наступ царського уряду на політичну самостійність Гетьманщини був хвилеподібним. Політика тиску змінювалася послабленнями залежно від того, наскільки царі потребували підтримки українського козацтва для досягнення своїх імперських цілей.

Іван Скоропадський
(портрет невідомого художника, XVIII ст.)

Обраний гетьманом на старшинській раді під контролем московських військ у Глухові в листопаді 1708 р. **Іван Скоропадський** (1708–1722 рр.) у своїй політиці змушений був оглядатися на надісланого царем резидента А. Ізмайлова.

І. Скоропадський міг призначати полковників лише після узгодження з царським резидентом. Порушивши давній порядок, Петро I відмовився підписати подані гетьманом договірні **Решетилівські статті**, які мали підтвердити права й вольності Гетьманщини. Столицею козацької держави було призначено Глухів, що розташовувався майже на кордоні з Московією.

Значним ударом по авторитету гетьманської влади й державних правах Гетьманщини стало створення царським указом **1722 р.** першої **Малоросійської колегії**. Її очолив бригадир Степан Вельямінов, а до складу увійшли шість офіцерів-московитів, які командували московськими полками на теренах Лівобережної України.

Свідчать документи

З листа київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина

... Для нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками й гетьманом... треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Висловіте припущення, яким чином через незгоди між гетьманом і полковниками московська влада планувала дізнаватися про справи в Україні. З якою основною метою, на вашу думку, до І. Скоропадського було направлено царського резидента?

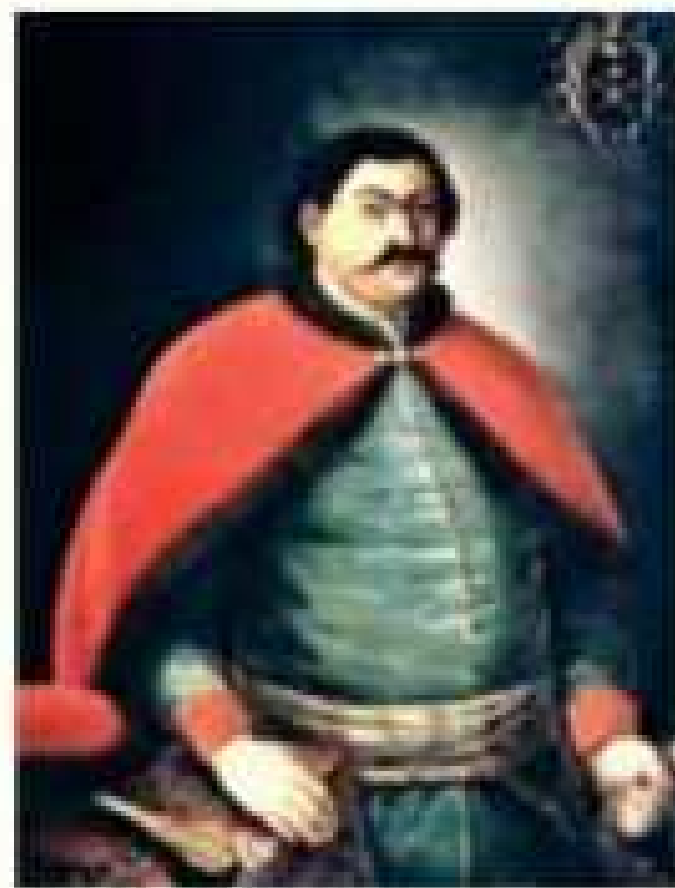

На захист давніх прав Гетьманщини від втручання московських посадовців став наказний (призначений спочатку І. Скоропадським, а після його смерті старшинською радою) гетьман Павло Полуботок (1722–1724 рр.).

Історичні подробиці

Павло Полуботок належав до козацького старшинського роду. Кар'єру розпочав у 1680-х роках, однак тривалий час не мав можливості обіймати високі посади через переслідування з боку І. Мазепи. Згодом порозумівся з гетьманом і став чернігівським полковником.

Маючи підприємницький хист, зміг істотно збагатитися. Був інтелектуалом: зібрав одну з найкращих бібліотек, колекціонував картини, ікони. Цікавився історією і навіть сам упорядкував історичну працю — «Кройнічку» про події вітчизняної історії 1452–1715 рр.

Павло Полуботок
(портрет невідомого художника, XVIII ст.)

Відстоюючи права Гетьманщини, П. Полуботок намагався усунути Малоросійську колегію від вирішення внутрішніх справ Української козацької держави. Розлючений непокірністю української старшини, Петро I викликав П. Полуботка в Петербург.

Водночас козацька старшина на чолі з Данилом Апостолом до листопада **1723 р.** підготувала **Коломацькі чолобитні**. У зверненні старшина домагалася ліквідації Малоросійської колегії і просила дозволу обрати нового гетьмана.

Петро I не пішов на порозуміння з українцями. Навпаки, він наказав ув'язнити найактивніших учасників підготовки «чолобитних». Невдовзі після допитів П. Полуботок помер у казематі Петропавлівської фортеці (розташована в м. Санкт-Петербург, Росія).

Факт чи фейк?

В історію Павло Полуботок увійшов також як власник так званого «скарбу Павла Полуботка», який хвилює шукачів скарбів не одне століття.

Відео «Золото Полуботка» («Козацька звияга», тривалість 06 хв 26 с) <https://qr.orioncentr.com.ua/jDyC7>

1. Дізнайтеся з відео легенду про походження скарбів і висловте припущення щодо причин її появи.
2. На вашу думку, скарби П. Полуботка факт чи фейк? Обґрунтуйте свою позицію.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Імперський наступ на автономію Гетьманщини».

Можу назвати факти, які свідчать про наступ Московського царства на права Гетьманщини.

Можу визначити негативні наслідки московської політики щодо українських земель.

Можу розповісти про те, як козацька старшина намагалася протистояти наступу Московії.

Можу визначити чинники, які впливали на динаміку політики Московії щодо Гетьманщини.

2. Визначте, кого зображено на монетах серії «Герої козацької доби». Уявно розташуйте монети в хронологічній послідовності відповідно до часу діяльності зображених історичних діячів.

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Об'єднайтеся в групи та доведіть або спростуйте тези:

- Економічна політика царського уряду поступово перетворювала українські землі на колонію Московії / Росії.
- Підкоренню земель Гетьманщини московською владою сприяли внутрішні суперечності в українському суспільстві.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Виконайте творчий проєкт «Профіль історичного діяча в соціальних мережах» (на вибір: П. Полуботок або І. Скоропадський).

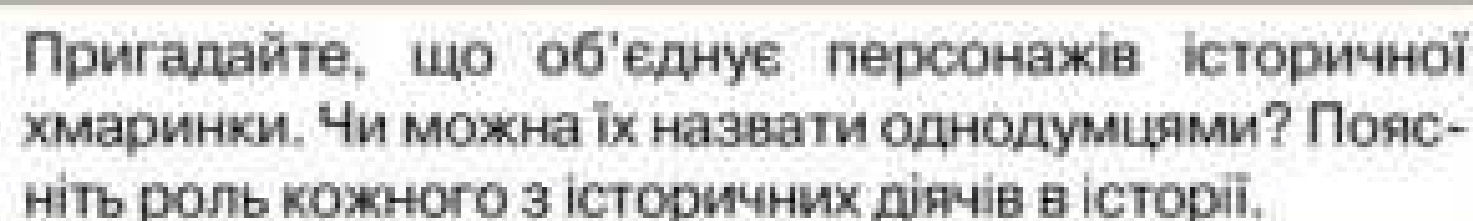
Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1708–1722 рр. Гетьманування Івана Скоропадського

1722–1727 рр. Діяльність першої Малоросійської колегії

Відродження гетьманства. Данило Апостол.
Правління гетьманського уряду. Нова Січ

Продовжуйте укладати започатковану на с. 196 таблицю.

Політику царизму щодо Гетьманщини багато в чому диктували взаємини Російської імперії з Османською імперією. Протягом XVI – початку XX ст. між двома державами відбувалися війни за панування над чорноморським регіоном. Російські царі мали твердий намір усунути вагомих суперників: Османську імперію та її васала Кримське ханство.

У цьому протистоянні важливу роль відігравали українські землі.

Поміркуйте, яке значення мали українські землі для Росії у війнах з Османською імперією. Як це впливало на політику російського уряду щодо Гетьманщини?

Данило Апостол
(портрет невідомого
художника, друга
половина XVIII ст.)

Наближення нової російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) змусило російський уряд дещо пом'якшити політику щодо Гетьманщини. Як тил російської армії українські землі мали бути базою розташування військ і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії. Царському уряду також була важлива лояльність козацтва та козацької старшини, що постійно висловлювали недоволення діяльністю Малоросійської колегії. Тому першу Малоросійську колегію було ліквідовано, Гетьманщину передано у відання Колегії закордонних справ і головне — дозволено обрати гетьмана. У 1727 р. в Глухові на гетьманство було обрано **Данила Апостола (1727–1734 рр.)**.

Стаючи на гетьманство, Д. Апостол змушений був погодитися на надані російським урядом «Рішительні пункти».

<https://qr.orioncentr.com.ua/Ke05i>

Проаналізуйте положення «Рішительних пунктів» і поміркуйте, якими якостями мав володіти гетьман Д. Апостол, щоб в умовах наявних обмежень вести успішну політику.

Попри обмеження прав Гетьманщини за період гетьманування Д. Апостола *вдалося здійснити ряд успішних заходів з упорядкування господарських справ Української козацької держави*. У ході «Генерального слідства про маєтності» було здійснено ревізію земель і повернуто в державне користування незаконно захоплені землі. Уперше за всю історію гетьманства було встановлено точний бюджет держави (144 тис. карбованців). Для упорядкування правових норм спеціальна комісія підготувала правовий звід із 30 розділів та 1716 артикулів. І хоча в цілому документ не набрав чинності, але його норми фактично діяли в Лівобережній Україні до середини XIX ст.

Напередодні російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) *Д. Апостол домогся повернення з володінь кримського хана запорожців. У 1734 р. з дозволу і під наглядом російського уряду козаки заснували на р. Підпільна Запорозьку Січ. Вона увійшла в історію під назвою Нова Січ*.

Та після смерті Д. Апостола вибори гетьмана були заборонені. Протягом 1734–1750 рр. Гетьманщиною керувало «Правління гетьманського уряду» з трьох росіян і трьох українців — представників генеральної старшини. Перед «Правлінням» стояло завдання уніфікувати порядки Гетьманщини відповідно до загальноімперських. Існував таємний указ, згідно з яким рекомендувалося сприяти шлюбам українців із росіянами та перешкоджати їх шлюбним зв'язкам із мешканцями Речі Посполитої.

2. Нова Січ

Пригадайте, чому був виданий указ Петра I про зруйнування Чортомлицької Січі. Поміркуйте, за яких обставин запорожці могли стати в пригоді Російській імперії.

Після зруйнування за наказом Петра I в 1709 р. Чортомлицької Січі запорозькі козаки деякий час перебували у володіннях Кримського ханства (Кам'янська й Олешківська Січі). У середовищі козацтва спостерігалася протистояння між прихильниками промосковської та протатарської орієнтацій, причому остання домінувала до 1728 р. Наближення російсько-турецької війни було на користь проросійській партії, і козаки разом із своїми землями пререйшли у підданство Російської імперії.

У 1734 р. на річці Підпільній (поблизу с. Покровське на Дніпропетровщині) була заснована **Нова Січ**, якій судилося бути останньою Запорозькою Січчю в історії України. Хоч після повернення запорожці і визнали себе підданими Російської імперії і підпорядковувалися київському генерал-губернатору, вони зберігали традиційний уклад життя.

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чи тривалим буде компроміс запорожців з Російською імперією? Що впливало на відносини запорожців з імперією?

Корогва Нової Січі,
дарована імператрицею
Анною Іоанівною в 1734 р.

Спробуйте пояснити символіку
козацької корогви. Знайдіть
на ілюстрації зображення
козацьких клейнодів.
Які із символів ви вважаєте
імперськими?

Як і в попередні часи, жителі *козацьких зимівників і слобід* займалися землеробством, скотарством, рибальством, полюванням, видобуванням солі, ремеслами. Велася активна торгівля.

Запорожці були православними, підтримували монастирі й будували церкви.

Діємо: практичні завдання

1. Уважно опрацюйте схему «Військово-адміністративний устрій Нової Січі» й карту на другому форзаці підручника та складіть розповідь про територіальну організацію, військо й органи управління Січчю.

2. Поміркуйте, чи могла Нова Січ очолити національно-визвольну боротьбу, як у попередні часи. Свою думку обґрунтуйте.

Запорожці Нової Січі були втягнені у вир протистояння Російської імперії з Османською імперією і Кримським ханством. Козаки несли охоронну сторожову прикордонну службу, виконували розвідувальні завдання, їх залучали до участі в російсько-турецьких війнах 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр.

Російська імперія поступово затягувала зашморг довкола Нової Січі. За адміністрацією Нової Січі здійснював нагляд російський полковник. Після відновлення гетьманства в 1750 р. запорожці не мали права переобирати кошового отамана без відома гетьмана. Щоб зупинити прибуття на Січ утікачів, було впроваджено реєстрацію козаків і

паспортизацію населення краю. На землях запорожців засновували колонії переселенців з володінь Австрійської імперії — так виникли Нова Сербія, Слов'яносербія.

Поступово стало зрозуміло, що існування Нової Січі є несумісним із централізаторською політикою російського імперського уряду. Знищення козацької вольниці було питанням часу та сприятливих для Росії обставин.

Онлайн-вправа
«Нова Січ»

<https://cutt.ly/ab8Wk1e>

Поміркуймо!

Висловіть припущення, чому російський уряд прагнув контролювати запорожців. Коли імперія розпочне знищення козацької вольниці?

Історичні подробиці

Петро Калнишевський — останній кошовий отаман Запорозької Січі. Прожив 112 років. Вирізнявся розумом і фізичною силою. Неодноразово виступав на захист прав Запорозької Січі перед царизмом.

Дбав про господарське освоєння земель Запорозжя. З його діяльністю пов'язують прислів'я: «Як був кошовий Лантух, то нічого було класти в лантух, а як став Калниш, пішли і паляниця, і корж, і книш».

Після зруйнування Січі був засланий до Солов'яцького монастиря. У 1801 р. помилуваний імператором Олександром I, однак через похилий вік і стан здоров'я (на той час йому було вже 111 років) залишився в монастирі. Там і помер у 1803 р.

Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський (портрет роботи художниці Наталії Павлусенко, 2019 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Відродження гетьманства. Данило Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ».

	Можу назвати час заснування, місце розташування Нової Січі.	Прекрасно
	Можу визначити причини мінливості політики Російської імперії щодо України.	Добре
	Можу назвати факти, які свідчили про обмеження прав козацтва в середині XVIII ст.	Треба попрацювати
	Можу схарактеризувати діяльність Данила Апостола і Петра Калнишевського.	Нічого не зрозуміло

2. Розгадайте анаграми й об'єднайте слова-відповіді за тематикою.

ТСАЛПОО	ЛААНКПА	РКЫНУ	НМІНВЗИК
КЛНВІЕНЬШКСІА	ФРМОРЕИ	ЮЖЕТДВ	ОСЛІДВТС
КЛОСОНВ		ПДЬЛІІАН	

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Обговоріть у класі політику царського уряду щодо Гетьманщини і запорозького козацтва та дайте відповіді на запитання:

- Чим були зумовлені деякі пом'якшення щодо державних прав Гетьманщини та прав низового козацтва?
- Чому політика царизму щодо обмеження права обох була успішною?

4. Визначте сильні й слабкі сторони політики Д. Апостола. Поміркуйте, чи міг гетьман провадити більш незалежну політику за тих історичних умов.

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

5. Виконайте творчий проєкт (історичний портрет, постер до уявного фільму, інфографіка, сторінка діяча в соціальних мережах) «Гетьман Данило Апостол».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1734 р. Заснування Нової Січі

§ 38

Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією

Пригадайте, що впливало на відносини Російської імперії з Українською козацькою державою у XVIII ст. З якими загрозами доводилося боротися гетьманам і козацькій старшині після Полтавської битви?

Діємо: практичні завдання

Працюючи з матеріалами уроку, завершіть таблицю «Боротьба козацької старшини проти наступу царизму на державні права Гетьманщини» (с. 196). По завершенні обговоріть результати роботи.

Поміркуйте, чи мали шанси К. Розумовський відстояти автономію Гетьманщини, а запорозькі козаки — існування Запорозької Січі.

1. «Золота осінь Гетьманщини». Кирило Розумовський

Після смерті Д. Апостола вибирати гетьмана знову заборонили. І ось у 1750-х роках нова російська імператриця Єлизавета I несподівано вирішила відновити інститут гетьманів з метою стабілізувати ситуацію на півдні. Адже саме Українська козацька держава могла надійно закрити кордон з боку Кримського ханства, Османської імперії та Речі Посполитої. Існує версія, що окрім зовнішньополітичних розрахунків, в пригоді тут стало... кохання.

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про обставини відновлення гетьманства**

На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни, таємно одруженої з простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським. За красивий голос і гарну поставу Олексій серед інших парубчаків був узятий до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на українських музик у Петербурзі не переводилася), і там зійшовся з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину графа Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалуваний 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити давні вольності, у тому числі й гетьманство.

1. Поясніть, які обставини, окрім кохання цариці й українського козака, сприяли відновленню гетьманства.
2. Поміркуйте, які обставини робили становище відродженого гетьманства хитким.

О. Розумовський, який пам'ятав про своє походження, тож позитивно впливав на політику щодо Гетьманщини. Невдовзі з українських земель вивели російські війська, відновили Київську митрополію і — найголовніше — у 1747 р. виїшов царський указ про відновлення уряду гетьмана з колишніми правами та звичаями. Єдиним кандидатом на посаду гетьмана був 22-річний брат Олексія Кирило Розумовський (1750–1764 рр.).

Маріїнський палац у м. Київ (зведений в 1750–1755 рр. за проєктом архітектора Франческо Бартоломео Растреллі; сучасне фото)

Архітектурна пам'ятка Києва Маріїнський палац є однією із згадок про красиву історію кохання. Палац було збудовано за наказом Єлизавети I для О. Розумовського. У наш час палац є офіційною резиденцією Президента України. Тут відбуваються урочисті події.

Історичні подробиці

Кирило Розумовський — молодший брат Олексія Розумовського. Походив із козацької родини Розумів. У 18 років Кирило став президентом Російської академії наук, яку очолював 50 років. У час гетьманування провадив активну діяльність з метою відновлення політичних прав Гетьманщини.

Кирило Розумовський
(портрет роботи художника Луї Токе, 1758 р.)

К. Розумовський усвідомлював залежність гетьманщини від Російської імперії. Однак за підтримки старшини він енергійно взявся відновлювати вольності та впорядковувати устрій української козацької держави.

ПОЛІТИКА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

ЗАХОДИ

Намагався перенести столицю до Батурина

Скликав старшинські з'їзди

Судова реформа
(введення судової системи Речі Посполитої)

Захист інтересів української торгівлі

Обмежувальні заходи
щодо винокуріння

Реформування козацького
війська, введення одностроїв

НАМІРИ

Відкриття університету
в Батурині та на базі
Києво-Могилянської академії

Закріплення за родом
Розумовських спадкового
гетьманства

Надання старшині статусу
шляхти

Відновлення договірних
відносин між Українською
козацькою державою і Росією
за статтями Б. Хмельницького

Відновлення права самостійної
зовнішньої політики

1. Проаналізуйте політику К. Розумовського й визначте, які заходи й наміри гетьмана свідчили про прагнення відновити політичні права Гетьманщини.
2. Висловіть припущення, якою була реакція царського уряду на політику гетьмана.

Попри родинні зв'язки, уряд імператриці Єлизавети I продовжував наступ на українську автономію: було ліквідовано митний кордон між Гетьманщиною і російськими землями, гетьман мав надсилати фінансові звіти до Петербурга. У 1761 р. було встановлено пряме імперське правління над Києвом.

Останнього удару по Українській козацькій державі завдала імператриця Катерина II (1762–1796 рр.), яка провадила курс на остаточне подолання будь-яких відмінностей в устрої захоплених Росією земель.

К. Розумовського викликали до столиці, де він підписав добровільне зречення від гетьманства. У листопаді **1764 р.** імператорським указом гетьманство в Україні було ліквідовано.

Палац К. Розумовського в м. Батурин на Чернігівщині, пам'ятка класицизму (архітектор Чарльз Камерон, зведено в 1799–1803 рр., відреставровано в 2003–2008 рр.; сучасне фото)

2. Ліквідація Запорозької Січі

Пригадайте, коли і за яких обставин постала Нова Січ. Яким, на вашу думку, було ставлення російського уряду до запорожців? Чому?

У результаті російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росії вдалося захопити частину чорноморського узбережжя і відвоювати в Османської імперії Кримське ханство. Поглинення ханства було лише питанням часу, а поки що імперія взялася за знищення осередку козацької вольності — Нової Січі. У **червні 1775 р.** російське військо оточило Січ. Січові оборонні споруди були поруйновані, архів і січова скарбниця з клейнодами вивезені до Петербурга. Останній кошовий отаман П. Калнишевський разом зі старшиною були засуджені до заслання.

Лише через два місяці, на початку серпня 1775 р., Катерина II видала маніфест, у якому повідомляла про знищення Запорозької Січі та причини цього акту.

Свідчать документи

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

...Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

1. ...вони почали років з десять тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їхньої власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті, і інші здавна належали...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, а й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії ...

1. Визначте за документом офіційні причини ліквідації Запорозької Січі.
2. Назвіть справжні причини ліквідації Січі.

Після зруйнування Січі частина запорожців перейшла на землі Османської імперії. З дозволу султана козаки заснували **Задунайську Січ**. Тут вони зберігали традиційний уклад життя. Уряд звільнив їх від податків в обмін на участь у воєнних операціях турецького уряду. Довгий час Росія марно намагалася повернути задунайців. Лише у 1828 р. частина козаків на чолі з Й. Гладким переселилася у володіння Російської імперії. З них було створено **Азовське козацьке військо**, більшість же задунайців залишилася і продовжила українську колонізацію Подунав'я.

Відео «Найзагадковіша Січ. Задунайська»
(Канал ім. Т. Г. Шевченка, тривалість 29 хв 04 с)
<https://qr.orioncentr.com.ua/oWtnf>

За допомогою QR-коду перегляньте відео та дізнайтеся,
у чому полягала драматичність долі задунайських козаків.

3. Ліквідація решток автономії та козацького устрою

Одночасно з ліквідацією гетьманства для управління Лівобережжям і Запорозжжям створили другу *Малоросійську колегію* на чолі з Петром Рум'яцевим. Особливими настановами Катерини II йому було доручено повністю знищити козацькі традиції і вольності, перетворити українські землі на невіддільну частину Російської імперії, життя у якій мало бути організованим за імперськими нормами.

ЗАХОДИ З УНІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ ЗА НОРМАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ліквідація козацької військової організації

- 1765 р. — перетворення козацьких полків Слобожанщини на гусарські
- 1775 р. — ліквідація Запорозької Січі
- 1781 р. — ліквідація козацьких полків Гетьманщини та створення карабінерних полків за російським зразком

Уніфікація адміністративно-територіального устрою

- Ліквідація полково-сотенного адміністративного устрою
- Упровадження єдиної системи імперської адміністрації і адміністративно-територіального устрою

Упровадження суспільного устрою за російським зразком

- 1783 р. — остаточне закріпачення селянства
- 1785 р. — «Грамота про вільність дворянства», надання козацькій старшині й шляхті прав і привілеїв російського дворянства

Розгляньте схему та визначте заходи царського уряду, які слугували для реалізації принципу «*поділяй і володарюй*».

4. Підкорення Кримського ханства Росією

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом, визначте чинники, які сприяли підкоренню Кримського ханства Росією. За результатом роботи укладіть логічну схему.

У XVIII ст. Росія істотно укріпила свою могутність, тоді як Кримське ханство не могло вже самотійно дати відсіч ворогові.

На руку росіянам грало посилення проросійських настроїв (симпатії до Росії) серед верхівки суспільства Кримського ханства. Багато хто навіть вбачав в імперії нового союзника Криму. До всіх проблем додавалася слабкість правителів держави — ханів.

Росіянам вдалося вмовити васалів ханства — Буджацьку та Єди-санську орди ногайців — перейти на бік Росії. Російські диплома-ти також умовляли й кримського хана Каплана II Герая проголосити незалежність Кримського ханства та відірватися від Туреччини. Ді-знавшись про ці перемовини, турецький султан швидко змінив хана. Новий кримський хан Селім III Герай відкинув пропозиції Росії.

У відповідь у 1771 р. Катерина II віддала наказ про окупацію Кри-му. Скориставшись внутрішніми суперечностями в правлячих колах Кримського ханства та присутністю російських військ, ханський пре-стол посів ставленик Росії Сагіб II Герай. Саме з ним вдалося домови-тися, і Кримське ханство було проголошено незалежною державою. *За-кріпити успіх у боротьбі за Крим росіянам вдалося після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. — за Кючук-Кайнарджійським миром Османська імперія визнавала незалежність Криму.* Саме усунен-ня уже послабленої імперії призвело до того, що Крим залишився сам на сам зі своїм загарбником — Росією.

Останній хан Шагін Герай (1777–1783 рр.) фактично став маріонет-кою в руках Росії.

Історичні подробиці

**З книжки «Історія Криму та кримськотатарського народу»
(Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б., 2020 р.)**

Шагін Гірей... впровадив низку реформ за російським і європейським зразками. Однак через місцеві менталітет і культуру вони виявилися проваль-ними...

Ба більше щоб утримувати ханський палац, Шагін Гірей наказав підвищи-ти податки, що викликало обурення мешканців ханства. Усі ці дії кримського хана вилилися в масові заворушення і загальну непокору народу.

Дайте оцінку діяльності Шагін Герая. Чи міг він уникнути своєї долі в тих історичних обставинах?

Влада хана Шагін Герая трималася винятково на багнетах російської армії. Будь-кого могли запідозрити в зраді. Представники верхівки по-чали звертатися по захист до присутніх у державі росіян, які обіцяли політичній еліті різні блага і привілеї в обмін на лояльність.

Зрештою, розуміючи свою безпорадність, у 1783 р. кримський пра-витель погодився зректися трону за умови щорічної виплати 200 тис.

рублів та обіцянки престолу в Персії, коли Росія її захопить. Треба сказати, що правителем Персії він так і не став. Згодом Шагін Герай відбув до Османської імперії.

Які основні причини призвели до послаблення Кримського ханства наприкінці XVIII ст.?

19 квітня 1783 р. Катерина II, маніпулюючи думкою про потребу запобігання усобицям і відшкодування збитків Росії у війні, видала **маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані та всієї кубанської сторони під Російську державу»**.

Пізніше, після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1787–1792 рр., за **Ясським мирним договором** до імперії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, а також підтверджено приєднання Криму та Кубані.

Успішна для Російської імперії боротьба за панування в Північному Причорномор'ї супроводжувалася активним зломом традиційного укладу життя жителів регіону й колонізацією краю.

1. Покажіть на карті загарбані наприкінці XVIII ст. Росією території Півдня України. Поясніть, чим цей регіон приваблював Російську імперію.
2. Тривалий час вважалося, що південні міста України (названі в схемі) були засновані російським урядом. Дізнайтеся з додаткових джерел, від якого часу насправді ведуть історію південних міст сучасні історики.
3. Поміркуйте, чому в питанні заснування міст півдня України важливо встановити історичну правду.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні. Підкорення Кримського ханства Росією».

	Можу назвати дати ліквідації гетьманства та Запорозької Січі.	Прекрасно
	Можу розповісти про реформи К. Розумовського.	Добре
	Можу визначити причини ліквідації гетьманства та Запорозької Січі.	Треба попрацювати
	Можу пояснити, чому Російській імперії вдалося знищити Кримське ханство.	Нічого не зрозуміло

2. Упорядкуйте історичне лото. Упізнайте діячів та розкрийте роль кожного з них в історії українських земель у XVIII ст.

Ліквідація Запорозької Січі	Установлення влади Російської імперії над Кримом	Останнє гетьманство у XVIII ст.

➔

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

3. Зіставте історію знищення козацького устрою в Україні та підкорення Кримського ханства. Що спільного в діях Російської імперії і причинах її успіху в цьому процесі?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1764 р.	Ліквідація інституту гетьманів в Україні
1775 р.	Ліквідація Запорозької Січі
1783 р.	Підкорення Кримського ханства Російською імперією

Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.

Пригадайте, які наслідки для Правобережної України мали події часів Руїни. Яких заходів вживав польський уряд для налагодження мирного життя в регіоні? Коли було ліквідоване козацтво?

Читаємо й розуміємо

За навчальним текстом проаналізуйте історію гайдамацького руху. Визначте його причини, учасників, головні події, результати та наслідки для України, Речі Посполитої, Російської імперії. Систематизуйте інформацію у формі графічного проєкту — карти пам'яті.

1. Розвиток Правобережної України. Поява гайдамаків

Наприкінці XVII ст. Річ Посполита повернула собі території Правобережної України. На ці землі почала повертатися шляхта, яка відновлювала своє господарство та вводила традиційну систему оподаткування і відробітків селян, а також панщину.

У межах своїх володінь магнати створювали *слободи* — самоврядні поселення, населення яких на певний період звільнялося від податків. Але після закінчення цього пільгового терміну селяни знову потрапляли в залежність від власника землі. Така зміна в становищі породжувала незадоволення й протестні настрої підданих.

Мешканці більшості приватних міст, які не мали магдебурзького права, залежали від волі власників і часто потерпали від їхнього свавілля. Помітним був економічний та культурний занепад міського життя.

Крім цього, погіршувалося становище православної церкви. Майже всі території Правобережжя приєдналися до унії, хоч ці віряни, селяни та здебільшого дрібна шляхта, зберігали руську (українську) ідентичність.

Наприкінці XVIII ст. в Речі Посполитій з'явилися ідеї культурної уніфікації населення, передусім українців.

Ці ідеї посилювалися і у зв'язку з політикою Російської імперії, яка прикривала свої агресивні цілі фальшивими гаслами «захисту православних». Крім того, російські правителі оголосили себе «гарантами збереження порядку» в Речі Посполитій. Фактично це означало руйнацію політичної самостійності сусідньої держави.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чи має продовження подібна політика в наші дні.

Росія провокувала безлад у Речі Посполитій, підкуповуючи та страваючи між собою різні політичні групи, водночас прибираючи нелояльних до Московії політиків.

Усе це посилювало атмосферу загального невдоволення, особливо серед селян і міських низів у прикордонні.

На Подніпров'ї невдоволення підживлювалося близькістю козацького світу. Ватаги так званих *гайдамаків*, що виходили із Січі, здійснювали напади на шляхетські маєтки та містечка, аби отримати здобич, а водночас закликали селян до розправи з панами.

Варто запам'ятати!

Гайдамаки (від тюрк. «гайде» — гнати, нападати, свавілля чинити) — учасники соціальних повстань XVIII ст., спрямованих проти релігійних і соціальних утисків українського населення Правобережжя, а також здобичники, які займалися грабунками.

Думки істориків

**Тадеуш Корзон, польський історик,
про причини та характер гайдамаччини**

У душі руського люду... нагромаджувалося почуття щораз більшої ненависти до «ляхів», головню в Україні, де зберігалися спомини про Хмельницького, обичаї та дух козащини. Підсичували цю нехіть: терпкість повсякденних відносин, несправедливість судів... Гайдамацтво, або попросту розбої, вибрики свободи створювали дійсний хаос під кожним оглядом. Самі пани не мешкають в Україні із-за щоденного страху. Живеться тут як на вулкані в безупинній тривозі.

1. Як історик пояснює появу гайдамацтва на Правобережжі?
2. Яке ставлення до гайдамаків висловлює автор?
3. Чому, на думку автора, панам жилося «як на вулкані»?
4. Який зв'язок проводить історик між гайдамаччиною і часами Б. Хмельницького?

2. Гайдамацький рух. Коліївщина

Перша згадка про гайдамаків датується 1717 р. До їхніх загонів долучалися селяни, наймити і міщани. Як правило, керівниками гайдамацьких виступів були запорозькі козаки.

Проти гайдамаків боротьбу вела не лише Річ Посполита, а й Російська імперія.

Центром боротьби гайдамаків була територія Брацлавщини. У 1734 р. сотник на ім'я Верлан очолив повсталих Поділля.

У 1750 р. повстання гайдамаків спалахнули на території Київщини й Поділля. Тільки спільними діями московсько-польських військ повстання гайдамаків 1750 р. були придушені.

У 1768 р. гайдамацьке повстання вибухнуло з новою силою. До традиційного селянського невдоволення долучилися релігійні чинники.

Московський уряд маніпулятивно вимагав надання рівних прав католикам і православним, на ділі прагнучи скористатися безвладдям у Речі Посполитій та встановити над нею свій повний контроль.

Незгодні із втручанням Росії у внутрішні справи Речі Посполитої представники шляхти й духовенства утворили **Барську конфедерацію** (центром було м. Бар, що у Вінницькій області). Дії членів конфедерації ще більше загострили протистояння на українських землях.

Думки істориків

Тарас Чухліб, український історик, про причини гайдамацького руху

У багатьох випадках конфедерати силоміць змушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільсько-го населення, побиттям православних священників, спаленням церков.

Поміркуйте, чи сприяла діяльність конфедератів посиленню польської шляхти й католицької церкви.

Гайдамацьке повстання **1768 р.** в історію увійшло під окремою назвою — **Коліїщина**. Вважається, що назва походить від слова «колій» або «колоти», адже традиційною зброєю повсталих були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів. Також є версія, що походження терміна «коліївщина» пов'язане з польськими словами kolej або sluzba kolejn, що в перекладі означає «*несення надвірної козацької служби при магнатських маєтках*».

Саме повстання розпочалося із заклику, який пролунав у Мотронинському монастирі (розташований у с. Мельники на Черкащині) 18 травня 1768 р. Організатором і провідником повстання був запорожець Максим Залізняк. Від грабунків і вбивств, які чинили під час набігів гайдамаки, пани втікали в укріплене місто Умань, яке належало магнату Францішеку Потоцькому. Охорону всередині міста очолював сотник Іван Гонта. Проте, коли до Умані підійшов М. Залізняк, Гонта відчинив повсталим міські ворота.

Те, що відбулося в Умані 9–10 червня 1768 р., деякі сучасники подій та історики наших днів назвали «**Уманською різаниною**». У місті було знищено не тільки військових, а й цивільне міське населення. Були вбиті тисячі мирних жителів — поляків, євреїв, українців-уніатів.

Жорстоке ставлення повсталих до євреїв мало релігійне й економічне підґрунтя. В євреях, які сповідували юдаїзм, українці вбачали представників «чужої» релігії. Крім цього, євреїв сприймали як союзників поляків-католиків. Як і напередодні Козацької революції XVII ст., євреї часто були орендарями земель, на яких працювали залежні селяни. Відповідно, гнів повсталих поширювався на тих, кого вважали винними в поневіряннях і бідності українських селян.

Факт чи фейк?

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (робота художника Опанаса Сластіона, 1886 р.)

Іван Гонта в Умані вбив своїх дітей за те, що у школі їх перехрестили в католиків. Насправді І. Гонта не вбивав дітей. Ілюстрація відображає художній домисел Т. Шевченка.

Відео «Бандити чи герої?»
(Канал ім. Т. Г. Шевченка,
тривалість 18 хв 25 с)

<https://qr.orioncentr.com.ua/BDdP2>

1. Поміркуйте, чому Великий Кобзар у своєму творі зобразив вигадану історію вбивства І. Гонтою своїх дітей.
2. Перегляньте вдома відео «Бандити чи герої?». Які нові факти про гайдамаччину ви дізналися?

Масштаби повстання налякали уряд Речі Посполитої. **Король ослабшої країни вкотре звернувся по допомогу до Російської імперії.** За наказом імператриці Катерини II російські війська почали діяти спільно з королівськими. М. Залізняка та І. Гонту було заарештовано, багатьох учасників повстання страчено. Але виступи повстанців тривали аж до травня 1769 р.

Загалом, гайдамацький рух значно вплинув на соціальну свідомість населення та спричинив міжнародний резонанс. Залучення Росії до придушення Коліївщини посилювало її вплив на Правобережжі.

3. Події на території Західної України. Рух опришків

У XVIII ст. селяни Буковини, Східної Галичини і Закарпаття були обтяжені податками, відпрацьовували панщину й піддавалися зловживанням з боку панів. Невдоволення населення своїм становищем переростало у виступи, учасників яких тут називали **опришками**.

Історичні подробиці

Більшість дослідників вважає, що назва «опришки» походить від латинського слова *oppressor*, що означає «порушник», «пригноблювач», «знищувач». Одним з перших відомих опришків вважають Федора Головатого, який наприкінці XV ст. очолив загони народних месників, що діяли на території нинішньої Словаччини.

Варто запам'ятати!

Опришки — учасники українського селянського повстанського руху в Галичині, на Закарпатті й Буковині, спрямованого проти місцевої шляхти, молдовських бояр, угорських землевласників наприкінці XV — у першій половині XIX ст.

Найбільший розмах руху опришків пов'язаний з ім'ям їхнього ватажка — **Олекси Довбуша**. Він очолював виступи опришків у період з 1738 до 1745 рр.

1. Перегляньте уривок кінофільму «Олекса Довбуш». Хто і з якої причини ставав опришками, на думку авторів фільму? Чи погоджуєтеся ви із цією позицією?
2. Яким постає Олекса Довбуш у фільмі? Які риси його характеру намагався підкреслити режисер?

Фрагмент кінофільму «Олекса Довбуш» (1959 р.).
(Кіностудія ім. Олександра Довженка, режисер Віктор Іванов;
тривалість 01 хв 53 с) <https://qr.orioncentr.com.ua/lzY5C>

Опришки переховувалися в Карпатських горах, нападали блискавично і несподівано зникали. Повстанців безуспішно шукали каральні загони. Адже, маючи підтримку місцевого населення, опришки легко змінювали своє місце розташування.

Найбільша активність опришків припала на 1744–1745 рр. Олекса Довбуш здійснив походи на Поділля і Прикарпаття, під час яких опришки вбивали панів і грабували шляхетські маєтки.

У серпні 1745 р. О. Довбуша було вбито, але багато загонів опришків продовжували діяти на Закарпатті. Повстання не згасало і після смерті свого ватажка.

Загибель Олекси Довбуша
(картина художника Юрія Дмитерка, XX ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Правобережна Україна. Землі Західної України у 20–90-х роках XVIII ст.»

Можу назвати час і регіони розгортання гайдамацького руху та руху опришків.

Прекрасно

Можу визначити причини, рушійні сили, результати і наслідки гайдамаччини та руху опришків.

Добре

Можу пояснити, чим різняться оцінки діяльності гайдамаків і опришків.

Треба попрацювати

Можу схарактеризувати вплив гайдамаччини на становище Речі Посполитої.

Нічого не зрозуміло

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Український історик Т. Чухліб написав про Коліївщину статтю: «Уманська різанина чи Уманська трагедія 1768 р.: "дві сторони" чотирьох історичних пам'ятей». Висловіть свою позицію щодо Коліївщини.

Яке слово «різанина» чи «трагедія» ви оберете для характеристики цього повстання?

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

3. Повстання гайдамаків відобразив в однойменній історико-героїчній поемі Т. Шевченко. Історик Олексій Сокирко вважає, що через літературу складно сприймати історію. Вчений зазначає: «Для Шевченка "Гайдамаки" — звернення до сучасників, до людей першої половини XIX століття: ось, до чого нас довів період бездержавності». Як ви розумієте слова історика? Чому пам'ять про гайдамаків зберігається серед українців століттями?

Обкладинка видання поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1918 р.)

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1738–1745 рр. Період діяльності Олекси Довбуша
1768 р. Гайдамацьке повстання Коліївщина

§ 40–41

Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України та західноукраїнських земель

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, якими були причини загострення кризових явищ в Речі Посполитій у XVIII ст.

1. Поділи Речі Посполитої

В останній третині XVIII ст. внаслідок втручання сильніших сусідів Річ Посполита зазнала поділів і припинила своє існування. Російська влада впродовж XVIII ст. усіма можливими способами прагнула послабити Річ Посполиту, проте не ліквідовувати її та не ділити з іншими державами-сусідами. Однак імператриця Російської імперії Катерина II побачила небезпеку для своєї влади в спробах короля і шляхти реформувати та стабілізувати країну. Тому Катерина II пішла на домовленості з Австрією і Пруссією про поділ Речі Посполитої. У **1772 р.** *Росія, Австрія і Пруссія здійснили Перший поділ Речі Посполитої.*

Перший поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Частина Східної Білорусі й Прибалтики
Австрія	Південно-східна Польща, Галичина, західні частини Волині й Поділля
Пруссія	Північно-західна Польща

Історичні подробиці

У 1773 р. на польському «Розділовому сеймі» шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати засідання сейму і не випускав депутатів із зали засідань. Він ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!».

«Рейтан, або Втрата державності» (картина художника Яна Матейки, 1866 р.)

Чим можна пояснити поведінку і слова Т. Рейтана?

З травня 1791 р. так званий Чотирирічний сейм *ухвалив нову Конституцію Речі Посполитої*. Конституція скасувала право «вето», яким володіли депутати сейму. Натомість зберігалося привілейоване становище шляхти. Міщани частково здобули шляхетські права, зокрема право обирати своїх представників до сейму. Селяни отримували захист від держави, що мало б послабити тиск на них з боку землевласників. Було закріплене панівне становище католицької церкви в державі, хоча водночас гарантувалися права інших християнських конфесій. Рівні громадянські права разом із католиками отримали православні та протестанти за одним винятком — міністрами в державі могли бути лише католики. Невдоволені Конституцією *магнати створили конфедерацію у с. Торговиця* (біля м. Умань). Торговицька конфедерація оголосила рішення сейму незаконними та протиправними і звернулася до імператриці Катерини II з проханням «*повернути Речі Посполитій свободу і законність*». У відповідь у травні 1792 р. армія Російської імперії увійшла на територію Правобережжя та рушила на Волинь.

Свідчать документи

Зі звернення представників Торговицької конфедерації до імператриці Катерини II

Польська нація, об'єднана в одну загальну конфедерацію, звертається до тебе як до божества, прихильного до її свободи, і закликає тебе до себе на допомогу.

Дайте оцінку діям Торговицької конфедерації. Чи відомі вам подібні випадки в наш час?

У **1793 р.** Пруссія і Росія уклали угоду про другий поділ Речі Посполитої. *Другий поділ остаточно затвердив Гродненський сейм 1793 р.*, який став останнім сеймом Речі Посполитої.

Другий поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Території, які отримала держава
Росія	Східна Волинь, Поділля, Київщина, Брацлавщина, центральна Білорусь із м. Мінськ
Пруссія	м. Гданськ, Торунь, частина Мазовії і половина Краківського воєводства з м. Ченстохов (західні польські землі)

Після другого поділу Речі Посполитої багато представників шляхти і магнатів планували повстання для відновлення Конституції. Головою патріотичного руху був генерал Тадеуш Костюшко.

У березні 1794 р. у країні розпочалося національне повстання. Пруссія, Росія і Австрія силою вирішили змусити поляків визнати поділи Речі Посполитої. Бойові дії завершилися тим, що російські війська придушили виступи й увійшли до Варшави.

Уже у грудні 1794 р. в документах Росії й Австрії було зазначено причину третього поділу Речі Посполитої. Вказувалося на необхідність «до приборкання і припинення заколоту та повстання». Конвенцію про третій, остаточний поділ Речі Посполитої Австрія, Росія і Пруссія підписали в **1795 р.**

Третій поділ Речі Посполитої	
Назва держави	Території, які отримала держава
Росія	Західна Волинь, Західна Білорусь, землі Литви, Курляндія
Австрія	Південна Польща, Краків, Холмщина, Південне Підляшшя
Пруссія	Центральна Польща, частина Підляшшя, Мазовецькі землі з Варшавою, частина Жемайтії

Думки істориків

Єжи Сковронек, польський історик

Останньою крапкою в ліквідації польської держави було зречення від престолу останнього короля — Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р.), а також угода трьох подільовачів (26 січня 1796 р.), у якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви «Королівство Польське» або «Польща» і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі... Внаслідок поділів Польщі витворився найтриваліший в історії Європи союз трьох імперій...

1. Які наслідки поділів Речі Посполитої наводить історик?
2. Поміркуйте, як змінилося становище Росії, Австрії і Пруссії внаслідок знищення Речі Посполитої.

2. Наслідки поділів Речі Посполитої

Для учасників подій поділи Речі Посполитої мали різне історичне значення. *Держава Річ Посполита перестала існувати.*

Російська імперія заволоділа більшою частиною територій країни. Вона отримала землі, здебільшого населені українцями, литовцями й білорусами. До її складу потрапила більша частина етнічних українських земель — Волинь, Поділля і Наддніпрянщина. На цих територіях згодом було створено Київську, Подільську й Волинську губернії.

Австрія і Пруссія отримали менші території, проте і до складу Австрії потрапили українські землі. У 1772 р. на західноукраїнських землях була створена окрема адміністративна одиниця Габсбурзької імперії — *Королівство Галичини і Лодомерії*.

Отже, внаслідок трьох поділів території Речі Посполитої *більшість українських етнічних земель опинилася під владою Російської й Австрійської імперій.*

Думки істориків

**Андреас Каппелер, швейцарський історик,
про вплив поділів Речі Посполитої на Росію**

У трьох поділах Польщі Російській імперії дісталася велика, площею понад 450 тис. кв. км, територія зі значними людськими та господарськими ресурсами; тим самим зросло її панівне становище у Східній Європі. Але Польщу, як це передбачив ще Жан-Жак Руссо «легше було проковтнути, ніж перетравити»: значні території Речі Посполитої були зі своїми традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії...

1. Чи погоджуєтеся ви з висловом Жана-Жака Руссо щодо долі польських земель у складі іноземних держав?
2. Що мав на увазі історик, говорячи, що Польща була «чужорідним тілом у Росії»?

3. Становище Правобережної України після поділів Речі Посполитої

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа продовжте схему «Становище Правобережної України після поділів Речі Посполитої».

Протягом майже 150 років українці перебували під владою двох імперій: Російської і Австрійської.

На землях, які опинилися у складі Російської імперії, більшість населення становили українці, майже 90 % з них були селянами. При цьому найвищий відсоток селян-кріпаків спостерігався саме на Правобережній Україні. Також 7,8 % населення Правобережжя становила шляхта, 3,5 % населення — євреї. Катерина II розуміла, що реальними володарями краю є місцеві шляхтичі, тому вважала за необхідне підкупом та обіцянками покращення становища (маєтки та чини) здобути їхню прихильність.

Поміркуймо!

1. Чому, на вашу думку, для Катерини II була важливою підтримка з боку шляхти?
2. Які суспільні стани могли бути загрозою для влади Російської імперії на українських землях?

Думки істориків

**Андреас Каппелер, швейцарський історик,
про російську політику на новоприєднаних землях**

Інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика стояла в основному перед тією самою проблемою, яку мала щодо Східної України, ... — як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією?... Щодо польської шляхти зробити це було особливо складно, оскільки вона була не лише соціальною, економічною і культурною спільнотою, а й політичною нацією, яка не хотіла миритися з утратою незалежності й участі у політичному житті....

1. Подумайте, що означає бути «політичною нацією».
2. Чому, на вашу думку, російська влада була зацікавлена в підтримці шляхти на Правобережжі?

Царська влада обґрунтовувала приєднання Правобережжя тим, що нібито повертає собі «істинно руські землі», тобто землі, які колись були частиною Русі-України. Здійснюючи політику *уніфікації* — зведення управління до єдиного загальноімперського зразка, на землях Правобережжя царська влада провела низку *реформ*.

Думки істориків

**Наталя Яковенко, українська історикиня,
про маніпуляції Росії щодо українських земель**

У нове — XIX століття — 80 % мешканців України увійшли як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом звільнення і возз'єднання. Демагогічне лицемірство щодо звільнення не потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським «звільненням» стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у конституційній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій.

1. Яке ставлення до маніфесту Катерини II висловлює історикиня?
2. Поміркуйте, чому не можна вважати приєднання Правобережжя до Російської імперії «звільненням і возз'єднанням».

Території Правобережної України були розділені на *намісництва*: Брацлавське, Подільське й Волинське. На чолі кожного намісництва стояв *намісник*, який був наділений надзвичайними повноваженнями.

Але наступник Катерини II, її син Павло I, у 1796 р. поділив ці землі на *губернії*. Губерніями управляли *губернатори*. Кожна губернія поділялася на *повіти*. Російський уряд упровадив на територіях Правобережної України власні органи управління: *прикази* (адміністративно-судові місцеві російські органи управління), *земські суди* тощо. Мовою діловодства залишалася польська мова.

Думки істориків

**Ярослав Грицак, український історик,
про ситуацію на українському Правобережжі**

...у цей період Правобережжя... було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів.

...ступінь інтеграції Правобережної України у склад Російської імперії тривалий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася тереном польських політичних і культурних впливів.

1. Які впливи, на думку історика, переважали на землях Правобережжя?
2. Поміркуйте, чим можна пояснити таке становище.

Більшість урядовців на українських землях у складі Російської імперії були росіянами. У судах переважали представники місцевої шляхти.

Таким чином, на українських землях продовжувала панувати шляхетсько-магнатська полонізована верхівка, привілеї якої були збережені царським урядом.

Становище селян і міщан після приєднання до Російської імперії не поліпшилося. Права шляхти і магнатів російський уряд не обмежував, а навіть збільшував. Адже на українські землі поширилася «*Жалувана грамота російському дворянству*» 1785 р. Крім цього, царський уряд надавав пільги російським купцям, звільняючи їх від мит і податків.

Текст «Жалуваної грамоти російському дворянству» (1785 р.)
<https://qr.orioncentr.com.ua/hW5wQ>

Ознайомтеся з документом. Поміркуйте, як вплинула його поява на становище польської шляхти та її ставлення до Російської імперії.

З 1791 р. за сприяння російської влади було впроваджено новий устрій православної церкви. Після другого поділу Речі Посполитої православна церква була підпорядкована російському Синоду. Катерина II вимагала від католиків та уніатів повернути православним землі, які вони втратили. Унійна церква на українських землях практично була ліквідована. Ті віряни, які побажали залишитися уніатами, підпорядковувалися єдиній Полоцькій унійній єпископії. Через агітацію та тиск на населення дедалі більша його частина переходила до православ'я. Ситуація трохи пом'якшилася після приходу до влади в Російській імперії

Павла І, який ставився до уніатів і католиків лояльніше, ніж його попередника.

4. Зміни у становищі західноукраїнських земель

Наприкінці XVIII ст. західноукраїнські землі *перебували під владою династії австрійських Габсбургів. Закарпаття* разом зі Східною Угорщиною було приєднане до Австрії внаслідок війн з Оттоманською Портою в 1699 р. Ці землі й надалі залишалися у складі Угорщини (як частини імперії). Внаслідок першого поділу Речі Посполитої до імперії також приєднали *Східну Галичину*, а в **1774 р.** австрійці відібрали в залежного від османів Молдовського князівства і *Буковину* (без Хотинської землі). Східна Галичина та Північна Буковина входили до складу утвореного австрійською владою «*Королівства Галичини і Лодомерії*». Економічному і промисловому розвитку регіону заважала особиста залежність селян, а велике поміщицьке землеволодіння було панівним.

Приєднання західноукраїнських земель до Австрійської імперії збіглося в часі з першою хвилею *модернізаційних реформ* у цій державі, які в **70–80 роках XVIII ст.** почала здійснювати австрійська правителька Марія Терезія (1740–1780 рр.), а після її смерті продовжив її син — Йосип II (1780–1790 рр.). Монархи були прибічниками політики «освіченого абсолютизму».

У період з 1771 до 1778 р. були видані *укази, які дещо пом'якшували становище селян*. Поміщики втрачали право судити своїх селян, панщина була обмежена трьома робочими днями. Попри це селянин залишався не володарем землі, а її «державцем» — мав право жити та працювати на ній, але не міг її продати чи передавати у спадок.

Імператорський указ 1775 р. обмежив панщину в неділю і свята, та й загалом понаднормові роботи були заборонені. Ухвалами 1781–1782 рр. Йосип II *проголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків*.

Селяни отримали *елементарні громадянські права*.

Завдяки реформам населення українських земель в Австрійській імперії почало відчувати позитивні зміни в суспільному житті.

Пам'ятник Марії Терезії в м. Ужгород
(робота скульптора Богдана Томашевського,
2015 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❖ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❖

❖ ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Поділи Речі Посполитої. Зміни у становищі Правобережної України та західноукраїнських земель».

Можу показати на карті територіальний розподіл українських земель унаслідок поділів Речі Посполитої.

Можу визначити наслідки поділів Речі Посполитої для українських земель.

Можу пояснити, чому політика Російської імперії негативно вплинула на українські землі.

Можу з'ясувати відмінності політики Російської та Австрійської імперій щодо українських земель.

❖ ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Обговоріть у групах такі питання:

а) Чи могла Річ Посполита уникнути поділів? Яким чином?

б) Що було спільним і відмінним у політиці Російської й Австрійської імперій на новоприєднаних українських землях?

3. Визначте, які заходи російського уряду були спрямовані на розкол спільноти, що проживала на приєднаних до імперії українських землях. З якою метою Російська імперія проводила політику розколу?

❖ МИСЛЮ ТВОРЧО

4. Розгадайте ребуси й поясніть значення слів-відповідей. З якими подіями в житті українських земель пов'язані ці поняття?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:

1699 р.	Входження Закарпаття до складу Австрійської імперії
1774 р.	Входження Буковини до складу Австрійської імперії
1772, 1793, 1795 рр.	Поділи Речі Посполитої

§42

Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.

Поміркуйте, як суспільно-політичні події XVIII ст. впливали на розвиток української культури.

Діємо: практичні завдання

Про особливості української культури влучно висловився канадський історик українського походження О. Субтельний. Визначте за цитатою ці особливості та за матеріалами параграфа проілюструйте їх історичними фактами. По завершенні роботи поміркуйте, які наслідки для української культури матиме «адаптація до російських імперських взірців».

XVIII ст. було парадоксальною добою в історії української культури. Воно стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у химерному стилі бароко. Проте майже одночасно з цим створювалися умови, за яких українська культура позбавлялася своїх самобутніх рис і змушена була адаптуватися до російських імперських взірців.

1. Розвиток освіти і науки. Книгодрукування

На західноукраїнських землях набули поширення школи при монастирях. Основна їхня частина перебувала в підпорядкуванні Василіанського ордену.

Свідчать документи

Про діяльність церковнопарафіяльних шкіл на Харківщині (XVIII ст.)

...Школа містилася біля церкви й поділялася на дві хати: в одній жив дяк із сімейством, у другій розміщувалася школа з довгими столами, за якими сиділи три класи школярів: у першому — ті, що вчили буквар, у другому — де учили Часослов і у третьому — де вивчали Псалтирі; у другому і третьому учили й письму. Школярами були й малі діти, й дорослі. Писали або крейдою на чорних дощечках, або чорнилами на папері...

Які особливості мало навчання в церковній школі?

Поміркуймо!

З другої половини XVIII ст. кількість церковнопарафіяльних шкіл поступово зменшилася. Визначте причини цього явища.

Середня освіта була представлена **православними колегіумами**, які діяли в Чернігові (1700 р.), Харкові (1727 р.), Переяславі (1738 р.).

Ці заклади готували священнослужителів, учителів або державних службовців. Колегіуми давали добру освіту.

Єзуїтські колегіуми діяли у Львові, Вінниці, Луцьку, Острозі.

Вищу освіту можна було здобути у Львівському університеті та Києво-Могилянській академії. Львівський університет (1661 р.) — центр науки і культури на західноукраїнських землях. Він мав богословський і філософський факультети, свою бібліотеку, друкарню.

Єдиним осередком вищої освіти на українських землях у складі Російської імперії була Києво-Могилянська академія. Тут сформувався один із центрів філософської думки, українського поетичного мистецтва. У XVIII ст. Києво-Могилянська академія мала 12-річну програму з філософії та теології. Основною мовою навчання була латинська. Вивчали також церковнослов'янську та грецьку, німецьку та французьку. З 1765 р. всі предмети викладали російською.

Випускники академії отримували атестат, у якому було записано, що такий-то навчався *«старанно»* чи *«нестаранно»* і *«у поведінці був добрий»*. Підписував документ префект (керівник) академії. Щоб отримати атестат, необхідно було завершити навчання. У відомостях академії зустрічаються такі записи: *«не повернувся до навчання»*. У такому разі атестат не видавали.

Історичні подробиці

Пам'ятник Григорію Сковороді на Конtrakтовій площі в м. Київ навпроти Києво-Могилянської академії — символ і покровитель навчального закладу (автор проєкту — Іван Кавалерідзе, архітектор — Василь Гнездилов, 1976 р.).

У сучасних студентів цього закладу є традиція щороку мити пам'ятник на день академії — 14 жовтня. Акція називається «Чистий Сковорода». Студенти вважають, що, коли добре помити пам'ятник саме цього дня, успішна сесія гарантована. Доручають цю справу найуспішнішому студенту.

На основі знань, здобутих на уроках історії й української літератури, поясніть, чому Г. Сковороду називають «українським Сократом».

Григорій Сковорода
(портрет роботи художника
Г. Лук'янова, 1794 р.)

Осередком науки у XVIII ст. був Львівський університет. Тут було засновано кафедру математики, яку очолив **Фаустин Гродзіцький** — автор підручника з математики й архітектури. Відкрито астрономічну обсерваторію.

З діяльністю викладачів Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток різних галузей наук. Так, **Нестор Амбодик** першим з українців був удостоєний звання доктора медицини у Страсбурзькому університеті.

У галузі географії здійснювалися перші спроби дослідження українських земель задля їхнього господарського використання. **Іван Фальковський** викладав математику в Києво-Могилянській академії. Він є автором праць з математики, географії, астрономії та історії.

У цей час розвивалася філософська наука. Найвидатнішим філософом і поетом другої половини XVIII ст. був **Григорій Сковорода**. Він вважав головним сенсом людського існування самопізнання. Виступав проти поділу людей на стани, проголошував основним критерієм цінності людини її діяльність, працю і трудовий внесок у розвиток суспільства. Власні філософські думки Г. Сковорода висловлював у мистецькій формі — віршах, байках. Його збірки поезій «*Сад божественних пісень*» та «*Байки харківські*» не були надруковані за його життя, проте їх знали і переказували, співали пісні.

У XVIII ст. продовжила розвиватися друкарська справа. *Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври*. Усього в українських землях існувало 13 друкарень: у Києві, Луцьку, Умані, Кременці, Чернігові й інших містах.

2. Архітектура. Українське бароко

Протягом XVIII ст. в українських землях продовжували розвиватися традиції архітектурного стилю українського бароко. У бароковому стилі побудовані Успенський собор Почаївської лаври на Тернопільщині, собор Святого Юра у Львові, Андріївська церква в Києві та ін.

Визнаним майстром, який працював у стилі пізнього бароко, був **Іван Григорович-Барський**. У другій половині XVIII ст. — головний архітектор київського магістрату. Його будівлі визначали обличчя тогочасного Подолу — економічно-торговельного центру Києва. Серед його творінь — Покровська церква. Вона вважається одним із кращих зразків українського бароко.

Діємо: практичні завдання

Свято-Покровська Подільська церква в м. Київ (за проєктом Івана Григоровича-Барського, 1766–1772 рр.)

Андріївська церква в м. Київ (за проєктом Франческо Бартоломео Растреллі, 1747–1762 рр.)

Собор Святого Юра в м. Львів (за проєктом Бернарда Меретина, 1744–1762 рр.)

Розгляньте ілюстрації храмів. Використовуючи знання / додаткову інформацію з історії розвитку архітектури в світі, визначте спільне й відмінне в європейській і українській традиціях барокового архітектурного стилю.

Думки істориків

Олександр Бойко, український історик, про поширення стилю бароко

Які причини поширення цього стилю [бароко] в українських землях? Він значною мірою відповідав ментальності українців, оскільки органічно поєднував відчуття святковості, динамічності, яскравої багатобарвності світу з ліричною, поетичною, філософською сентиментальністю. До того ж українці, як і всі народи, що мали контакти зі Сходом, у сфері мистецтва тяжіли до пишності, емоційності, декоративності, саме ці елементи становили основу барокового стилю.

Які причини популярності стилю бароко в українському мистецтві наводить історик?

Троїцька соборна церква
в м. Самарчик
(нині Самар
Дніпропетровської області)

Церква є незрівнянною пам'яткою дерев'яного будівництва. Вона найбільша й найвища споруда XVIII ст. (заввишки близько 65 м), побудована без єдиного металевих цвяха за проектом народного майстра Якова Погребняка у 1773–1778 рр. Церква оспівана у романі «Собор» Олеся Гончара як символ духовної сили і незнищенності українства.

3. Музика. Образотворче мистецтво

Провідним осередком музичної культури цього часу була Києво-Могилянська академія. Музика, співи були обов'язковими предметами в академії. У 1729 р. вийшов указ про створення *співочої школи у Глухові* (нині місто в Сумській області). За 50 років її діяльності тут навчалось понад 300 хористів. Відомими випускниками цієї школи були Максим Березовський і Дмитро Бортнянський. Місто Глухів стало центром музичного життя в Україні. При дворі гетьмана К. Розумовського навіть існував професійний оркестр та оперний театр.

Перейдіть за посиланням або за допомогою смартфона зчитайте QR-код і відвідайте віртуальну екскурсію на Музейному порталі.

<https://qr.orioncentr.com.ua/WGyMz>

Іконостас Спасо-Преображенської церкви
у с. Великі Сорочинці на Полтавщині

Ікона моління Вознесенської церкви
в Березні на Чернігівщині
(близько 1762 р.)

Портрет Павла Руденка
(робота художника Володимира
Боровиковського, 80-ті роки XVIII ст.)

На жаль, більшість здобутків образотворчого мистецтва XVIII ст. втрачена. Серед тих, що збереглися — ікони Вознесенської церкви в селі Березна на Чернігівщині, портретний живопис **Володимира Боровиковського**.

Історичні подробиці

Йоган Георг Пінзель був одним з найяскравіших діячів культури на західноукраїнських землях. Його порівнюють із найкращими європейськими скульпторами, називають «галицьким Мікеланджело». Його мистецька спадщина неперевершена. Барокові скульптури Пінзеля розміщені на фасаді собору Святого Юра, у містах Бучач і Монастирська Тернопільської області, містечку Городенка Івано-Франківської області. У 2012 р. в Луврі (одному з найбільших і найвідоміших музеїв у світі) відбулася виставка робіт Пінзеля.

Скульптура Юрія Змієборця
на фасаді собору
Святого Юра (1761 р.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ ➤ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ➤ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

» ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ «

» ЗНАЮ І СИСТЕМАТИЗУЮ НОВУ ІНФОРМАЦІЮ

1. Самооцінювання

Оцініть свої успіхи в опануванні теми «Розвиток культури у 20–90-х роках XVIII ст.».

Можу назвати і розпізнати визначні пам'ятки української культури XVIII ст.

Прекрасно

Можу назвати видатних діячів української культури XVIII ст.

Добре

Можу простежити культурні зв'язки українських земель з Європою.

Треба попрацювати

Можу визначити особливості мистецького стилю українського бароко.

Нічого не зрозуміло

» ОБГОВОРЮЄМО В ГРУПІ

2. Об'єднайтеся в групи й розшифруйте словесні хмаринки: утворіть афоризми Г. Сковороди й розкрийте значення їхнього змісту.

» МИСЛЮ ТВОРЧО

3. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких регіонах України збереглися пам'ятки архітектури бароко. Виконайте творчий проєкт «Зразки барокової архітектури на карті України».

Спасо-Преображенська церква
у с. Великі Сорочинці на Полтавщині
(побудована в 1732 р.)

§43

Узагальнення з розділу 5 «Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.»

1. Історична гра

2. Мистецька галерея

Уважно розгляньте представлені в мистецькій галереї пам'ятки й текстові картки. У відповідніть зображення зі змістом запропонованих карток (зауважте, що на одну картку може припадати дві-три ілюстрації). Поясніть, за якими ознаками ви встановили відповідність пам'яток мистецтва тому чи іншому стилю, жанру.

Уявіть, що вам доручили підготувати статтю до путівника «Мистецькі перлини України». Усно складіть розповідь про одну із запропонованих пам'яток (скористайтесь пам'яткою на с. 5).

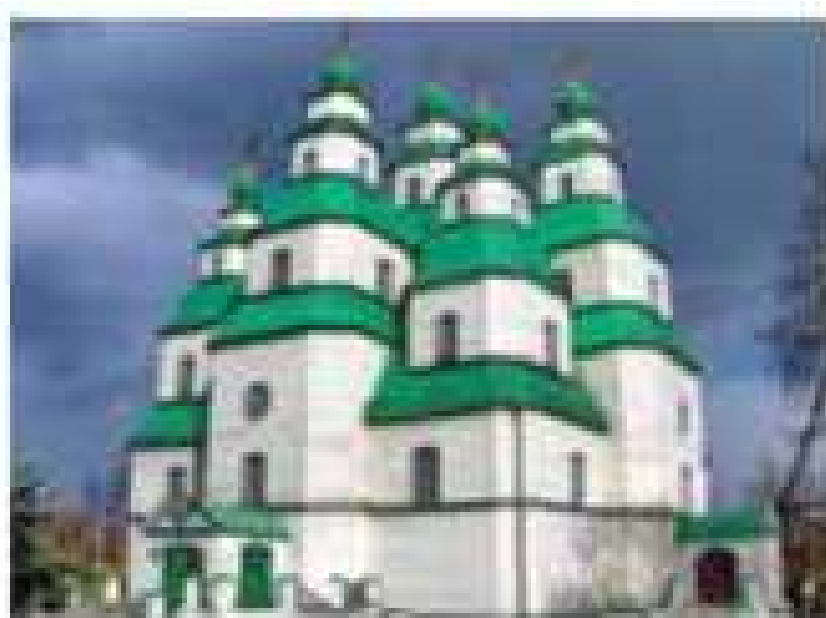
Мистецтво
бароко

Дерев'яне
зодчество

Архітектура
класицизму

Портретний
живопис

Іконопис

3. Майстерня запитань

За допомогою логічного ланцюжка античного мислителя Квінтіліана «Хто? Що? Де? Коли? Як? Чому?» складіть до матеріалів розділу запитання. Поставте їх однокласникам/однокласницям.

4. Що ми знаємо з теми

Перевірте, чого ви навчилися. Пройдіть онлайн-тестування за матеріалами розділу. Для цього перейдіть за посиланням: <https://forms.gle/GcaHM43wv8mSher57> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіхів!

§ 44

Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу. Внесок України у формування європейської цивілізації

ГРА «РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Скористайтесь правилами гри, поданими на с. 8.

1 Литовські статути 	2 Оренда 	3 Рента 	4 Фільварок 	5 Панщина 	6 Полемічна література 	7 Церковні братства
8 Унійна (греко- католицька) церква 	9 Слов'яно- греко- латинська школа 	10 Колегія 	11 Академія 	12 Вертеп 	13 Гравюра 	14 Козак
15 Зимівник 	16 Запорозька Січ 	17 Кіш 	18 Кошовий отаман 	19 Козацька рада 	20 Козацькі клейноди 	21 Курінь
22 Реєстрове козацтво 	23 Низове козацтво 	24 Показання 	25 Ординація Війська Запорозького реєстрового 	26 Золотий спокій 	27 Гетьман 	28 Генеральна рада
29 Генеральна старшина 	30 Сотня 	31 Полк 	32 Універсал 	33 Гетьманщина 	34 Руїна 	35 Чорна рада
36 Великий згін 	37 Слобідська Україна 	38 Українське бароко 	39 Конституція 	40 Займанщина 	41 Мало- російська колегія 	42 Нова Січ
43 Опришки 	44 Гайдамаки 	45 Коліїщина 	46 Автономія 	47 Поділи Речі Посполитої 	48 Козацькі літописи 	49 Уніфікація

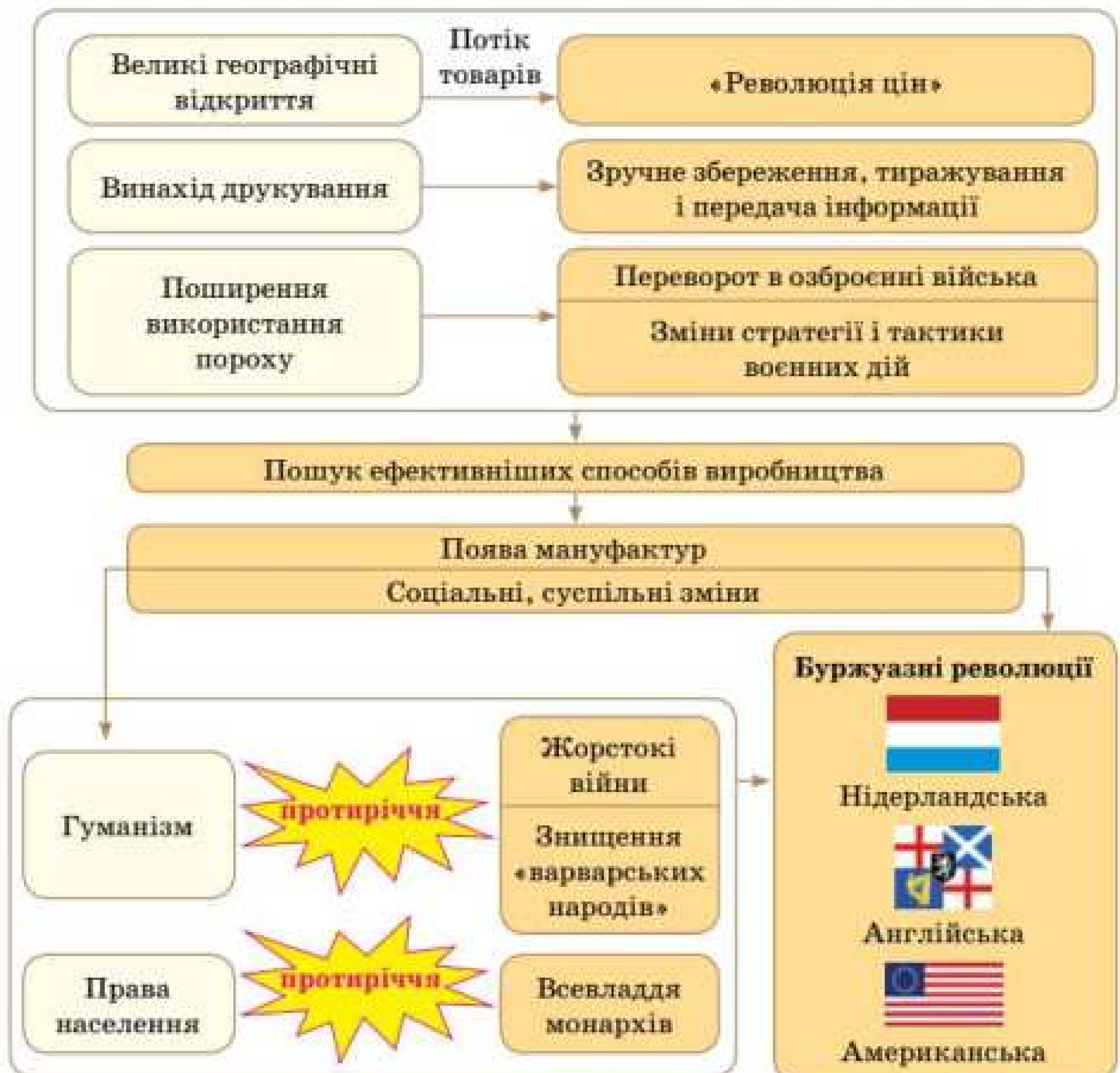
Історія України XVI–XVIII ст. є складовою частиною розвитку європейської цивілізації, повністю пов'язана і взаємозалежна від загальноєвропейських процесів.

1. Вплив розвитку науки і техніки на суспільні зміни в Європі й Україні

1.1. Науково-технічний і суспільний розвиток в Європі

Європейці за Ранньомодерної доби відкрили нові континенти і значно розширили своє уявлення про світ. Внаслідок Великих географічних відкриттів в Європу пішов потік товарів, які до цього або були дефіцитними (і тому дорогими), або взагалі були незнайомими. Це привело до **«революції цін»**, що позначилося на різних сферах економічного та політичного життя.

Великі географічні відкриття, модернізація економічного та суспільного життя

Винахід друкування дав людству механізм *збереження, масового тиражування і передачі інформації*.

Поширення використання пороху привело до перевороту в озброєнні війська і, відповідно, *зміни стратегії й тактики воєнних дій*. На полях війни старе рицарське ополчення змінили наймані професійні армії. З іншого боку, виробництво пороху, нової зброї, кораблів, паперу тощо змушувало шукати ефективніші способи виробництва, бо старі цехи вже не відповідали потребам часу.

Відповіддю на цей виклик, а також унаслідок соціально-економічних процесів Ранньомодерної доби стала *поява мануфактур, на яких використовували найману працю*. Новий спосіб організації виробництва й виробничих відносин, нові технології зумовили появу нового типу виробника — *найманого працівника*.

Такі якісні перетворення не могли не позначитися на *ідейному протистоянні в суспільстві та загостренні морально-етичних проблем*, зокрема поширенні ідей гуманізму, а водночас на цинічному впровадженні «подвійних стандартів» у підходах до різних проблем людства. Миколай Коперник у XVI ст. користувався повагою і викладав в університеті, а Джордано Бруно в XVII ст. спалили на вогнищі.

Вводилися «правила ведення війни» і водночас по-звірячому знищувалися цілі народи, яких звинувачували у «дикунстві та варварстві». «Освічені» монархи реформували свої країни та наділяли більшими правами своїх підданих (принаймні окремих станів). Але ті ж монархи упосліджували цілі народи. Саме в цей час з'явилися такі явища, як буржуазні революції: нідерландська, англійська, американська.

XVI ст. Європа зустріла суворим рицарем у середньовічних обладунках, красою Сикстинської капели Мікеланджело Буонарроті, таємничим світом Леонардо да Вінчі, ідеями з управління державою Нікколо Макіавеллі. А XVIII ст. Європа закінчувала галантними кавалерами, одягнутими за французькою модою, та науковими відкриттями Ісаака Ньютона, філософсько-просвітницькими роботами Франсуа Вольтера й паровими машинами Джеймса Ватта. Проголошення Декларації незалежності США засвідчило заснування нової могутньої гілки західної цивілізації за океаном.

1.2. Особливості розвитку України в XVI–XVIII ст.

Коли ми подивимося на суто українську історію, то відкриємо для себе, що *подібні процеси й тенденції були й у нас, звісно — зі своїми особливостями*.

Від початку XVI ст. перед українським народом постало питання: «Що далі?». Українська шляхта шукала своє місце в нових політичних умовах. Вона зберігала власну ідентичність, захищала свою мову, право, культивувала пам'ять про давнє минуле. Інтелектуали виробили уявлення про Русь у Речі Посполитій як третього члена федерації поруч із Королівством Польським і Великим князівством Литовським.

Активність українського населення проявлялася в найрізноманітніших напрямках. Князь Василь-Костянтин Острозький заснував *Острозьку академію* і спонсорував роботу й *продукцію* книгодрукаря Івана Федоровича. Це дало поштовх бурхливому книговиданню, яке увінчала славнозвісна Острозька Біблія.

Із середини XVI ст. розпочалася модернізація католицької церкви. Основні зусилля були спрямовані на поліпшення освіти духовенства та його дисциплінованого служіння; посилення контролю над вірними (насамперед — у регулярності сповіді та відвідання церковної служби).

Крім цього, католицька церква шукала можливості повернення до свого лона протестантів.

Цей процес називають Контрреформацією. Це означало, зокрема, жорстку боротьбу католицької церкви за вірних з іншими християнськими конфесіями. У цій «конкурентній боротьбі» звичною зброєю було не лише слово, а й пряме насильство.

Подібно до того, як розгорялися дискусії й суперечки між протестантами й католиками та в самій католицькій церкві, так і в середовищі православного духовенства та світських патронів церкви набувала поширення гостра полемічна література.

Основним завданням такої полеміки була боротьба за вірних з «конкурентами». Водночас у ході теологічних дискусій продовжувалося формування поняття окремого руського (українського) народу та його місця поміж інших народів. Недаремно козацтво, значну частину якого становила шляхта, виробило ідею окремої козацької держави. Щоправда спроби реформувати православну церкву, наслідком яких була Берестейська унія 1596 р., призвели до **розколу церкви й утворення унійної (греко-католицької) церкви**.

Водночас далеко від Подніпров'я, у Львові, виникло **перше православне братство**. Це об'єднання швидко набуло слави завдяки своїм школам, освіта в яких ґрунтувалася на власних культурних традиціях. За львівським прикладом православні братства почали організовуватися по всій Україні.

Потужним поштовхом для оновлення православ'я стали церковні реформи Петра Могили. І той елемент конкуренції, який зародився на зламі XVI–XVII ст. між церквами і в середовищі освіти (як-то єзуїтські колегіуми й братські школи), дав поштовх стрімкому розвитку українського православ'я.

Поміркуймо!

Уявіть себе представником/представницею української аристократії початку XVI ст. Спробуйте дати відповідь на запитання «Що далі?» щодо бачення майбутнього Української держави.

2. Еволюція військово-службового населення в Європі та виникнення українського козацтва

2.1. Соціальні зміни в Європі й Україні

В Європі в XVI–XVIII ст. відбувалися важливі соціальні зміни. Для забезпечення перемог у численних війнах того часу треба було формувати регулярні армії, використовувати новинки воєнної справи, та створювати ефективну податкову й фінансову системи.

Від середини XVII ст. в Європі розпочався період мілітарних революцій, а водночас — криз, зумовлених багатьма причинами.

Кожна європейська країна відчувала цю кризу й проходила її по-своєму. Іспанія виплеснула «зайвий» військовий люд на освоєння нових земель в Америці й на поля італійських і нідерландських війн. Німеччиною пронеслася буря повстань селянства і рицарства. Англія ще під час Війни Червоної й Білої Троянд, після великої кількості загиблих, дійшла певної згоди між елітами.

Історичні подробиці

В інших країнах такі вільні військові з-поміж збіднілої шляхти й інших людей організовувалися або в загони найманців, на кшталт ландскнехтів, або проявлялися у вигляді граничар у Хорватії і Сербії, ускоків і секеїв в Угорщині, донського козацтва в Московії.

Схожі процеси відбувалися й на українських землях. Ліквідація володарями Великого князівства Литовського удільних князівств, формування аристократією великих земельних володінь за рахунок власності колишніх великих князів викинули на соціальне узбіччя багато військового люду. Причому це вояцтво не збиралося ставати селянством, а можливостей реалізувати себе на чужині в ролі найманців не існувало.

Саме в той час, коли в західному світі, у Нідерландах, спалахнула буржуазна революція і розпочалася війна за незалежність, на українських теренах розгорталися козацькі повстання. Вони продемонстрували народження нової політичної сили — *козацтва*. Раніше ідеї державних традицій Русі у складі Речі Посполитої зберігала шляхта. Та за нових умов саме козацтво успадкувало ці ідеї і в майбутньому створило свою державу.

Свого часу шляхтич Остафій Дашкович висунув *проект козацької території за порогами*, а князь Дмитро Вишневецький цю ідею реалізовував. Князь Богдан Ружинський став козацьким гетьманом і сфокусував козацьку активність на певних стратегічних напрямках. Врешті-решт, наприкінці XVI ст. єпископ Йосип Верещинський запропонував *проект козацького князівства*.

Водночас війни на півдні, наявність Великого фронтиру (кордону) і недостатні фінансові ресурси для утримування численного

найманого війська змушували державу, спочатку Велике князівство Литовське, а з 1569 р. — Річ Посполиту, «заплющити очі» на існування на прикордонні козацтва.

Українське козацтво народило таке унікальне явище, як *Запорозька Січ*. Українські князі взяли участь в його організації й зміцненні. А панство із західноукраїнських земель, як-то Петро Конашевич-Сагайдачний, вивели Військо Запорозьке на рівень захисників спочатку православної церкви через вступ до Київського братства Війська Запорозького. А потім, як вважали сучасники, вже на полях Хотинської битви 1621 р. *запорозжці відіграли роль рятівника Речі Посполитої у протистоянні османській навалі*.

Спроби Речі Посполитої організувати українську військову силу в окреме військо реєстрових козаків і сподівання цим самим розколоти козацьке середовище не мали успіху.

«Ординація Війська Запорозького» сприяла збереженню запорозького військового ядра, хоч і обмежувала права українського козацтва. Тому в 1648 р. настав час поєднання всіх видів козацтва та військового люду з-поміж приватних магнатських і колишніх кварцяних вояків. Це дало ту непереборну силу, яка зламала всю стару систему в Центрально-Східній Європі. Адже *Козацька революція, яка спалахнула в 1648 р., мала своїм результатом появу козацької держави*. І відбулося це тоді, коли на протилежному боці Європи вирувала Англійська буржуазна революція. Тому порівняння Богдана Хмельницького з Олівером Кромвелем стало звичним і традиційним серед описів тих подій.

2.2. Політичні та економічні зміни в Європі й Україні

Попри певні новації в козацькій державі, зокрема часткове звільнення селян від особистої залежності, Гетьманщина створювалася за зразками Речі Посполитої. Адже творці нового державного утворення були носіями політичної культури колишньої Батьківщини, з якою затято воювали.

З іншого боку, Зборівський і Білоцерківський договори, Березневі статті демонстрували рівень політичної самосвідомості українців («козакоруського» народу) їхнього бачення свого місця на політичній карті Європи. Уже наступники великого гетьмана Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Мазепа й інші всю свою енергію спрямовували на збереження завоювань Козацької революції і закріплення здобутого державного статусу.

І тут поставало питання: які були причини нестачі військових і фінансових ресурсів? І головне — чому козацькому ополченню так і не вдалося сформувати постійного найманого війська за зразком Швеції, чи певних частин Речі Посполитої і Московії?

Секрет такого стану речей приховувався в самому типі економіки на українських теренах. Ставка саме на *видобування ресурсів* (зернових, худоби, продуктів полювання і рибальства, солі та ін.) *значно відрізняла український Схід Європи від Заходу*.

Натомість *Схід Європи*, включно з українськими землями, був залучений до економічного розвитку Західної Європи лише своєю сировиною. Тому в Україні головною фігурою економічного життя залишався землевласник.

Значну роль відіграв також чинник *чисельності населення і величини територій ворожих держав, які давали більше сировини і, відповідно, більше ресурсів*. Саме тому Українській козацькій державі було складно знайти величезні ресурси на ведення визвольних війн.

3. Здобутки українського суспільного і культурного розвитку XVI–XVIII ст. в загальноєвропейській спадщині

Унікальність українців полягає в тому, що попри всі жахи і трагедії війн вони змогли дати світові *українське бароко, Конституцію Пилипа Орлика, філософію Григорія Сковороди та інші здобутки культури*.

Українська козацька держава за рівнем розвитку культури стала взірцем для сусідньої Московії, яка церковною реформою Нікона знаменувала початок «витягування» з українських земель всього нового, модерного. І подальший розвиток Російської імперії відбувався багато в чому завдяки українському людському ресурсу.

Час Руїни боляче вдарив по молодій державі. На той час фактично було зруйновано проєкт Б. Хмельницького щодо творення козацької держави. Проте й у Європі чимало країн зазнало подібних або навіть більших «руїн». Не всім вдалося зберегти єдність чи навіть своє самостійне існування.

Українська козацька держава не отримала свого власного монарха і не закінчила процес формування конституційних інститутів влади. Проте існування самої козацької держави протягом майже 150 років забезпечило міцне підґрунтя для формування модерної української нації. І тому участь українців у Битві народів під Віднем 1683 р., коли остаточно було покладено край османському наступу на Європу, мала особливе символічне значення. З одного боку, *спільна перемога продемонструвала силу єдиної Європи*. З іншого — на фоні невдач українського державотворення ця подія стала знаменною *демонстрацією існування й значення України як складової частини Європи*.

«Вічний мир» і Карловицька мирна угода, які закріпили зміни в Центрально-Східній Європі, багато в чому були спричинені визвольними змаганнями українців. З одного боку, ці угоди розкололи Україну, що стало трагедією для нашої історії. Водночас вони закріпили в історії Європи факт існування Української козацької держави.

Історичні подробиці

Кава «по-віденськи», винайдена запорозьким козаком Юрієм-Францом Кульчицьким, стала символом українського внеску в доленосні для Європи події.

Пам'ятник Юрію-Францу
Кульчицькому в м. Відень —
рятівнику австрійської столиці
від османів і винахіднику віденської кави
(Австрія, сучасне фото)

Відео «Чи правда, що каву "по-віденськи"
винайшов запорозький козак»
(«ШоТам», тривалість 01 хв 15 с)
<https://qr.orioncentr.com.ua/387FJ>

Та були й *позитивні сюжети європейської історії України*. Зокрема, формування політичної діаспори на чолі з Пилипом Орликом. Це показало вміння українців самоорганізовуватися навіть без наявності держави.

Історичні подробиці

Треба пам'ятати, що створення козацтва, Запорозької Січі й Української козацької держави були лише частиною того глобального проєкту, який вдалося здійснити українському народу. Цим проєктом було повне заселення й колонізація Дикого Степу: на сході — до Дону й Кубані (на кінець XVIII ст.), на півдні — до узбережжя Чорного моря і Придунав'я.

Слобідські козацькі полки, Запорозька Січ, Військо Запорозьке (Гетьманщина), Правобережні козацькі полки, Задунайська і Банатська Січі й Чорноморське-Кубанське військо багато в чому відрізнялися. Проте у своїй основі мали *спільний стрижень «українства»*. Завдяки чому весь цей міграційний потік сприймався в цілому як один єдиний український рух.

З часом зникли держави, які сприяли ослабленню українського політичного проєкту другої половини XVII – початку XVIII ст. (тобто — проєкту створення Української держави). Проте Україна існувала та існує. Вона створена поколіннями тих, хто пам'ятав давнє минуле свого народу та виборював Українську державу для себе і нащадків. Важливою передумовою цього в Ранньомодерну добу були зусилля українців зі створення себе як нації.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СТАРЧЕНКО Наталія Петрівна
БУРЛАКА Олена Вікторівна
ВЛАСОВА Наталія Сергіївна
ГАЛУШКО Кирило Юрійович
ДРІБНИЦЯ Віталій Олександрович
ЖЕЛІБА Олександр Володимирович
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович
ПСКАРЬОВА Ірина Олександрівна
РЕПАН Олег Анатолійович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ЧЕРКАС Борис Володимирович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторки *Л. П. Марченко, З. В. Бондар*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художні редакторки *Н. А. Андрійченко, К. В. Берсенєва*
Художники *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*
Коректорка *Ю. А. Полулященко*
Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*
Карти у підручнику розроблені картографічною редакцією УОВЦ «Оріон»
під керівництвом *І. С. Руденко*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел Інтернету
та фотобанку *Shutterstock*;

на обкладинці — фрагмент картини сучасного українського живописця
і графіка, народного художника України, лауреата Шевченківської премії
Феодосія Гуменюка (нар. 1941 р.) «Ще покрийть Україну червоні жушани» (1992 р.).
Висловлюємо подяку Братам Капріановим (Канал ім. Т. Г. Шевченка <https://cutt.ly/1oBjq3j>)
за надані відеоматеріали

Усі візуальні матеріали у підручнику використовуються виключно з освітньою метою

Формат 70×100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 20,8 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 18,72 + 0,55 форзац.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр «Оріон»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2

